Vol. I No. 1

English Section

Diffusion of Buddhist Ideas to the West
Through the Internet

समकालीन मातृभूमि

Samakalin Matribhumi

(बौद्ध अध्ययन सम्बन्धी नेपालको एकमात्र प्राज्ञिक प्रकाशन)

वर्ष १ अंक १ वि.सं २०५९ / **2002 A. D.**

अन्तर्राष्ट्रिय दर्शन, संस्कृति तथा धर्म अध्ययन प्रतिष्ठान, नेपाल
(WAFI) र **ASEED-SOUTH ASIA** का लागि
सम्पादक / प्रकाशक

वेदराज ज्ञवाली

विशेष सहयोगिहरु

हरिप्रसाद ज्ञवाली	रामप्रसाद पौड्याल
रामप्रसाद ज्ञवाली	नवराज पन्थि
दिपक प्रकाश भट्ट	खगेश्वर गौतम
विष्णु पन्थि	पिपलमणि सिग्देल

Subscription Rates ✹ सहयोग दर ✹

विवरण Description	नेपाल Nepal	भारत India	अन्य देशहरुको लागि Other Countries
एकप्रति विद्यार्थीका लागिमात्र Single copy for Studen	NRs. 30.00	IRs. 60.00	US $ 5.00
एकप्रति व्यक्तिगत Single copy (individual)	NRs. 100.00	IRs. 100.00	US $ 8.00
एकप्रति संस्थागत Single Copy (Institutional)	NRs. 250.00	IRs. 250.00	US $ 15.00

Mailing Address:
Ved Raj Gnawaly
WAFI, P. O. Box: 7933,E-mail: saseed@wlink.com.np,
Phone: 332004, Kirtipur, Kathmandu, Nepal

फोन नं. : २-४७४९०
: २-२१५१०

उप-कुलपतिको कार्यालय
OFFICE OF THE VICE-CHANCELLOR

महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय
काठमाडौं कार्यालय, बसन्तपुर
पो. व. नं. ५००३

Mahendra Sanskrit University
Kathmandu Office, Basantapur
P. O. Box No. 5003

In reply Please refer to
पत्र संख्या :-
चलानी नम्वर :-

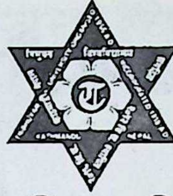
Date/दिनाङ्क ....

विषय :- **शुभकामना**

बौद्धदर्शनस्य अध्ययनशीलैश्छात्रैर्विशिष्टमुत्साहं प्रदर्श्य बौद्धदर्शनशास्त्रस्याऽनुसन्धानकक्षां यावदन्ताराष्ट्रियक्षेत्रेऽपि प्रसिद्धिर्जायतामिति-बुद्ध्या प्राकाश्यं नीतेयं "समकालीनमातृभूमि" नाम्नी पत्रिका (जरनल) बौद्धदर्शनस्य महत्त्वरक्षणेन सह तस्य प्रचारप्रसारकार्येण च विशिष्टां भूमिकां वक्ष्यतीति दृढं विश्वसन् मङ्गलमयीं शुभकामनां व्यनज्मि ।

दिनाङ्कः
२०५९।३।११

आचार्यः पूर्णचन्द्रढुङ्गेलः
उपकुलपतिः
महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयः
बेलझुण्डी, दाङ ।

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर, काठमाडौं, नेपाल ।

उपकुलपतिको कार्यालय

शुभकामना

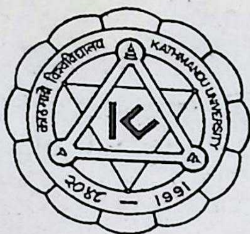
आषाढ १९, २०५९

वातावरण, समानता र विकासका लागि ऐक्यवद्धता अभियान–दक्षिण एशिया, नेपाल (ASEED - South Asia) ले बौद्ध धर्म–दर्शनवारे "समकालीन मातृभूमि" नामक बौद्ध अध्ययन विशेषाङ्क (Journal) प्रकाशन गर्न लागेको जानकारी पाउंदा मलाई अत्यन्त खुशी लागेको छ ।

ASEED - South Asia ले बौद्ध अध्ययनको उन्नयनमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउँदै आईरहेको छ । शान्ति, अहिंसा, साम्प्रदायिक सद्भाव वातावरणीय चेतना तथा पारस्परिक सहअस्तित्वको मूल सन्देश बोकेको यस संस्थाले बौद्ध धर्म तथा दर्शनको अध्ययन, अन्वेषणमा पुऱ्याउँदै आएको सहयोग स्वागतयोग्य छ । बौद्ध अध्ययन विशेषाङ्कको रुपमा "समकालीन मातृभूमि" को प्रकाशन यस संस्थाको अर्को सकारात्मक कार्य हो । यस प्रकाशनमा वौद्ध धर्म–दर्शन सम्वन्धमा गहन चिन्तन तथा खोजपूर्ण लेख रचनाहरुका साथै आम पाठकहरुका निम्ति समेत उपयोगी हुने सामग्रीहरु समावेश रहने छन् भन्ने मैले विश्वास गरेको छु ।

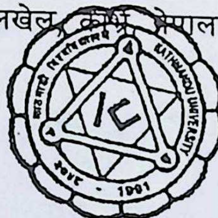
अन्त्यमा, ASEED - South Asia नेपालमा वौद्ध अध्ययनलाई बढावा दिने कार्यमा निरन्तर जुटीरहने विश्वास लिएको छु । भन्दै यस प्रकाशनको पूर्ण सफलताको हार्दिक कामना गर्दछु ।

नवीन प्रकाश जंग·शाह
उपकुलपति

काठमाडौं विश्वविद्यालय

धुलिखेल, काभ्रे, नेपाल

शुभकामना

'वातावरण, समानता र विकासका लागि ऐक्यवद्धता अभियान', दक्षिण एशियाको तत्वावधानमा "समकालीन मातृभूमि" द्वारा बौद्ध अध्ययन विशेषाङ्क प्रकाशित हुन लागेकोमा ज्यादै हर्ष लागेको छ । गौतम बुद्धको जन्मभूमिको रुपमा परिचित नेपाल वास्तवमा बौद्धदर्शनको अध्ययन र अनुसन्धानको वलीयो केन्द्र भै सक्नु पर्नेमा अझै त्यस कुरामा हामी पछि नै परेका छौं । यहाँका शिक्षण संस्था, धार्मिक संस्था र सञ्चार माध्यम सबैले यस पक्षतर्फ विशेष ध्यान दिनु परेको बेला "समकालीन मातृभूमि" को सक्रियतालाई अत्यन्तै सह्राहनीय कार्यको रुपमा हेर्न सकिन्छ । यस पुनीत कार्यमा "एसिड" साउथ एशियावाट भएको सत्प्रयासको सफलताका लागि हार्दिक शुभकामना व्यक्त गर्न चाहन्छु ।

....
डा. सुरेशराज शर्मा
उपकुलपति

२०५९ असार २८

पत्राचार ठेगाना : पो. ब. नं. ६२५०, काठमाडौं, नेपाल । फोन : (०११) ६१३९९ फ्याक्स : ९७७-१-४९०७६१, (०११) ६१४४३

टेलिफोन नं.

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
बौद्ध अध्ययन विभाग

विभागीय प्रमुखको कार्यालय

कीर्तिपुर
काठमाडौं, नेपाल ।

प.सं.:-
च.नं.:-

मिति: ....

विषय:-

शुभकामना-सन्देश

नेपालमा उच्चशिक्षाको विकास र विस्तारमा विशिष्ट भूमिका निभाइरहेको यस त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा केही वर्ष अगाडिदेखि Post Graduate Diploma स्तरमा Buddhist Studies विषयको अध्ययन-अध्यापन सञ्चालन हुँदैआइरहेको कुरा सर्वविदीतै छ । यसै सन्दर्भमा हाम्रो विभागबाट अध्ययनसम्पन्न गरिसकेकेका केही विद्यार्थीहरुको संलग्नतामा गठन गरिएको ASEED-SOUTH ASIA नामक संस्थाद्वारा बौद्ध अध्ययन सम्बन्धी विभिन्न रचनात्मक क्रियाकलाप सञ्चालन हुँदैआएको र अहिले "समकालीन मातृभूमि" नामक बौद्ध अध्ययन विशेषाङ्क जरनल प्रकाशित हुनालागेकोमा ज्यादै खुशी लागेको छ । यो जरनल बौद्ध अध्ययनको उन्नयनमा योगदान पुर्याउनका लागि सफलहोस् भन्ने हार्दिक तथा मंगलमय शुभकामना व्यक्त गर्दछु साथै ASEED South Asia को पनि उत्तरोत्तर प्रगतिको मंगलमय कामना गर्दछु ।

मिति २०५९ आषाढ २८

....
(डा. नरेश मान बज्राचार्य)
विभागीय प्रमुख
बौद्ध अध्ययन विभाग, त्रि. वि., कीर्तिपुर ।

सम्पादकीय

एउटा नयाँ बुद्धको खाँचो परेको छ।

आजभन्दा करीब २६०० वर्ष अगाडि इ.पू. ५६३ मा, नेपालको लुम्बिनीमा सिद्धार्थ गौतमको जन्म भएको थियो। शान्ति, मैत्री, करुणा तथा मानव कल्याणका खातिर आफ्नो सम्पूर्ण जीवन समर्पण गरेका सिद्धार्थलाई ३५ वर्षको उमेरमा बुद्धत्वप्राप्त भएको थियो। त्यसपछि सारासंसारले उनलाई गौतम बुद्धका नामले चिन्न थाल्यो। उनका महानतम् विचार र सोंचमात्र होइन उनले आफ्नो जीवन कालमा मानव कल्याण वा मुक्तिका लागि सञ्चालन गरेको क्रान्तिकारी अभियानले तत्कालीन मानव समाजलाई नयाँ आलोक प्रदान गर्‍यो। जसको प्रभाव त्यतिञ्जेलमात्र होइन अहिलेसम्म पनि मानव समाजमा निरन्तररुपमा परेको छ। यो त्यही कारण हो, जसले गौतम बुद्धलाई मानव जातिको इतिहासमा एक सर्वोत्कृष्ट सपुत सावित गरेको छ।

मानव कल्याण, शान्ति र मैत्रीका अग्रदूत गौतम बुद्धको जन्मभूमि नेपाल अहिले अशान्ति, असमानता र वैमनश्यताको अग्नीमा तड्पिरहेको छ। हिंसा र प्रतिहिंसाको दुश्चक्रले नेपाली धर्ति आक्रान्त बनेको छ। नेपाली समाजमा अहिले सामाजिक द्वन्द्वका रक्तरञ्जित पदचिन्हहरु देख्नसकिन्छ। आक्रमण र प्रतिरोधका वन्दुकहरुको आवाजले मानवता तर्सिरहेको छ। बम र बारुधको गन्धसहितको हावामा श्वासफेर्नु हाम्रो नियति जस्तै बनेको छ। समग्रतामा हामी नेपालीहरु एउटा कहाली लाग्दो र अन्धकारमय समयको सुरुङ्गभित्र यात्रा गरिरहेका छौं। यसबाट हामीले पारपाउनका लागि सामाजिक द्वन्द्वको समाधान हुनैपर्छ! अन्याय र असमानताको अवसान हुनैपर्छ!! तर कहिले? कसरी? र कसले? हामीलाई यो दुश्चक्रबाट मुक्त गर्ला? यस्तो अवस्थामा हाम्रो भूमिका के हुनुपर्छ? निक्र्योल गर्नुपर्ने सवालहरु धेरै छन्। त्यसैले यस धर्तिको कल्याणका खातिर हामीलाई हाम्रो ज्ञात इतिहासको सुदुर अतीतमा जन्मिएर मानव मुक्तिको लागि धर्मचक्र प्रवर्तन गर्ने क्रान्तिकारी बुद्धजस्तै आजको युगको बुद्धको अर्थात समयको सारथीको अभाव खट्किरहेको छ। एउटा नयाँ बुद्धको जरुरी भएको छ।

यिनै कुराहरुबाट प्रेरित भएर हामीले गौतम बुद्ध, उनका विचार तथा बुद्धधर्म-दर्शनबारे विभिन्न कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्दै आइरहेका छौं। त्यसकै निरन्तरतामा यो समकालीन मातृभूमि नामक जरनल प्रकाशित गर्ने जमर्को गरेका हौं। पहिलो प्रकाशन भएका कारण यसमा अनेकन कमी कमजोरी हुनसक्लान त्यसप्रति हामी प्रवुद्ध पाठकहरुसँग अग्रिम क्षमायाचना गर्दछौं। साथै गल्तीहरुलाई खुल्ला हृदयले स्वीकारेर त्यसलाई सच्याउदै अगाडि बढ्ने हामीसँग पर्याप्त आँट भएकोले सशक्त र वस्तुपरक आलोचना तथा सुझावको अपेक्षा पनि गर्दछौं।

यस अङ्कमा धेरैजसो सामग्रीहरु हामीले अर्थात् **ASEED-South Asia** र **Wisdom and Faith International, Nepal** (अन्तर्राष्ट्रिय दर्शन, संस्कृति तथा धर्म अध्ययन प्रतिष्ठान, नेपाल) द्वारा विगतमा बुद्धधर्मबारे आयोजना गरिएका विभिन्न विचारगोष्ठिमा विद्वान्‌हरुद्वारा प्रस्तुत गरिएका कार्यपत्रहरु समावेश गरेका छौं। बौद्ध अध्ययनमा साम्यक रुचि राख्नेहरुलाई यस प्रकाशनबाट केही उपयोगि ज्ञानप्राप्त हुनसक्यो भने हामी आफ्नो प्रयासको महत्व तथा मूल्यभएको ठान्नेछौं। हाम्रो यस सत्प्रयासमा सद्भाव र सहयोग गर्ने सबैलाई साधुवादसहित-

वेदराज ज्ञवाली
सम्पादक,
वि.सं. २०५९

महायानी बौद्धधर्म र नेपाल

डा. रमेशकुमार ढुङ्गेल*

परिचय

संक्षिप्त छलफलका निम्ति तयार परिएको प्रस्तुत पत्रमा मैले छोटकरीमा महायान र यस अन्तर्गतका वज्र या तन्त्रयान भन्नाले के बुझिन्छ र तिनको उद्भव कहाँ र कसरी भयो भन्नेवारेमा केही चर्चा गर्ने प्रयास गरेको छु । त्यसपछि नेपालमा खासगरी काठमाडौंमा फष्टाएको वज्रयान तथा हिमाली बौद्ध परम्परालाई संक्षेपमा समेट्ने प्रयास गरेको छु ।

महायान केहो र यसको मानव समाजमा कस्तो स्थान रहेको छ भन्ने विषयमा अनेक किसिमका दार्शनिक तथा व्यावहारिक व्याख्या विद्वानहरूले गरेको पाइन्छ । मैले यी दुवै थरी व्याख्यालाई यहाँ समेट्ने प्रयत्न गरेको छु । महायानको महानता तर्फ ध्यान दिंदै Daisaku Ikeda ले Harvard University मा सम्पन्न "Mahayana Buddhism and Twenty-First Century Civilization." विषयक विशेष प्रवचनको क्रममा वोलेको प्रसंग यहाँ उल्लेखनीय छ । Ikeda ले भनेका छन्:

> *The "greater shelf" elucidated in Mahayana Buddhism is another expression for the kind of openness and expansiveness of character that embraces the sufferings of all people as one's own, always seeking amidst the realities of human society ways of alleviating the pain, and augmenting the happiness, of others...*
>
> *As individuals it is the dynamic, vital stirrings of this greater shelf that will enable each of us to experience both life and death with equal delight (Ikeda 1992: 22).*

यसरी महायनको क्षेत्र हीनयानको भन्दा फराकिलो भएको कुरा नै विद्वानहरूले औंल्याउने गर्दछन् । साँच्चि नै भगवानवुद्धले 'त्यागी' वा 'मुनि' ज्ञानमार्गी,सच्चरित्रवान र सांसारिकतावाट अलग अथवा नैतिक मार्ग मात्र अपनाई वुद्धधर्मको मूलआधार असांसारिक र केवल नैतिकता नै हो भन्ने कुरा निर्दिष्ट गरेका थिए । तर महायानीहरूले त्यस्तो विशेष ज्ञान र नैतिकवल वा पाठलाई लोकजीवनमा सरलरूपमा स्वीकार्य वनाउने हेतुले भक्ति र उपासनाको माध्यमलाई अगाडि बढाए । यही भक्ति र उपासना पद्धति थपिएको बौद्ध परम्परा थियो 'महायान' ।

यस महायान वौद्ध परम्परालाई उत्तरी (Northern), तिव्वती, चिनिया वा नेपाली समेत वौद्ध परम्परा भनेर चिनाउने चलन छ । यस परम्परामा वुद्ध र वोधिसत्वको अस्तित्व (existence) र तिनप्रतिको भक्ति र उपासनालाई मान्यता दिइएको छ । त्यसैले वोधिचर्याको महत्व महायानमा धेरै ठूलो छ । वोधिसत्वको आदर्शको कल्पना र मान्यताको कारणले नै यस मार्गलाई 'महामार्ग' वा 'आदर्श मार्ग' मान्ने चलन चलेको हो भन्नुमा अत्युक्ति नहोला । किनभने वोधिसत्वको मूल आदर्श आफूभन्दा अरु चराचर प्राणिजगतको निर्वाणका निम्ति त्याग गर्नु (devotion to the salvation of others) हो । महायानीहरू वुद्धपद प्राप्तिभन्दा पहिले नै अनेकौं वोधिसत्वको रूपमा वुद्धले यस पृथ्वीमा जन्म लिईसकेकों कुरामा विश्वास गर्दछन् । महात्याग अन्तर्गत महायान परम्परामा त्यागन नसकिने वस्तु कुनै पनि हुँदैन भन्ने

---

* यो कार्यपत्र श्री रमेशकुमार ढुङ्गेल (एम् फिल, पिएच.डी CNAS/TU., Dept. of NeHCA) ले ASEED-South Asia र WAFI द्वारा संयुक्तरुपमा र्मिात २०५८ साल श्रावण ९ गतेका दिन त्रि.वि कीर्तिपुर, CNAS को Meeting Hall मा आयोजित विचार गोष्ठिमा प्रस्तुत गर्नुभएको हो । यस कार्य पत्र माथि डा.नरेशमान वज्राचार्यले टिप्पणी गर्नु भएको थियो ।

भावनाको विकास भएको देखिन्छ (देश, घर, सम्पत्ति, परिवार, वाल-बच्चा, आफ्नै शरीरका अङ्ग समेत त्यागका विषय हुन सक्दछन्) ।

नागार्जुन, (प्रथम शताव्दी) र वसुवन्धु र असङ्ग (चौथो शताव्दी) जस्ता वौद्ध आचार्यको धारणा महायानको विकासका निम्ति आधार वनेको कुरा विद्वानहरू स्वीकार्दछन्, जसमा अनित्यता (impermanence) को विषयमा चर्चा छ र त्यसैबाट पछि महायानी 'शून्यवाद','सुन्यात' वा सापेक्षतावादको विकास भएको हो । यसरी महायानीहरूले भौतिक संसार (material world), आचार र जगत सर्वैतिर क्षणिकता र अनात्म्यताको सिद्धान्त प्रयोग गरेर सारा वस्तुलाई शून्य घोषित गरिदिए । माध्यमिक र योगाचार मत पनि यसै महायान अन्तर्गत पर्दछन् ।

महायानको विकासको क्रममा गौतमवुद्धले निर्वाण प्राप्त गरेको करीव सयवर्ष पछि देखि नै विकसित 'महासांघिक' समूहको अप्रत्यक्ष भूमिका रहेको देखिन्छ । किनकि वुद्धको निर्वाणको लगत्तैपछिदेखि नै स्थविरवादी (थेरवाद) र महासांघिक गरेर २ निकायमा वुद्धका अनुयायीहरू बाँडिन थालिसकेका थिए । त्यसवेलादेखि महासांघिकहरूले वुद्धको अलौकिक रुपलाई स्वीकार गर्न थालेको प्रसङ्ग यहाँ उल्लेखनीय छ ।

महायान सम्प्रदायको थालनीको घोषणा धान्यकटक भन्ने ठाउँवाट ईशापूर्व प्रथम शताव्दीमा नै भएको हो भन्ने विद्वानहरूको भनाइ छ । कुषाण राजा कनिष्क जस्ता प्राचीन भारतका सफल शासकहरूले अपनाएको धर्म महायान नै थियो भन्ने कुरा पनि विद्वानहरू स्वीकार्दछन् । त्यसैकारण यसको प्रचार-प्रसार र विकासमा जोड पुगेको थियो । प्राचीन युगमा यस सम्प्रदायको उत्कर्ष खासगरी इशाको चौथो शताव्दी तिर आइपुग्दा भएको मानिन्छ । महायानले 'आत्मा' 'धर्म', वा 'वस्तु' तीनै कुराको अस्तित्वलाई अस्वीकार गरेर 'धर्म नैरात्म्यवाद' अर्थात् शून्यवाद (emptyness) को सैद्धान्तिक परम्परा अगाडि सार्‍यो ।

वज्रयान

यसै महायान अन्तर्गत नै विस्तारविस्तार वज्रयानको विकास भएको हो । तेस्रो/चौथो शताव्दीसम्मको युग महायानको उत्कर्षकाल भएतापनि त्यसपछि भने गुप्त साम्राज्यको एकछत्र शासनमा हिन्दू पुनरुत्थानको लहरको प्रभाव चल्यो । त्यसैले वुद्धधर्ममा हिन्दू परम्पराको प्रभाव पनि पर्न थाल्यो । सातौं शताव्दीसम्म अस्तित्व (existence) मात्र धान्न सफल वुद्धधर्मको पुनरुत्थानको लहर पनि चल्यो । तर यस पुनरुत्थानको क्रममा महायानले वज्रयानको रूपमा हिन्दू परम्पराका अनेकौं गुणहरू वुद्ध धर्मभित्र समाहित गरिसकेको देखिन्छ ।

वज्रयानले पनि महायान परम्पराजस्तै शून्यतालाई मान्यता दिएको छ । तर वज्रयानीहरूका निम्ति शून्यता भनेको नै वज्र हो । यो कुराको उल्लेख अद्वयवज्रसंग्रह जस्ता ग्रन्थमा भएको पाइन्छ । यस परम्परामा वज्रलाई अविनाशी मानिन्छ । हिन्दूहरूको व्रह्म वा परमात्मासँग शून्यता वा वज्रको तुलना गर्ने परम्परा विद्वत्मण्डली भित्र चलिरहेकैकुरा हो ।

हिन्दूहरूको वाममार्ग जस्तै वुद्धधर्ममा तान्त्रिक क्रियाको प्रवेश सातौं शताव्दीदेखि नै हुनथाल्यो । यस पद्धतिमा मन्त्र शक्तिलाई विशेष महत्व दिइन्छ । यस्ता तान्त्रिक र मन्त्रहरूलाई नै वज्रयानको गुह्यसमाजतन्त्र (जसलाई तिव्वती भाषामा 'साङ्वा दयूपाहि ग्यू' भनिन्छ) भित्र समेटिएको पाइन्छ । गुह्य समाजको अर्थ चाहिँ शरीर (काय), वचन र चित्त (तिव्वतीमा यिनलाई कु, सुङ,थुग भनिन्छ) को मिलनभन्ने हुन्छ ।

स्थापना हुनथाले (रेग्मी १९६६:१२, Locke 1985: 95, ई १२७८-१३६० मा स्थापित भएका उदाहरण पाइएका छन्) ।

बाह्रौं शताब्दीदेखि नै शैवमार्गी खासगरी शंकाराचार्यका प्रयासले पाशुपत सम्प्रदायलाई नेपालमा बलियो बनाउने प्रयासको क्रममा बज्रयानको वाममार्गी पूजा पद्धति र दक्षिणाचारी तान्त्रिक पद्धतिको बौद्ध समुदायमा समेत विकास हुनपुग्यो । यसक्रममा बौद्ध Cosmology भित्र पनि भूत, प्रेत, संरक्षक, संहारक रुपका बौद्ध देवीदेवताको परिकल्पना गर्ने क्रम बढ्दै विभिन्न बोधिसत्ववादी देवताका मूर्ति, चित्र, आदिको निर्माणका साथै उपासना परम्परामा पनि वृद्धि हुन थाल्यो । यस्तो अवस्थामा हिन्दूको प्रभाव त अवस्यै पर्ने नै भयो । अवलोकेश्वर पनि नीलकण्ठलोकेश्वर बन्न थाले । यसरी शैव र बौद्ध बीच एकत्वको भाव विकास भएतापनि उपासनाको उद्देश्य र अर्थ भने अवश्य फरक थियो । त्यसबेलादेखि अनेकौं बौद्ध तान्त्रिक आचार्यहरू नेपालमा जन्मिएका उल्लेख पाइएका छन् । तन्त्रशास्त्रको प्रभाव बढ्दै जाँदा काठमाडौं उपत्यका एघारौं शताब्दी तिर आइपुग्दा नै तान्त्रिकहरूको तान्त्रिक तथा व्यावहारिक शिक्षाको केन्द्र बन्न पुगिसकेको थियो । तिब्वतको कर्ग्युपा मतका मार्पा ल्होढग्प ले काठमाडौं आएर ३ वर्षसम्म तन्त्रशास्त्रको अध्ययन गरेर फर्किएको चर्चा यहाँ उल्लेखनीय छ । तिब्वती बौद्ध परम्पराको कर्ग्यू-प अनुयायीहरूले चक्रसंवरलाई उक्त समुदायको इष्टदेवता (यिदम्) मान्दछन् । यसरी नै अर्का तिब्वती विद्वान् लो-चा-वा ठोग्मीले पनि काठमाडौं आई केही समय बज्रयानी ग्रन्थहरू र हेवज्रतन्त्रको थप अध्ययन गरी फर्केको चर्चा पाइन्छ (Roerich 1976: 205, 206) । त्यसपछि तिब्वतमा हेवज्रतन्त्रको अध्यापनको थालनी खासगरी साक्यप मठहरूमा ठोग्मीद्वारा नै भएको थियो ।

यसरी तान्त्रिक देव-देवताको पूजा-उपासना र केही पठन-पाठनमा समेत व्यापकता पूर्वमध्यकालदेखि आएको मानिन्छ । पञ्चध्यायी बुद्धको र अरु अनेकौं देवी-देवताको हिन्दूमा जस्तै कुल परम्पराको थालनी भएको देखिन्छ । एघारौं शताब्दीका तान्त्रिक बौद्धपरम्पराका अत्यन्त प्रभावशाली व्यतित्व विक्रमशील महाविहारका महापण्डित अतीशको नेपाल भ्रमण र विहारको स्थापना विषयको चर्चाले पनि यहाँ महायान र तान्त्रिक पद्धतिले गहिरो जरा गाडिसकेको थियो भन्ने कुराको जानकारी हुन्छ ।

नेपाली बौद्ध परम्परामा तान्त्रिक प्रभावको विषयमा चर्चा गर्दा विद्वान्हरू यहाँको बज्रयानी पद्धतिलाई नौलो र विशेष (unique) भन्ने चर्चा गर्ने गर्दछन् । तर खासमा यो पद्धति नौलो हो पनि होइन पनि । नौलो यसकारणले होइन, बज्रयानी बुद्धधर्म तन्त्रको गहिरो प्रभावमा चलेको मत बाहेक कुनै नौलो पद्धति त होइन, जुन पद्धतिको विकास शताब्दीयौं अगाडि उत्तर भारतका नालन्दा, बिक्रमशीला, उदयन्तपुरीजस्ता बौद्ध शिक्षका केन्द्रहरूमा भैसकेको थियो ।

काठमाडौं उपत्यकाको माध्यमिक बौद्धपरम्परा वा बज्रयानको इतिहासमा देखिएको खास नौलौपन (uniqueness) चाहिँ एउटा सानो भौगोलिक सीमा भित्र विकसित हिन्दू सभ्यताले व्यापकता पाएको सामाजिक र सांस्कृतिक परिवेशमा घुलमिल भएर बच्न र हुर्किनसक्नु हो' उत्तर भारत र यहाँको बीचमा फरक त्यसैमा छ । किनकि भारतमा बौद्ध र हिन्दू समाज र संस्कृति एउटै साँघुरो भौगोलिक सीमा भित्र हुर्कनु बाध्यता थिएन । बौद्धहरू सजिलै हिन्दू प्रभावका मुख्य क्षेत्रभन्दा केही पर अर्थात कुनै दूरीमा आफ्नै ढङ्गले बस्न र फष्टाउन सक्ने सम्भावना थियो । जुनकुरा यहाँ सम्भव थिएन ।

उपत्यकाको बौद्ध परम्परामा पनि बुद्धधर्मका मूलभूत सिद्धान्तलाई चाहिँ छाडिएको देखिदैन । किनभने बुद्ध, धर्म र संघलाई यहाँ पनि उत्तिकै मान्यता दिइएको पाइन्छ । त्यसैगरी

वज्रभैरवले तिव्वती बौद्ध परम्परा अन्तर्गत गेलुगप र साक्यामतमा उच्चस्थान पाएको देखिन्छ । गेलुगपको त इष्ठदेवता (यिदम) नै हो वज्रभैरव । त्यस्तै गरेर लिच्छवि अभिलेखमा वर्णित 'वज्रेश्वर मण्डली' को उल्लेखले सातौं शताव्दीको सुरुदेखि नेपालमा कापालिक पाशुपत र बज्रयानका बीच समन्वय र एक आपसमा प्रभाव पर्न थालेको वुझिन्छ । महायान अन्तर्गत् वज्रयान त्यसैताकादेखि प्रभावशाली भएको र कापालिक पाशुपतहरूको तान्त्रिक प्रभाव बज्रयानमा परेको देखिनाले भारत वा अन्य कहीं नभएको एउटा नौलो किसिमको तान्त्रिक 'वाममार्ग' को विकास यहाँ हुनपुगेको देखिन्छ । संवत् ८३ को नरेन्द्रदेवको एउटा अभिलेख (ललितपुर गैह्रीधारामा प्राप्त) मा वर्णित बज्रेश्वर भगवान, वज्रेश्वर मण्डली तथा पाशुपत ब्राहाणहरूलाई समेत भोज खुवाइएको प्रसङ्ग यहाँ उल्लेखनीय छ (बज्राचार्य २०३०:४८१-४८४) । त्यसैगरी सातौं-आठौं शताब्दी तिरको काठमाडौं ढवाकावहाको एउटा सानो चैत्यको तल्लो भागमा उत्कीर्ण पद्मपाणि, बज्रपाणि वोधिसत्व र मैत्रेय बुद्धका स्थानक मूर्तिहरू पनि यस प्रसङ्गमा उल्लेखनीय छन् । माथि चर्चा गरिएको त्यागल टोलको अंशुवर्माको अभिलेखको वर्णनले यहाँ सातौ-आठौं शताब्दीसम्ममा, महायान अन्तर्गत बज्रयानको राम्रैसँग विकास भएको थियो भन्नेकुरा देखाएको छ । अनेक किसिमका बुद्ध र वोधिसत्व वा अवलोकितेश्वर, आदिवुद्ध (वज्रधर) तथा 'सुखावतनी भुवन' जस्ता कल्पनाको प्रादुर्भाव त्यसबेलासम्ममा भैसकेको थियो भन्नेकुरा यस अभिलेखको स्रोतवाट राम्रैसँग वुझ्न सकिन्छ (बज्राचार्य, त्यहीः ३८७-८८) । महायानीहरूको महत्वपूर्ण धर्मग्रन्थ सद्धर्मपुण्डरीकसूत्रको उपयोग गरी महाज्ञानप्राप्त गर्ने कुराको समेत चर्चा यसै अभिलेखले गरेको छ । पाटन इखाछेँ टोलस्थित वज्रकीर्ति महाविहारको प्राङ्गणमा स्थापित एक प्राचीन अभिलेखमा कुँदिएका ससाना पञ्चध्यानी वुद्धका मुर्ति पनि यस प्रसङ्गमा उल्लेखनीय छन् (Slusser 1982: 282)।

पूर्वमध्यकालिक र मध्यकालिक नेपालमा यहाँको बौद्ध परम्परा पुरै महायानी त्यसमा पनि वज्र वा तन्त्र पद्धतिमा आधारित भएको देखिन्छ । तिव्वतमा वा तिव्वती धर्म परम्पराको प्रभावमा परेका सबैजसो ठाउँमा पनि यस्तै परम्परा चलेको देखिन्छ । पूर्वमध्यकालका केही लेखोटमा यहाँ महायानको स्पष्ट उल्लेख भएको पाइनुका साथै यहाँका राजामहाराजाहरूसमेत महायानी भएको चर्चासमेत भेटिन्छ । शिवदेव वा सिंहदेव महायानका अनुयायी भएको र उनलाई 'परमसौगत' भनिएको प्रसङ्ग यहाँ उल्लेखनीय छ (Shastri 1905: 4-5) । यहाँका बौद्ध पण्डितहरू पनि स्पष्टै महायानीको रूपमा चिनिन्थे जस्तै आचार्य पण्डित श्रीज्ञान (वाह्रौं/तेह्रौं शताव्दी) लाई प्रवर महायानका अनुयायीको रूपमा चिनाइएको पाइन्छ (रेग्मी २०३९: १९६)। प्राचीनकालदेखि नै सुरुभएको पञ्चध्यानी बुद्धलाई मूर्तिमा उतार्नेकाम महायानी परम्परामा पूर्वमध्यकालमा आएर अझ अगाडि बढ्यो । दशौं शताब्दीदेखि चैत्यमा पञ्चध्यानी वुद्ध सजाइएका उदाहरण पाइएका छन् (Slusser 1982: 286) । एघारौं बाह्रौं शताब्दीमा आइपुग्दा बज्राचार्यहरूको धार्मिक टोपीमा समेत पञ्चध्यानी वुद्ध अङ्कित गर्न थालिएको देखिन्छ (१०९७ को मुकुट अध्ययनमा प्राप्त भएको छ) । तेह्रौं शताब्दीमा आइपुग्दा उत्तरभारतका मुख्यमुख्य बौद्धकेन्द्रहरू बाह्य आक्रमण (मुशलमानी) का कारण नष्ट हुनाले नेपालका निम्ति वौद्धधर्म र ज्ञानको स्रोत चटक्क टुट्नगई यहाँ आफ्नै किसिमले धर्मको परम्परा चल्नथाल्यो । विस्तारविस्तार बज्राचार्यहरूको पाशुपत आगम मतका तान्त्रिकहरूसँग मिश्रण भएको तान्त्रिक पद्धतिले पुरानो बौद्ध परम्परालाई ढाक्नथाल्यो । त्यसैले त्यसबेलादेखि अनेकौं तान्त्रिक देव देवताको संख्यामा वृद्धि भयो र त्यसै अनुरुप अनेक मूर्तिहरूको निर्माण पनि हुनथाल्यो । त्यसबेलादेखि सम्बर जस्ता तान्त्रिक (बज्रयानी) वौद्ध देवताका मुर्तिसमेत उपासनका निम्ति

नेपालमा महायान सम्प्रदाय

प्राचीनकालमा नेपालमा बुद्धधर्मको अवस्था कस्तो थियो भन्ने विषयमा त्यत्ति स्पष्ठ हुन सकिने स्थिति छैन । त्यसो भएतापनि यहां (कम से कम काठमाडौं उपत्यका भित्र) बुद्धधर्मको प्रवेश तथा केही विकास भने इशापूर्वका शताब्दीदेखि नै भैसकेको थियो भन्नेकुरामा भने निश्चिन्त हुन सकिन्छ । नेपाली बौद्ध समुदायमा प्रचलित बुद्धधर्मको प्राचीनता विपयका विभिन्न कथा तथा किम्वदन्तीहरूले चाहिँ यहाँ मानव वसोवासदेखि नै बुद्धधर्मको खासगरी महायन मतको विकास भैसकेको कुराको संकेत प्रस्तुत गरेकाछन् । मञ्जुश्री, आदिवुद्ध वज्रधर तथा पञ्चध्यानी बुद्धको विषयका कथाहरू यस सन्दर्भमा उल्लेखनीय छन् । मूलसिर्वास्तिवादविनयमा वर्णित बुद्धका चेलाहरू नेपाल आएका प्रसङ्ग (Watters 1961: 83-84), अशोक स्तूप र चावहील (चारुमती र राजा धर्मपाल) आदिसंग सम्वन्धित किम्वदन्ति, काठे सिम्भूको प्राचीनता, लिच्छवि राजा वृषदेव (चौथो, पाचौ शताब्दी) बौद्ध थिए र उनले बौद्ध विहारसमेत वनाएका थिए भन्ने (बज्रचार्य २०३०: १९-२०), बौद्ध आचार्य वसुवन्धु (चौथो शताब्दी) को नेपाल आगमन (रेग्मी २०३९: १२६) जस्ता प्रसङ्गले बुद्धधर्मको प्राचीनता नेपाली अभिलेखद्वारा प्रामाणिक समय (पाँचौ शताब्दी) भन्दा पनि पुरानो (झण्डै हजार वर्षसम्म पुरानु) भएको दह्रो संकेत गरेको छ ।

अंशुवर्माको समय र त्यसभन्दा पछि भने अभिलेखले नै पनि नेपालमा बौद्धधर्मको विकास भएका ठोस प्रमाणहरू प्रस्तुत गरेका छन् । झण्डै २० वटा जति प्राचीनकालका विहारहरूको उल्लेख लिच्छविकालका अभिलेखमा पाइएको छ । मूलसर्वास्तिवादविनयमा वर्णित चर्चा, युवान च्वाङ्को टिपोट तथा सांखुमा प्राप्त आठौं शताव्दीको एक अभिलेखले प्राचीनकालमा यहाँ हीनयान बौद्ध परम्पराको अलिअलि प्रभाव फैलिएको कुराको संकेत गर्दछ । तर दोस्रो, तेस्रो शताव्दीदेखि नै नेपालमा (काठमाडौं उपत्यकामा) महायानको प्रभाव अनुपातमा धैरै हुनथालेको अनुमान हुन्छ । सांखुको अभिलेखमा महासांघिक बौद्ध परम्पराको चर्चा भएतापनि यस परम्पराले ,नै विस्तारविस्तार महायानलाई जन्मदिन पुगेको कुराको चर्चा माथि नै गरिसकिएको छ । आचार्य वसुवन्धुको चौथो शताव्दीमा भएको आगमनले नेपालमा महायान मत राम्रैसँग फैलिइसेको कुरालाई नै वुझाउँछ । युवान् च्वाङ्ले नेपालमा हिनयान र महायान मतका अनुयायी २००० जतिको सँख्यामा भएको चर्चा गरेका छन् । उनको टिपोटले यहाँ हिनयानी र महायानीमत एउटा मिस्कट रूपमा भएको जस्तो संकेत पनि दिएको छ । (सिंह १९८७: ११४, ११६) युवान च्वाङ्ले गरेको वर्णनमा तिनताका नेपालमा पञ्चध्यानी बुद्धको उपासना हुने र धैरै संख्यामा ढुङ्गाका अनेक प्रकारका मुर्तिहरू वन्ने चर्चा परेकोले त्यसवेला महायानको प्रभाव हिनयान भन्दा बढी थियो भन्ने अनुमान हुन्छ (Slusser 1982: 273) । महायान मत अन्तर्गत पछि विकसित बज्रयानको चर्चा लिच्छवि अभिलेखमा भएको उल्लेखले यसकुराको पुष्टि गरेको छ (वज्रचार्य २०३०: ३७०-७१) अंशुवर्माको पाटन त्यागल टोलमा पाइएको अभिलेखले पञ्चध्यानी बुद्धमध्येका अक्षोभ्य, पद्मपाणि, अमिताभ, महास्थाम प्राप्त वोधिसत्वधका साथै समन्तभद्र, वज्रधर तथा मञ्जुश्री जस्ता महायान तथा बज्रयानमतका बौद्ध 'देव-देवता'को चर्चा गरेको छ । (बज्राचार्य २०३०: ३७८-८८, रेग्मी २०३९: १८४-८५) त्यसैगरी लिच्छवि अभिलेखमा बज्रयान र तिव्वती बौद्ध परम्परामा समेत उत्तिकै मान्यताप्राप्त वज्रभैरव (तिव्वतीमा गोन्पो वा महाकाल) को चर्चा परेको छ (बज्राचार्य २०३०: ५२३-५२६) । यसरी वज्रयानको उद्‌भव सुरुमा दक्षिण भारततर्फ भएको भएतापनि लोकप्रियता भने यसले उत्तर भारतमा र पछि नेपालमा र तिव्वतमा धैरै पाएको देखिन्छ ।

वज्रयानीहरूले स्वभाव र चित्त शुद्धिलाई जोड दिन थालेको कुरा वज्रयानको चक्रसम्वर तन्त्र (जसलाई तिव्वतीमा दे छोग् खोरलोहि ग्यू) ले स्पष्ठयाएको छ । त्यस्तै वज्रयानमा प्रज्ञा उपाय (प्रज्ञोपाय) (जसलाई तिव्वतीमा थव् शेरव भनिन्छ) अर्थात् प्रज्ञा= (ज्ञान) र उपाय= (करुणा) लाई जोड दिइएको छ । तर यो ज्ञान वा प्रज्ञा भनेको शून्यता ज्ञान हो । जुन कुराको प्रतिनिधित्व वज्रले गर्दछ । किनकि वज्रयानीको वुझाइमा वज्रभनेको नै एउटा अकाट्य, अविभाज्य वा अविनाशी ठोस वस्तु हो ।

वज्रयानमा त्यस प्रज्ञोपायलाई परमतत्व मान्ने चलन चलेको देखिन्छ र यसै माध्यमवाट नै पञ्चस्कन्ध र पञ्चतत्वको प्रतिनिधित्व गर्ने पञ्चध्यानी वुद्ध र जगतको सृष्टि भएको र यही प्रज्ञा उपायलाई नै जगतको आश्रयस्थल मान्ने चलन छ । यही जगत् वा उपाय प्रज्ञा वा शून्यमा विलिन भएको अवस्थामा सत्तारहित निर्वाण (अप्रतिष्ठित) हुन्छ भन्ने वज्रयानको दार्शनिक मान्यता रहेको पाइन्छ । यसै प्रज्ञा र उपायलाई बज्रयानमा पुरुष र स्त्री मान्ने र ती दुईको मिलनको अवस्थालाई अभावले मुक्त अर्थात् शून्य अवस्था मान्ने परम्परा चल्दै आएको छ ।

यसरी कामकलालाई समेत अत्यन्त दार्शानिकतापूर्ण र विचारोत्तेजकरूपमा व्याख्या गर्न सफल हुनु बज्रयानको विशेषता हो भनेर मान्नै पर्दछ । यस दार्शनिक व्याख्या अन्तर्गत यसरी शून्यताप्राप्त व्यक्तिलाई नै बज्रसत्व (जसलाई तिब्वतीमा दोर्जे सेम्पा भनिन्छ) र यही शून्यवादको अनुत्तरमार्ग (जसलाई तिब्वतीमा लन मे पही लम् भनिन्छ) लाई सर्वोच्च मार्ग मान्ने परम्परा छ । यस परम्पराले मध्यकालिक नेपालमा व्यापकता पाएको देखिन्छ ।

यस किसिमले बज्रयान अन्तर्गत अनेक तान्त्रिक पद्धतिका गुप्त मन्त्रादिको विकास भयो । त्यसैले कोहीकोही यसलाई 'रहस्यवाद' पनि भन्ने गर्दछन् (विद्यालंकार १९८१: ३९७-४०१) । यस तान्त्रिक पद्धतिको विकासले बज्रयानी परम्परामा सांसारिक क्रियाकलाप (activities) खासगरी 'विशेष अभिप्राय' (आवश्यक) अन्तर्गत "संयक संबुद्ध" बन्नकानिम्ति सहायक मान्दै स्त्री पूरुष शारीरिक संपर्कका निम्ति खुल्ला भए । तर बज्रयानी मान्यता अनुरुप वज्रगुरुहरूले काम वासनाको उद्देश्यले नभएर 'संयक संबुद्ध' वा सिद्ध बन्नका निम्ति पञ्चमकारलाई समेत स्वीकृति दिन थाले (विद्यालंकार, त्यही) ।

यसरी विस्तारविस्तार शास्त्रीय अध्ययनमा ह्रास भने अवश्य आउन थाल्यो । लामालामा सूत्रवाट धारणिहरूको रूपमा संक्षेपिकरण गर्न थालियो । त्यसबाट पनि अत्यन्त आवश्यक ठानिएका र अत्यन्त संक्षिप्त मंत्रहरूको निर्माण हुनथाल्यो । यसका साथमा अध्ययन-अध्यापनको स्थान तन्त्र-मन्त्र र यौगिक क्रियाकलापले लिन थाल्यो । दार्शनिक व्याख्या चाहिँ चित्त शुद्धि, शारीरिक उन्नति र मानसिक शक्तिको विकासका निम्ति शास्त्रीय ज्ञानभन्दा यौगिक क्रिया र शक्ति जरुरी हुन्छ भन्ने जस्तो हुनथाल्यो । रहस्यमय यौगिक र मन्त्रादिका चमत्कारमा विश्वास बढ्न थाल्नाले ठूलठूला कठीन परिश्रम गर्नु पर्ने शास्त्रहरूभने विस्तारविस्तार थन्किन थाले । बुद्धलाई अलौकिक रुप प्रदान गर्ने, संक्षेपिकरणबाट निचोरिएका वा च्यापिएका मंत्रादि मात्रको पाठबाट फल प्राप्त हुनसक्ने, योग र तन्त्रादि क्रियाको माध्यमबाट गुह्य वा रहस्यमय सिद्धित्व लिने कुरामा विश्वास बढ्नपुग्यो । धर्म सिद्धान्तको यस सहज व्याख्याले बज्रगुरुहरूलाई पहिलेदेखि पालन गर्दै आएका विनय वा आचार पालना गर्न आवश्यक भएन । खाध्य-अखाध्य पदार्थ र अन्य पहिले प्रतिवन्धित मानिने क्रियाकलापभन्दा माथि उठेर अर्थात् साधारण प्राणी वा मानवभन्दा माथि उठेर सिद्धत्व प्राप्त गरिसकेको व्यक्तिका रूपमा बज्रगूरुहरूले स्थान पाए । मुद्रा, मैथुन जस्ता पञ्चमकारको प्रयोग साथै योग क्रियालाई समेत अत्यावश्यक क्रियाको रूपमा व्याख्या हुन थाल्यो ।

चतुआर्यसत्य तथा अष्टाङ्गिक मार्गलाई धर्मको आधार मानिएकै देखिन्छ । तर बाटो चाहिँ महायानीबाट अलिक अगाडि बढेर विकसित बज्रयानी वा तान्त्रिक रहेको छ । यहाँ प्राचीन कालदेखि आदिबुद्ध (बज्रधर वा वज्रसत्व) र पञ्चध्यानी बुद्ध (वैरोचन, अभिताभ, अमोधसिद्धि, रत्नसंभव, र अक्षोभ्य) को परिकल्पनाले जरा गाडिसकेको थियो भन्ने चर्चा माथि गरियो । यस्ता बौद्ध देवता र तिनका स्त्रीशक्तिहरूको स्थान नेवार बौद्ध परम्पराको उपासना पद्धति (rituals) मा सर्वोच्च रहेको छ । बज्रधर वा बज्रसत्वलाई शून्य वा शून्याताको प्रतिनिधित्व गराइ सर्वोच्च स्थानमा राख्ने परम्परा मध्यकालदेखि नै नेपालमा चलेको हो । त्यसवेलादेखि अहिलेसम्म नै पनि यहाँको धार्मिक उपासना परम्परा वा जनजीवन वोधिसत्वको उपासनामा केन्द्रित भएको देखिन्छ । त्यसमा पनि अवलोकितेश्वर र मञ्जुश्रीलाई बढी महत्व दिने चलन यहाँ चल्दै आएको छ । तान्त्रिक उपासना चाहिँ प्रायः हेरुक, चक्रसंवर, बज्रवाराही, हेबज्र नैरात्माका मण्डल आदि माथि केन्द्रित भएको देखिन्छ । स्मरणीय छ, यी सबै देवी-देवताका परिकल्पना उत्तरभारतमा नै आँठौ शताब्दीताका र त्यसपछिका शताब्दीमा भैसकेको थियो

आठ महायानसूत्रहरू र एउटा तान्त्रिक ग्रन्थ मध्यकालिक नेवार बौद्ध परम्पराका आधार ग्रन्थ हुन् जसमाः प्रज्ञापारमिता, गण्डव्यूह, दशभूमि, समाधिराज, लङ्कावतार, सदर्मपुण्डिरिक सूत्र, ललितविस्तर, सुवर्णप्रभास तथा तथागत गुह्य (गुह्य समाज तन्त्र) पर्दछन् (Locke 1982: 44-45) नेपालका महांयानी बज्रयानका अत्यन्त चर्चित र आवश्यक ग्रन्थहरूमा चाहिँ अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता, करण्यव्यूह, पञ्चरक्ष आदि पर्दछन् ।

नेपाली बज्रयानी बौद्ध परम्पराको अर्को नौलो पन भनेको यहाँको भिक्षुसंघ हो, जुन पारिवारिक जीवनमा प्रवेश गरेका अघिअघिका भिक्षुहरूका सन्ततिहरूको समुदायले बनेको देखिन्छ । यहाँ पन्ध्रौ सोह्रौं शताब्दीदेखि पछि 'ब्रह्मचर्य' भिक्षुहरू एक/दुई व्यक्तिगत उदाहरण वाहेक पुरै हराईसकेको आभाष हुन्छ ।

ठूलाठूला वहा (विहार) हरूको समाजमा उच्चस्थान हुन्थ्यो जसमा 'ब्रह्मचर्य विनय तथा पुराना परम्पराको गुञ्जायस नै थिएन । सन्साना वहीहरूमा केही पछिसम्म पनि पुरानुपरम्परा बचाउने र भिक्षुव्रतंमा बसेका बौद्धहरू थोरै संख्यमा हुन्थे तर तान्त्रिक साधनाको नाममा विकसित सहजयानले विस्तारविस्तार त्यस्ता वहीहरूलाई पुरै विस्थापित गरिदियो र तिनीहरू पनि ठूला वहाहरूमा समाहित हुन पुगे । कतिपय अवस्थामा ठूला वहाका शाखाको रुप वहीहरूले लिन पुगे ।

यस सन्दर्भमा नेवार भिक्षुसंघका विशेषताका वारेमा पनि संक्षेपमा चर्चा गर्नु सन्दर्भिक हुन्छ, जुन निम्न लिखित छन्: (क) सबै भिक्षुहरू विवाहित हुनु, (ख) भिक्षुसंघमा प्रव्रज्यित भएका भिक्षुका छोराहरूले मात्र प्रवेश पाउनु (ग) प्रव्रज्यित भिक्षुहरू बन्द्य तथा तान्त्रिक गुरुसँग सम्बन्धित उच्चपरिवारका (शाक्य 'र बज्राचार्य) मात्र हुनु (घ) कथित भिक्षुहरू भिक्षुव्रत र विनय मानेर वास्तविक विहार पद्धतिमा नरही सांसारिक व्यवसाय अपनाउँदै पारिवारिक जीवनमा विहारकै परम्परागत भौतिक संपत्ति उपभोग गरेर बस्नु ।

यसरी नेवार बौद्ध परम्परामा उच्च पुरोहित वा भिक्षु परिवारमै पनि तल्लो जातिका आईमाईबाट जन्मिएका (शाक्य, बज्राचार्य) सन्ततिहरूले प्रवज्या वा विहारमा प्रवेश नपाउने एउटा कट्टर जातीय परम्परा चल्न पुगेको देखिन्छ । शाक्य र बज्रचार्यका पूर्वजहरू अघि-अघि वन्द्य, वा ब्रह्मचारी भिक्षु हुन्थे र विहारमै वसेर दान दातव्व लिएर वा पौरोहित्यको कामबाट मात्र जीवनयापन गर्दथे । 'वाडे छुयेगु', 'गुँलाधर्म', 'पञ्चदान' आदि धार्मिक चलन (ritulas) हरू उहिलेको विहार अनुशासन र भिक्षुव्रत परम्पराका अवषेशको रूपमा हाल पनि रहेकाछन् । गुँलाधर्म वास्तवमा बुद्धकालको वर्षावासको र (ति-यार्‌ने) को अवेशेष हुनुपर्छ ।

पञ्चदानले भिक्षाटन र वाडेछुयेगुले सन्यास वा भिक्षुव्रतको प्रवेशलाई सम्बन्धित प्राचीन परम्परालाई जनाउँछ । अहिले पनि प्रव्रज्यित हुने कार्यलाई 'वाडे छुयेगु' (वन्द्य वा भिक्षु बनाउने) भनिन्छ, जो ऐतिहासिक रूपमा अत्यन्त अर्थपूर्ण छ । अर्को विल्कूल नौलो कुरा के भने, व्रह्मचर्य वा वास्तविक भिक्षुव्रत त्याग गरेपनि नेवार बौद्ध परम्परामा पहिले जस्तै सम्मान दिने र पौरोहित्य काममा चलाउने व्यवहारप्रधान चलन चल्यो यसमा पनि हिन्दूको प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष प्रभाव रहेको हो कि भन्नसकिन्छ । यही कुरा हिमाली बौद्ध परम्परामा काठमाडौं उपत्यकामा जस्तो एकछत्र रूपमा चलेको थिएन र अझै छैन । स्त्रीसंग शारीरिक सम्पर्क हुने ढावा -लामालाई गेलुग्, साक्या आदि सम्प्रदायमा विहारबाट बाहिर निकाल्ने र 'ढालोग्' भिक्षुबाट कलङ्कित रूपमान्ने चलन छ । यहाँ चाहिँ आश्चर्यको कुरा केछ भने कापालिकको प्रभावका बौद्ध कुसुलेहरू भने भिक्षु वा ब्रह्मचर्य वा सन्यासव्रत त्यागे पछि तल्लो जातिमा (पानीसमेत नचल्ने) मा पुगे वज्राचार्य र वन्द्य (वाँडे) हरू चाहिँ भिक्षु वा तान्त्रिक गुरुकै स्थानमा सम्मानित भैरहे ।

नेपालमा विकसित महायान मूलधाराका बारेमा चर्चा गर्दा अलिकति वर्णन यहाँका ऐतिहासिक स्रोतले देखाएका विभिन्न उपमतका बारेमा पनि गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ । अभिलेखमा देखिएका केही नेपाली महायान परम्पराका नामहरू विश्व बौद्ध समुदायका निम्ति नै नौलो लाग्ने खालका पनि छन् । चतुर्विंश महायान सम्प्रदायलाई यस सन्दर्भमा ठोस उदाहरणको रूपमा लिनसकिन्छ । यस सम्प्रदायको नाउँको एउटा भिक्षुणीसंघ नै पूर्वमध्यकालमा नेपालमा भएको उल्लेख पाइएको छ (रेग्मी २०३९:१३४) । त्यसैगरी महायानका माध्यमिक र योगाचार मतहरू पनि यहाँ प्राचीन (लिच्छविकाल) देखि मध्यकालसम्म नै चलेका प्रमाण पाइएका छन् । माध्यमिक रत्नावली नामक एउटा छुट्टै बौद्ध ग्रन्थको रचनासमेत यहाँ भएको थियो (Roerich 1976:55) । महायानका प्रसिद्ध आचार्य वसुवन्धुका मौलिक ग्रन्थ नेपालमा मात्र पाइएको प्रसंग पनि यहाँ उल्लेखनीय छ ।

हिमाली बौद्ध परम्परा

नेपालमा महायान बौद्ध परम्पराका बारेमा चर्चागर्दा उपत्यकामा विकसित वज्रयान वा नेवार बौद्ध परम्पराका विषयमा मात्र उल्लेख गरेर पुग्दैन यद्यपि वज्रयानको तान्त्रक पद्धति र हिमाली बौद्ध परम्पराको स्रोतको रूपमा रहेको तिब्वेति बुद्धधर्म बीच गहिरो सम्वन्ध रहेकोछ । अर्को शब्दमा भन्दा हिमाली बौद्ध परम्परा नेपाली महायन बौद्धधर्मको एउटा महत्वपूर्ण फाँट भएको कुरालाई स्वीकार गरेपछि त्यसको फेद पहिल्याउने क्रममा तिब्वेति बौद्ध परम्परा र पश्चिम नेपालका चल्ल/मल्ल वा खस शासक भएको याचे अधिराज्यका ऐतिहासिक तथ्यहरूलाई पनि त्यत्तिकै ध्यान दिनु पर्दछ ।

उपत्यकामा र आसपासका विकसित महायान परम्पराले खडा गरेका धार्मिक साँस्कृतिक केन्द्रहरू स्वयंभू, बौद्ध, फर्पिङ, नमोबुद्ध, साँखु, करविरी मसान, पाटनका धेरै बौद्ध तीर्थस्थलहरू, चावेल, आदि तिब्वती बौद्ध परम्पराको निम्ति व्यूत्पत्तिस्थलका बौद्ध मार्गीहरूभन्दा पनि महत्वपूर्ण भएको कुरा स्पष्टै छ । नेपालको हिमाली क्षेत्रका लगभग १००० भन्दावढी गोन्पाहरू सबै महायान अन्तर्गत ञिङ्म, कर्ग्यु, सक्य तथा केही गेलुग् जस्ता तिव्वती बौद्ध परम्परासँग सम्वन्धित छन् । यसमध्ये कतिपयले ७/८ सयवर्ष पुराना बौद्ध साँस्कृतिक धरोहरहरू वचाई राखेको पनि पाइएका छन् । उपत्यकाका बज्रयानी तान्त्रिक परम्पराका विहार (वहा) हरूमा जस्तै गोन्पाका उपास्य देवता (diety) को रूपमा काल्पनिक विश्वाशका आधारमा विकसित (transcendental) विविध आकार र स्वरुपका बौद्ध देवी-

देवताहरू हुन्छन् । जसमा चक्रसंवर (तिब्वतिः देछोग् खोर्लो) गुरु ढग् पो, दोर्जे च्वेपादेखि लिएर बज्रधर (दोर्जे छयाङ्) सम्म मातृ र पितृ शक्ति आलिङ्गन वा मैथुन मुद्रा (याव्.-युम्) मा देखाइएका हुन्छन् । हिमाली गोन्पाहरूमा यस्ता महायानी तान्त्रिक मतका थाङ्का, भित्तेचित्र, मूर्ति र सम्बन्धित ग्रन्थहरू सुरक्षित रहेका पाइन्छन् । यस किसिमले महायानी र तन्त्रयानी परम्पराका हिसावले नेपाल हिमालय पनि उपत्यकाभन्दा कम महत्वको छैन । ४/५ शय वर्षभन्दा पुराना तान्त्रिक मण्डल तथा अन्य भित्तेचित्रका अध्ययनका हिसावले उपत्यका जत्तिकै धनी नेपाल हिमालय रहेको छ । उदाहरणतः मुस्ताङ्का चुग्लाग्खाङ्, केही गुफाहरू, डोल्पा, मुगु , गोरखा, मनाङ् र ताप्लेजुङ्ग तर्फका हिमाली क्षेत्रका केही गोन्पाहरू उल्लेखनीय छन् ।

हिमाली बौद्ध परम्परामा नेवार बुद्धधर्म भन्दा विल्कूल फरक विशेषता हो, बौद्धधर्मको प्रवेश पूर्वको वोन परम्पराको प्रभाव । तिब्वती वा हिमाली बुद्धधर्मका खासगरी ञिङ्मप, कर्ग्युप, साक्यपमा धेरै र केही गेलुग्पमा समेत वोन परम्पराको गहिरो अभेद्य प्रभाव रहेका पाइन्छ । पछि यो प्रभाव बौद्ध परम्पराबाट वोनमा समेत जाँदा यी दुवैथरी मिश्रीत हुनसमेत पुगेका छन् । यो एउटा नौलो (unique) विशेषता हो हिमाली बौद्ध परम्पराको ।

यस विषयमा चर्चा गर्दा अर्को एउटा विर्सन नहुने कुरा हो पश्चिम नेपाल र पश्चिम तिब्वत माथि शताब्दीयौंसम्म शासन गर्ने याचेपा अर्थात् खस सम्राज्यका शासकहरूसँग सम्बन्धित इतिहास । बाह्रौ, तेह्रौ र चौधौ शताब्दीमा यिनीहरूको साम्राज्य उत्कर्षमा पुगेको थियो, पश्चिम नेपालको सिंजा केन्द्रबाट । यी याचेका शासकहरू मध्ये धेरै महायानी त्यसमा पनि तिब्वती बौद्ध परम्पराका खासगरी कर्ग्यु र साक्यपा मतको प्रभावमा रहेका थिए । अशोक चल्ल जस्ता शासकले लिएका 'प्रवरमहायानुयायीपरमोपासक', 'हेवज्रचरणारविन्दुमकरन्दमधुकर' आदि र पुण्यमल्लले लिएका परमसौगत आदि उपाधिले उनीहरू महायानी तान्त्रिक बौद्ध थिए भन्न सकिन्छ । यस वंशका कतिपय राजा र राजकुमारहरू तिब्वतका प्रख्यात गोन्पामा गएर लामा भिक्षु भै अध्ययन गरेका उदाहरण पनि पाइएका छन् । खसराजा प्रताप मल्लको नाम यस प्रसङ्गमा उल्लेखनीय छ ।

उपसंहार

महायान बौद्ध परम्परा बुद्धधर्मको पतन गराउने माध्यम बन्यो कि बौद्ध धर्मको निरन्तरता तथा देशकाल परिस्थिति अनुकूल चल्नसक्ने धार्मिक बाटो बन्यो भन्ने विद्वत् छलफलको निम्ति विचारणीय कुरा हो । व्यवहारिकता र व्यापकतालाई दृष्टिदिदैं सुधारात्मक सहज बाटाको सिद्धान्त प्रतिपादन हुनु र त्यसै अनुरुप व्याख्या हुनुलाई कसरी सर्वथा नराम्रो बाटो भन्ने ? मूल उद्देश्य त आखिर प्राणिमात्रको भलाईका लागि आर्यसत्यको ज्ञान र निर्वाणको बाटो पहिल्याउनु नै हो । त्यसैले धेरै फराकिलो अर्थात् भक्ति, उपासना संपन्न सांसारिक र सहज मार्ग महायानले पहिल्यायो ।

विस्तारविस्तार हिन्दू धर्म र दर्शनको दवदवा बढ्दै जाँदा वा दुवै धर्म बीच प्रतिस्पर्धा बढ्दै जाँदा धर्म निरन्तरता र विकासका निम्ति सहजबाटो लिने क्रममा नै तान्त्रिक प्रभावयुक्त बज्रयानको विकास भयो । मानिसले सजिलै अपनाउन सक्ने धर्मको प्रतिपादन गर्नु आखिर बुद्धका उद्देश्यमध्ये एक त थियो नै । त्यसैले वस्तु वा अस्तित्वलाई अस्वीकार गर्ने धर्म नैरात्म्य वा शून्यताको सिद्धान्त अगाडि बढ्यो ।

तान्त्रिक बाटोमा फड्को मार्ने क्रममा शैव (पाशुपत) हरूसँग एकरुपताको भावना बढ्न पुग्यो । शैव वा पाशुपतका पशुपति पनि बज्रयानीका उपास्य बने । अगमवादी बौद्धका गुह्यदेवी, जसको उपासना तान्त्रिक विधिबाट बौद्ध तान्त्रिक आचार्यहरूबाट मात्र हुन्छ को

स्थापना गर्ने कामसमेत हिन्दू राजाहरूबाट भएका अचम्मको ऐतिहासिक परम्परा यहाँ छन् । प्रतापपुर र अनन्तपुरको स्थापनाको इतिहास यस सन्दर्भमा स्मरणीय छ । त्यस्तै किसिमले एकै व्यक्तिले शैव तथा बौद्ध आगमशास्त्रको राम्रो मननगरी त्यसका रहस्य भक्तजनमा गुह्यरूपमा पुऱ्याउने परम्परा समेत यहाँ चल्यो । यस्तो परम्परा चल्ने बाटो खुलाउनेमा महायानी बौद्ध मार्गीका ८४ सिद्धमध्येका केही सिद्धहरू बौद्ध आचार्यका चेलाभई पछि हिन्दूको शैव तान्त्रिक बनेका पनि छन् जस्तै जालन्धरपाद र गोरक्षनाथ आदि (बज्राचार्य, २०३३:९९) । एकै मत्स्येन्द्रनाथ बौद्धका आर्यावलोकितेश्वर पनि हुन् र शैवमार्गीका गोरक्षनाथका गुरुपनि । आगमवादी तान्त्रिक दार्शनिकहरू (निर्वाण र महासुखको दावा गर्ने दार्शनिकहरू) बज्रयोगिनी र गुह्यकालीलाई अभेद्यमानी दुवैको उपासना गर्दछन् । दुवैथरिको दृष्टिमा तान्त्रिक साधनामा अभेद देखिन्छ । प्रताप मल्लका समयसम्ममा वज्रयोगिनीलाई हरप्रेयसी भवानीसमेत मान्न थालेको उल्लेख पाइएकोले तान्त्रिक बौद्ध र शैव एकात्मकताको विकास यहाँ भएको झल्को पाइन्छ । यहाँ निर अगमवादी बौद्ध तान्त्रिकहरूले गुह्येश्वरीलाई आफ्नो धर्मकी रहस्यमय देवी 'नैरात्मा' मान्ने गरेको कुरा उल्लेखनीय छ (बज्राचार्य २०२३: १०१) । कापालिक कुसुले र बौद्ध परम्पराको प्रसंग यस सन्दर्भमा त्यत्तिकै उल्लेखनीय छ ।

यसरी हेर्दा नेपालमा बज्रयानी तान्त्रिक परम्परा पनि लोकप्रिय बन्नुमा यसमा अन्तर्निहित धार्मिक- सामाजिक, सहजपन तथा व्यवहारवादी र अनुकूलता हेरी परिवर्तनीय चरित्र (जसलाई dynamism पनि भन्न सकिन्छ) हुनु पनि हो ।

यसले गर्दा बौद्धलाई केही परिवर्तित रूपमा भएतापनि बचावट गर्ने तथा विस्तार र निरन्तरता दिने काम भयो । फलस्वरुप मध्यकालमा यहाँ वन्द्य (शाक्य) भिक्षु तथा बज्रचार्यहरूको संख्या हिन्दू ब्राह्मणको भन्दा धेरै गुणा बढी हुन पुगेको थियो । यस तान्त्रिक परम्पराको विकासले गर्दा एउटा स्थायी बौद्ध समुदायको सिर्जना गऱ्यो, जसले बौद्धधर्म र संस्कृतिको पूर्ण अन्त्य कहिल्यै पनि नहुने वातावरणको निर्माण गरिदियो ।

भौगोलिक अवस्थितिका कारण पहिलेदेखि नै उपत्यकाको र तिब्बतको बौद्ध परम्परा बीच घनिष्ट सम्बन्ध रह्यो । बज्रयानी परम्पराले तिब्बती बुद्धधर्ममा ठूलो प्रभाव पारेको छ । मध्यकालमा खासगरी उच्च मध्यकालतिर आइपुग्दा तिब्बत र काठमाडौं उपत्यका बीच बुद्धधर्मको क्षेत्रमा reciprocal रुपको सम्बन्ध रहेको समेत देखिन्छ । पहिले यताका कलाकार, तान्त्रिक आचार्यहरू तिब्बत जान्थे भने पछिपछि उताका ठूला तान्त्रिक तथा योगी, लामा-भिक्षुहरूलाई यहाँ आमन्त्रण गर्ने परम्परा पनि चल्यो । त्यसैले तिब्बती वा हिमाली बुद्धधर्म पनि नेपालको महायान, बज्रयान परम्पराको अभिन्न अङ्गजस्तै बनेको छ ।

अन्त्यमा कुन चाहिँ बौद्ध परम्परा मूल परम्परासँग नजिक छ हिनयान (स्थविरवादी) वा बज्रयान भन्ने प्रसङ्ग पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण भएकोले एकदम संक्षेपमा उल्लेख गर्नु सान्दर्भिक होला । हुन त यस विषयलाई छुनासाथ Genealogy of Buddhist Studies in the World भन्ने विषयमा चर्चा गर्नु पर्ने हो । तर त्यो कुरा आजको सन्दर्भमा अलिक व्यापक (Vast) हुन्छ तर ढिलो /चाँडो यस विषयमा चर्चा गर्नु पनि अत्यावश्यक भने भैसकेको छ ।

आज यस सन्दर्भमा एउटा सानो बुँदामात्र उल्लेख गर्नु उचित होला; त्यो हो, आजको स्थविरवाद (थेरवाद) पनि एकपल्ट लोप भैसकेको हिनयानको हजारौं वर्ष पछि त्यो पनि यूरोपका Olcott जस्ता पादरीहरूको नेतृत्वमा यताउता छरिएर रहेका तर पूर्णरुप भने नभएका (fragmented) सामग्री र सूचनाका आधारमा यूरोपीय हेतुवादमा मुछिएर काल्पनिक रूपमा थपथाप गरिएका व्याख्या तथा परम्परा (invented tradition) का भरमा चलेका हुन भन्ने पनि Obeyesekere जस्ता विद्वानहरूको जोडदार तर्क (Obeyesekere and others

1972) रहेको छ । यसो हो भने महायान परम्पराबाट विकसित तान्त्रिक पद्धति र बज्रयानमा ता पहिलेदेखिकै निरन्तरता कायम भएकोले स्थानीय संस्कृति र हिन्दू शैवहरूको प्रभाव भएतापनि यसमाथि Eurorationality त अवश्यै पसेको छैन । तसर्थ कुन चाहिँ खास पुरानो बौद्ध परम्परा हो र कुन चाहिको मूल (original) सँग नजिकको सम्बन्ध छ भन्न गाह्रो नै छ । यी सबैकुरा फेरि (Genealogy of Buddhist Studies) अन्तर्गत मन्थन हुनुपर्ने विषय हुन । जुन आज संभव नभएपनि भविष्यमा हामीबाट हुन संभव छ । अस्तु

सन्दर्भसामग्री (References)

आचार्य, नरेन्द्रदेव, वि.स. २०२८ *बौद्धधर्म दर्शन.* पटनाः विहार राष्ट्रभाषा परिषद ।

गुरूङ्ग, जगमान, वि.स. २०५१. *"महायानी एवं बज्रयानी बौद्ध दर्शन-एक विवेचना"*.पोखरा अर्घौ सदनद्वारा आयोजना गरिएको गोष्ठीमा प्रस्तुत पत्र ।

रेग्मी, जगदीशचन्द्र वि. सं. २०३९ *नेपालको धार्मिक इतिहास.* काठमाडौः रत्नपुस्तक भण्डार ।

पाण्डे, गोविन्द चन्द्र ई.सं. १९७६. *बुद्धधर्म के विकास का इतिहास.* लखनऊः हिन्दी समिति ।

बज्राचार्य, धनबज्र, वि.सं. २०३०, *लिच्छविकालका अभिलेख,* काठमाडौः ने.ए.अ.सं त्रि. वि. कीर्तिपुर ।

बज्राचार्य, मनबज्र, वि.सं. २०२३ *"शैव र बौद्ध तान्त्रिकहरूको धार्मिक संगमस्थल" युगप्रेरणा.* काठमाडौः श्री ५ को सरकार, प्रचार-प्रसार मन्त्रालय, प्रसार विभाग ।

सिंह, अवधेश, ई.सं. १९८७: *चीनी यात्रों के यात्रा विवरण में प्रतिबिम्बित बौद्धधर्म एक अध्ययन,* दिल्लीः रमानन्द विद्याभवन ।

Dhungel, Remesh 1999. ***"Nepal-Tibet Cultural Relations and the ZHVA- dmar-pa (Shyamarpa) Lamas of Tibet" Contributions to Nepalere studies*** VoL. 26, No, 2, pp. 183-209.

----1989. **"Tibetan Inscription of the Teuth Zhva-dmar-pa Lama and its Translation"** *Nepal Economist* VoL.25 1-11"

Humphreys, Christmas 1969. ***Buddism***. reprint, Maryland: Penguin Books

Ikeda, Daisaku 1993. ***Mahayana Buddhism and Twenty–first-Ceutury Civilization***. Boston: Harvard University.

Locke, John K. 1986. ***"The Vajrayana Buddhism in the kathmandu Vallay"*** Paper presented at the 15th World Buddhist Conference held in Kathmandu from Nov. 27 to Dec. 2, 1986, pp. 43-72.

Obeyesekere, Gananath and others, eds. 1972. ***The Two Wheels of Dharma: Essay's on the Theravada Tradition in India and Ceylon***ı Chambersburgo, pa: American Academy of Relision.

Robinson, Richard H. and Willard L. Johnson 1977. ***The Buddhist Religion*** Massachasetts: Duxbury press .

Roerich, G. N. tr. 1976 (1949). ***The Blue Annals:*** second Ed. DelHi: Motilal Banarasidass Shastri, H. p., 1905. ***Descriptive Catalogue of Skt. Mss***---Calcatta: Rayal AsiaticSociety.

Slusser, M. S., 1982. ***Nepal Mandala*** Vols. I and II. Princeton: Univ press.

Vajracarya, N. M. 1998. ***Buddhism in Nepal***. Delhi: Eastern Book Linkers.

Watters, Thomas, 1961.***Onyuan-Chwang's Travels in India***. reprim. Delhi: Munshiram Manoharlal.

***

उच्चशिक्षामा बौद्ध अध्ययनको प्राज्ञिक महत्व

डा.नरेशमान वज्राचार्य•

उच्चशिक्षा

शिक्षाको शुभारम्भ घरबाट हुन्छ। घरमा बाल-बालिकालाई आमा बाबुबाट शिक्षाको आरम्भ गराइन्छ। यसरी घरमा बालबालिकाले प्राप्त गर्ने शिक्षालाई आधुनिक शिक्षा प्रणालीले अनौपचारिक माने पनि शिक्षाको सुरुवात घरबाट नै हुन्छ। त्यसपछि औपचारिक रूपमा शिक्षाको केन्द्र मानिने विद्यालयमा औपचारिक तवरबाट बालबालिकालाई शिक्षा दिइन्छ। विद्यालयमा दिइने शिक्षालाई तहको दृष्टिकोणले प्राय: गरेर क्रमश: प्राथमिक तह (Primary Level), निम्नमाध्यमिक तह (Secondary Leval), माध्यमिक तह (Higher Level) र उच्चमाध्यमिक (Higher Secondary Leval) गरी चारतहमा विभाजन गर्ने चलन छ।

उच्चमाध्यमिक तहको शिक्षा हासिल गरिसकेका विद्यार्थीहरूलाई विश्वविद्यालय अन्तर्गत दिइने शिक्षालाई उच्चशिक्षा (Higher Education) भन्ने प्रचलन छ। उच्चशिक्षा अन्तर्गत स्नातक (Graduation) र स्नातकोत्तर (Post-Graduation) तह र उच्च सेतु कक्षाहरू (Bridge Courses) जस्तै Post-Graduate Diploma, M. Phil (Master in Philoslphy) जस्ता कक्षाहरू पनि पर्न आउँदछन्। यसरी विद्यालयदेखि विश्वविद्यालयमा प्राथमिक तहदेखि उच्च तहसम्म दिइने शिक्षालाई प्राज्ञिक शिक्षा (Academic Education) भन्ने गरेको पाइन्छ। त्यसपछिमात्र विशुद्ध अनुसन्धान कार्यको थालनी हुन्छ। विश्वविद्यालय अन्तर्गत विद्यार्थीका रूपमा अनुसन्धान (शोधकार्य) गरेवापत सफल शोधकर्ताहरूलाई विद्यावारिधि (Ph.D.=Doctor in Philosophy, D. Lit =Doctor in Literature) जस्ता उपाधिबाट विभूषित बनाइन्छ।

यही परम्पराअनुसार विश्वमा विद्यालय र विश्वविद्यालयहरू चल्दै आइराखेका छन्। ती विद्यालय र विश्वविद्यालयहरूमा विभिन्न विषयहरूको पठनपाठन हुन्छ। ती विभिन्न विषयहरू मध्ये "बौद्ध अध्ययन" (Biddhist Studies) विषयले पनि पठनपाठन योग्य छुट्टै विषयको रूपमा संसारका प्रसिद्ध विश्वविद्यालयहरूमा स्थान ओगट्न सफल भैसकेका छन्। यहि तथ्यबाट नै उच्चशिक्षामा बौद्ध अध्ययनको प्राज्ञिक महत्वलाई सहजै बुझ्नसकिन्छ। वर्तमान समयमा मात्रै होइन अतीतकालमा पनि बौद्ध अध्ययनका कारण स्थापना हुन पुगेका नालण्डा, बलभि, विक्रमशिला, जगद्दल र ओदन्तपुरी जस्ता बौद्ध विश्वविद्यालय (Buddhist Monastic Universities) हरूको इतिहासले वर्तमानमा पनि उच्चशिक्षामा बौद्ध अध्ययनको आवशयकता र प्राज्ञिक महत्वलाई दर्शाइरहेको छ। त्यसकारण उच्चशिक्षामा बौद्ध अध्ययनको आवश्यकता र प्राज्ञिक महत्व एक निर्विवाद विषय हो। त्यसो हुँदाहुँदै पनि बौद्ध अध्ययन भन्नाले विशेष गरेर नेपालको उच्चशिक्षामा यस विषयको अध्यापन कार्यको प्राज्ञिक महत्वलाई संक्षेपमा मात्रै भएतापनि विद्वत्वर्गको सामु राख्नेप्रयास गरिन्छ।

बौद्ध अध्ययन

यस सभामा ऐतिहासिक बुद्ध-शाक्यमुनि गौतमको जीवनी, व्यक्तित्व, योगदानलाई प्रकाश पार्नु पर्ने जरुरी म ठान्दिन। त्यसकारण सिधै "बौद्ध अध्ययन" विषयमा प्रवेश गर्न

• यो कार्यपत्र श्री नरेशमान बज्राचार्य (पिएच.डी., उप-प्राध्यापक, विभागिय प्रमुख/ बौद्ध अध्ययन विभाग, त्रि.वि.कीर्तिपुर) ले ASEED-South Asia द्वारा मिति २०५८ साल जेष्ठ १२ गते त्रि.वि CNAS को Meting Hall मा आयोजित विचार गोष्ठिमा प्रस्तुत गर्नुभएको हो। यस कार्यपत्र माथि प्रा.डा. प्रेमकुमार खत्रीले टिप्पण गर्नु भएको थियो।

चाहन्छु । छोटकरीमा भन्नुपर्दा बौद्ध अध्ययन भनेको बुद्धसँग सम्बन्धित विषयहरूको अध्ययन हो । ऐतिहासिक दृष्टिकोणले हेर्दा सिद्धार्थ गौतमले बुद्धत्व प्राप्त गर्नु भएपछि वहाँलाई बुद्ध भन्न थाले र वहाँको आचार, विचार, उपदेश, क्रियाकलापहरू समष्टिगत रूपमा बुद्धधर्मको संज्ञाले चिनिए । त्यसर्थ बुद्धधर्मको अध्ययन नै बौद्ध अध्ययन हो भन्ने अर्थ पनि निस्कन्छ । तर अतीतदेखि वर्तमान सम्ममा बौद्ध अध्ययन कम्तिमा पनि दुई भिन्नाभिन्नै प्रकारबाट भइरहेको पाइन्छ । एकातिर विगतका नालण्डा आदि विश्वविद्यालयमा बौद्ध अध्ययनको पठनपाठन हुन्थ्यो भने वर्तमान समयसम्ममा पनि प्राय: बौद्ध विहार, मन्दिर, गुम्बामा पनि बौद्ध अध्ययन भइरहेको पाईन्छ । अर्कातिर वर्तमानका थुप्रै आधुनिक विश्वविद्यालयहरूमा पनि बौद्ध अध्ययन चलिआइरहेको छ ।

यसरी नालण्दादेखि वर्तमानको बौद्ध विहारहरूमा बौद्धधर्मसम्बन्धी गराइने बौद्ध अध्ययनलाई विहारगत शिक्षा (Monastic Education) भन्न सकिन्छ भने वर्तमानको आधुनिक विश्वविद्यालयहरूमा गराइने बौद्ध अध्ययनलाई प्राज्ञिक शिक्षा (Academic Education) भन्न सकिन्छ। बौद्ध विहारमा गराइने बौद्ध अध्ययनको र आधुनिक विश्वविद्यालयमा गराइने बौद्ध अध्ययनको उद्देश्य, लक्ष्य, शिक्षण प्रणालि आदि एक आपसमा भिन्नहूनु स्वभाविक हो । बौद्ध विहारमा बौद्ध अध्ययन धार्मिक, दार्शनिक र अभ्यासगत दुष्टिकोणमा सांप्रदायिक-परम्परागत ढंगबाट गरिन्छ भने आधुनिक विश्वविद्यालयमा बौद्ध अध्ययन बुद्धधर्मको उत्पतिका, पृष्ठभूमिदेखि लिएर बुद्धधर्मको विकास, विनाश, परिणाम, योगदान यावत् विषयहरूको धार्मिक, दार्शनिक, ऐतिहासिक, कला तथा सांस्कृतिक, पुरातात्विक, साहित्यिक, सामाजिक, प्रादेशिक आदि पक्षहरूको वैज्ञानिक अध्ययन अर्थात आलोचनात्मक विश्लेषणात्मक, तुलनात्मक आदि ढंगबाट अध्ययन गरिन्छ । माथि उल्लेखित बौद्ध अध्ययनका विविध पक्ष तथा विधाहरुका अतिरिक्त बौद्ध अध्ययनको दृष्टिकोणले प्राणिवाद (प्राणिमात्रको समान हक, हित र अधिकार), पर्यावरण, अर्थशास्त्र, कानूनशास्त्र, तर्कशास्त्र, संगठन, व्यवस्थापन, बजारशास्त्र, मनोचिकित्सा विधि आदि अन्य पक्षहरूको पनि अध्ययन, अध्यापन र अनुसन्धान गर्नसकिन्छ । तसर्थ बौद्ध विहारमा गराइने बौद्ध अध्ययन र आधुनिक विश्वविद्यालयमा गराइने बौद्ध अध्ययनको अर्थ, उद्देश्य, क्षेत्र, उपयोगिता, महत्व आदि भिन्नभिन्न हुन्छन् । बौद्ध अध्ययनका प्राज्ञिक पक्षहरू (Academic Aspects of Buddhist Studies) धेरै छन् र ती विभिन्न प्राज्ञिक पक्षहरूको अध्यापनका लागि उच्चशिक्षाको कुनै एकमात्र तह पर्याप्त देखिदैन । बौद्ध अध्ययनको छुट्टै शीर्षकले उच्चशिक्षाको सम्पूर्ण तहहरूमा क्रमवद्ध रूपमा बौद्ध अध्ययन समावेश गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

बौद्ध अध्ययनको प्राज्ञिक महत्व

वर्तमान समयमा एशियाका विभिन्न विकसित तथा विकासोन्मुख देशहरू जापान, कोरिया (दक्षिण), थाईलाण्ड, ताइवान, श्रीलङ्का, भारत आदि देशहरूमा आधुनिक बौद्ध विश्वविद्यालयहरू विद्यमान छन् । यी बाहेक एशिया, युरोप तथा अमेरिकाका प्रतिष्ठित विश्वविद्यालयहरूमा कैयौं दशक अघिदेखि बौद्ध अध्ययनको व्यवस्था भइसकेको छ । बौद्ध अध्ययनलाई प्राज्ञिक जगत् (Academic World) ले महत्वपूर्ण स्थान दिइसकेको छ । बौद्ध अध्ययन प्राज्ञिक दृष्टिकोणले अन्तराष्ट्रियकरण भइसकेको छ । त्यसकारण विषेश गरेर बुद्धको जन्मभूमि नेपालमा बौद्ध अध्ययनको आवश्यकताका कारणहरू तथा प्राज्ञिक महत्वलाई निम्नलिखितरूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

१. बुद्धको जन्मभूमि नेपाल

गौतम बुद्धको समानताको दृष्टि मानव समाज भित्रमात्र सिमित नरही सम्पूर्ण प्राणी मात्रको विश्व समाजसम्म पुगेको छ। जुनकारणले विश्वले बुद्धलाई एक महान् व्यक्तिको रूपमा सत्कार गरेको पाईन्छ। विश्वमा शान्तिको ध्वजा गाड्नमा गौतम बुद्धको योगदान अद्वितीय छ। जीवन र जगत्को वास्तविक सत्यको खोजीमा गौतम बुद्धको पद्धतिमा वैज्ञानिकता पाइएको छ जसले गर्दा वहाँको धर्म-दर्शन विश्व व्यापक छ। यसरी विश्वव्यापक व्यक्तित्वका धनी गौतम बुद्धको जन्मभूमिको गौरवता नेपालले पाएको छ। राष्ट्रविभूति एवं विश्वविख्यात गौतम बुद्धको मातृभूमि नेपाल हुनुको एकमात्र कारणले पनि नेपालमा प्राज्ञिक बौद्ध अध्ययनको व्यवस्था हुनुपर्ने देखिन्छ।

२. नेपाल संस्कृत बौद्ध ग्रन्थको अद्वितीय भण्डार

गौतम बुद्धको नाम लिनासाथ वहाँबाट प्रतिपादित धर्म तथा दर्शनको नाम आउँछ। वहाँको धर्मोपदेश तथा दर्शनलाई संग्रह गरी बौद्ध ग्रन्थको निर्माण भएको छ। ती बौद्ध ग्रन्थहरू मूलरूपमा दुई भाषा संस्कृत र पालि भाषामा निहित छन्। यसरी बौद्धधर्मको मूलग्रन्थ भन्नासाथ बौद्ध संस्कृत ग्रन्थ र बौद्ध पालि ग्रन्थलाई लिइन्छ। ती दुई मूल ग्रन्थहरूमध्ये बौद्ध संस्कृत ग्रन्थको अद्वितीय भण्डार नेपाल रहेको छ। बौद्ध पालि ग्रन्थको संरक्षणको श्रेय श्रीलंकाले पाएको छ भने बौद्ध संस्कृत ग्रन्थको संरक्षणको श्रेय नेपालले पाएको छ। कम्तीमा पनि नेपालभित्र उपलब्ध प्राचीन बौद्ध संस्कृत ग्रन्थको उचित संरक्षण, सम्बर्धन अध्ययन, अनुसन्धान र प्रकाशनको दृष्टिले पनि नेपालमा बौद्ध अध्ययनको व्यवस्था हुनु आवश्यक देखिन्छ।

३. संस्कृत बौद्ध ग्रन्थहरू बौद्ध अध्ययन, अनुसन्धानका एक प्रमुख मूल श्रोत तथा विषय

नेपाल बुद्धको जन्मभूमि भनेर स्वयं नेपाल र विश्वले चिन्नुभन्दा अगाडि इ.सं. १८२४ मा विश्वले नेपाललाई बौद्ध संस्कृत ग्रन्थको भण्डारको रूपमा चिनेका थिए। लगभग उही समयमा तिब्वतमा पनि तिब्वती भाषामा अनुदित बौद्ध ग्रन्थहरू रहेको जानकारी भयो। फेरि केही समयपछि श्रीलंकामा पाली बौद्ध ग्रन्थहरू भेटाइएको कुरा विश्व सामु आए। अन्तमा इ.सं. १८९६ मा बुद्धको जन्मभूमि लुम्बिनी फेला परेको विश्वमा प्रचारप्रसार भयो।

एक ब्रिटिस नागरिक वि. एच. हगसनको इ.सं. १८२१-१८४३ सम्मको नेपाल बसाइँको अवधिमा नेपालमा अवस्थित बौद्ध संस्कृत ग्रन्थहरूको विषयमा विश्वलाई जानकारी दिनुमात्र होइन उसले भेटाए जति ती ग्रन्थहरू विभिन्न देशका अध्ययन तथा अनुसन्धान केन्द्रमा बाँडिदिए। फलस्वरुप विश्वले नेपाललाई बौद्ध संस्कृत ग्रन्थहरूको अद्वितीय भण्डारको रूपमा चिन्नुका साथसाथै ती ग्रन्थहरूको अध्ययन, अनुसन्धान, प्रकाशन र अध्यापन पनि सुरु भयो। यसरी विदेशी राष्ट्र एवं विद्वानहरूलाई नेपालको बौद्ध संस्कृत ग्रन्थहरू अध्ययनको विषय बन्नपुग्यो। तर यतिका समय वितिसक्दा पनि स्वदेशमा सरकारी स्तरबाट त्यस्ता ग्रन्थहरूको अध्ययन, अनुसन्धान, प्रकाशनमा केही पहल भएको पाइदैन। यस सम्बन्धमा पनि यथाशीघ्र नेपालमा पनि बौद्ध अध्ययनको व्यवस्था हुनुपर्नेमा कसैको विरोध नहोला।

४. नेपालको सबभन्दा पुरानो पुरातात्विक अवशेष-बौद्ध पुरातात्विक अवशेष

इतिहासका श्रोतहरूमध्ये पुरानो पुरातात्विक अवशेष बौद्ध पुरातात्विक अवशेषहरू हुन्। सिद्धार्थको जन्मस्थल लुम्विनीमा भेटाइएका अवशेषं, लुम्बिनी, गोटिहवा, निग्लिहवामा अवस्थित अशोकको अभिलेखसहितको शिलास्तम्भहरू त्यस्तै प्राचीन नेपालको अवस्था दर्शाउने बौद्ध धर्मसंग सम्बन्धित थुप्रै अवशेषहरू नेपालमा यत्रतत्र भेटाइएको छ। यसैले

नेपालको इतिहास निर्माणमा बौद्ध पुरातात्विक अवशेषहरूवाट ठूलो सहयोग पुग्न गएको छ। ती बौद्ध पुरातात्विक अवशेषहरूको सही विवरण र महत्वको लागि पनि सुनियोजित ढंगबाट बौद्ध अध्ययनको व्यवस्था हुनुपर्दछ भनेमा अत्युक्ति नहोला।

५. नेपालको लिखित इतिहास बौद्ध अभिलेख-शिलालेखबाट प्रारम्भ

इतिहासका विभिन्न स्रोतहरूमध्ये एक प्रमुख स्रोत "अभिलेख" हो। हालसम्मको अनुसन्धानबाट प्राप्त भएको तथ्य अनुसार नेपालको लिखित इतिहास बौद्ध अभिलेख शिलालेखबाट आरम्भ भएको छ। त्यतिमात्र होइन प्राचीन नेपालदेखि आधुनिक नेपालको प्रामाणिक इतिहास निर्माणमा बौद्ध अभिलेखहरूको ठूलो योगदान रहेको छ। तर बौद्ध अध्ययन विना ती बौद्ध अभिलेखहरूको यथार्थ बुझ्नमा केही कमि कसर रहनेछ। त्यसकारण बौद्ध अभिलेखहरूलाई यथार्थमा बुझ्न र बुझाउनको लागि नेपालमा बौद्ध अध्ययनको व्यवस्था हुनु आवश्यक छ।

६. प्राचीन नेपाल बौद्ध अध्ययनको एक केन्द्र

बौद्ध अध्ययन तथा अध्यापनको सम्बन्धमा प्राचीन भारतको नालण्दा, वलभि, विक्रमशील, जगडल, ओदन्तपुरी बौद्ध विश्वविद्यालयको रूपमा उल्लेखनीय छ। जहाँ भारतीयहरूले मात्र होइन थुप्रै विदेशीहरूले बौद्धधर्म दर्शनको अध्ययन गरेका थिए। तिब्वतको इतिहासले प्राचीन भारत मात्रै बौद्ध अध्ययन केन्द्र होइन कि प्राचीन नेपाल पनि बौद्ध अध्ययनको एक केन्द्र थियो भन्ने पुष्टि गरेको पाइन्छ। तिब्वतमा बौद्धधर्मको प्रवेश पश्चात् पटक पटक थुप्रै तिब्वती बौद्ध शिक्षार्थीहरू नेपाल आएर नेपालका बौद्ध आचार्यहरूसँग बौद्ध अध्ययन गरेका थिए। ती तिब्वती बौद्ध शिक्षार्थी नै पछि गएर तिब्वतमा प्रकाण्ड बौद्ध विद्वान् पंक्तिमा पुगे। त्यतिमात्रै होइन भारतीय बौद्ध विद्वान् तथा साधकहरू नेपाल प्रवेश गरेर सिद्धि प्राप्त गरेको वर्णन पनि पढ्न पाईन्छ।

नेपालले प्राचीन नेपाल बौद्ध अध्ययनको एक केन्द्रको रूपमा प्राप्त गरेको गरिमालाई वर्तमानमा पनि कायम राख्नुपर्ने र त्यस सम्बन्धमा नेपालमा बौद्ध अध्ययनको व्यवस्था हुनुपर्ने कुरा निर्विवादै होला।

७. राष्ट्रिको पहिचानका प्रमुख पक्षहरूमध्ये बौद्ध जाति, संस्कार, संस्कृति, कला, विहार, स्तूप, चैत्य, मन्दिर चाडपर्व जात्रा आदि एक प्रमुख पक्ष

सिंगो राष्ट्रिको परिचय कुनै एक धर्म, जाति, संस्कार, कला आदिले पर्याप्त हुँदैन, अपूर्ण हुन्छ। नेपाल राष्ट्रको सन्दर्भमा नेपालको पहिचानका दुई प्रमुख पक्षहरू हिन्दू जाति र बौद्ध जाति र तिनीहरूका संस्कार, संस्कृति, कला, मन्दिर, चाडपर्व र जात्रा आदि हुन्। ती दुई प्रमुख पक्षहरू मध्ये बौद्ध जाति, संस्कार, संस्कृति, कला, धार्मिक तथा साँस्कृतिक धरोहरका रूपमा रहेका स्थलहरू जस्तै लुम्बिनी, गोटिहवा, निगिलहवा, रामग्राम, देवदह, स्वयम्भू चैत्य, पाटनको अशोक स्तूपहरू इत्यादिका साथै यत्रतत्र विद्यमान विहार, गुम्बा, मन्दिर, चाडपर्व, र जात्रा आदिको महत्व र तिनीहरूको सुनियोनित ढंगबाट संरक्षण, संवर्धन आदिका लागि पनि स्वदेशमै बौद्ध अध्ययनको व्यवस्था अपरिहार्य छ। बौद्ध अध्ययन विना यथार्थमा राष्ट्रिको परिचय जोगाउन र दिन सक्दैन।

८. नेपालको दुई प्रमुख बहुसांख्यिक जातिहरू एक बौद्ध जाति

जनताले परम्परागत रूपमा अपनाई आएका धर्मका आधारमा नेपालको दुई बहुसांख्यिक जातिहरूमध्ये बौद्ध एक जाति हो। त्यो बौद्ध जातिको जीवन पद्धति, संस्कार, संस्कृति, कला बौद्धधर्म-दर्शनमा आधारित छन्। यसरी देशको दई बहसांख्यिक जातिहरूमध्ये

एक जाति बौद्ध जनताको संस्कार, संस्कृति, कला आदिको अध्ययन, संरक्षण, सम्बर्धन गर्नु राष्ट्रको दायित्व हो । यो दायित्व पूरा नभएसम्म सिंगो राष्ट्रको सर्वाधिक विकास हुनसक्दैन । त्यसकारण बौद्ध जनता र तिनीहरूको संस्कार, संस्कृति, कला आदिको उचित संरक्षण, सम्बर्धनको लागि नेपालमा बौद्ध अध्ययनको व्यवस्था हुनु आवश्यक देखिन्छ ।

९. नेपालको बौद्ध परम्परामा श्री ५ महाराजाधिराजको स्थान

शायद नेपाल एकमात्र राष्ट्र होला जहाँको बौद्ध परम्परामा राष्ट्रनायकको सम्मान हुन्छ । यो परम्परा अनवरत चलिआइरहेको छ । नेपालको वाह्रवर्षे बौद्ध धार्मिक कार्यहरूमा वर्तमान समयमा पनि श्री ५ महाराजाधिराजको अनिवार्य सहभागिताको प्रमुखस्थान रहँदै आएको छ । वाह्रवर्षे सम्यक्मा श्री ५ महाराजाधिराजको सवारीले एक प्रमुखस्थान ओगटेको छ । त्यस्तै श्री ५ महाराजाधिराजको जुनाफमा नेपालको बौद्ध परम्परा अनुसार भद्रकाली र पचली भैरव खड्कसिद्धि चढाउँदै आएको परम्परा पनि उल्लेखनीय छ । रातो मत्स्येन्द्रनाथको वार्षिक भोटो जात्रामा राष्ट्रनायकको सवारी सर्वविदितै छ । यसको अलावा बौद्ध स्तूप, मन्दिर आदिको निर्माण तथा जीर्णोद्धारको सन्दर्भमा श्री ५ महाराजधिराजको जुनाफमा इन्द्रकलश, प्रसाद आदि चढाउने परम्परा पनि कायमै छ । एकातिर नेपालको बौद्ध परम्परामा श्री ५ महाराजधिराजको महत्वपूर्ण स्थानको परम्पराले गर्दा राजा माथि बौद्ध जनताको अगाढ विश्वास, श्रद्धा सम्मान रहेको पुष्ठि हुन्छ भने अर्कातिर राजको सहभागिताले बौद्ध परम्परामा निरन्तरता प्रदान गरेको र राजकीय संरक्षण पाइरहेको पनि पुष्टि हुन्छ । यसरी नेपालको बौद्ध परम्परामा श्री ५ महाराजाधिराजको स्थान र सहभागिताको विषय अनुसन्धान, अध्ययन एवं अध्यापन गर्न गराउन सकेमा बौद्ध जनता र राजाको बीचको सम्बन्ध अझ सुदृढ हुन जानसक्ने तथ्यमा दुई मत नहोला । यस अर्थमा पनि नेपालमा बौद्ध अध्ययनको व्यवस्था हुनु समयसापेक्ष हुनेछ ।

१०. नेपालमा धार्मिक सहिष्णुता र समन्वयमा बौद्ध धर्मको योगदान

कुनै पनि समाज एवं देशमा शान्तिको वातावरण बनाउनमा सहिष्णुता तथा समन्वयको प्रमुख भूमिका रहन्छ । विविध समुदायका बीच सहिष्णुता तथा समन्वयको भावना भएमा मात्र समाज एवं देशमा शान्ति बनिरहन्छ । सर्वविदितै छ बौद्धधर्मको मूल आधारशीला सहअस्तित्वको सिद्धान्त, मैत्रीभाव, शान्तिको मार्ग, अहिंसाको नीति, संयम जस्ता शील सदाचार आदि हुन् । ती कारणले गर्दा बौद्ध जनताहरूको हृदयमा धार्मिक सहिष्णुता र समन्वयको भावले जड लिएको छ फलस्वरुप देशमा शान्तिको वातावरण बनाइराख्नमा मद्दत मिलेको छ भनेमा अत्युक्ति नहोला ।

यसरी देशको शान्तिको सवालसँग सम्बन्धित बौद्ध शिक्षा अध्ययन अध्यापनको माध्यमले राष्ट्रव्यापी बनाउन सकेमा भविष्यमा पनि देशको शान्ति सुव्यवस्थामा बौद्ध शिक्षाको ठूलो योगदान हुन सक्ने भएकोले नेपालमा बौद्ध अध्ययनको व्यवस्था हुनुपर्ने देखिन्छ ।

११. बौद्ध पुरातात्विक स्थलहरू प्रमुख पर्यटकीय स्थल

नेपालको विभिन्न राष्ट्रिय आयस्रोतहरूमध्ये पर्यटक पनि प्रमुख आयस्रोत हो । नेपालको पर्यटन स्थानहरूमा पुराना बौद्ध विहार, मन्दिर, स्तूप र अन्य बौद्ध पुरातात्विक अवशेषहरूले एक महत्वपूर्णस्थान ओगटेको छ । कतिपय नेपालको बौद्ध पुरातात्विकस्थलहरू त विश्वसम्पदामा सूचीकरण भैसके जुन नेपालको लागि गरिमाको विषय हो । त्यसकारण पनि नेपालका बौद्ध पुरातात्विकस्थलहरू राष्ट्रियमात्र नभई अन्तराष्ट्रिय मामिलासँग पनि

सम्वन्धित छन् । अरु कति बौद्ध पुरातात्विक स्थलहरूको उत्खनन् नै गर्न बाँकी छ होला । नेपालको पर्यटन विकासको सन्दर्भमा हाम्रा पर्यटकहरूलाई ती सम्वन्धित स्थलहरूको तथ्य जानकारी दिनु, व्याख्या गर्नु एक अति महत्वपूर्ण दायित्व हो । बौद्ध मन्दिर, विहार, स्तुप र अन्य बौद्ध पुरातात्विक अवशेषहरूको तथ्य जानकारी र व्याख्याको लागि सबभन्दा पहिले बौद्धधर्मको इतिहास, दर्शन, साहित्य, कला, संस्कृति आदि विभिन्न दृष्टिकोणबाट अध्ययन हुनु आवश्यक छ जुनकुरा बौद्ध अध्ययनको व्यवस्थाबाट मात्र सम्भव हुन्छ ।

१२.बौद्ध धर्मको प्रचारले वैदेशिक सम्बन्ध सुदृढ

राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय इतिहासका पाना पल्टाएको खण्डमा बौद्धधर्मको माध्यमबाट एक देशको अर्को देशसँग सुमधुर वैदेशिक सम्बन्ध रहन गएको पढ्न पाउछौं । नेपाल, तिब्वत, चीन, भारत, जापान, कोरिया, मंगोलिया, थाइलायण्ड, श्रीलंका, भूटान, बर्मा आदि देशहरूको एक आपसमा प्राचीन कालदेखि आपसीसम्बन्ध कायम तथा सुदृढ हुन गएकोमा बौद्धधर्म पनि एक प्रमुख कारणको रूपमा लिन सकिन्छ । भारतको इतिहासमा "चण्डाल अशोक" को नाममा चिनिने सम्राट अशोक बौद्धधर्ममा दीक्षित भइसकेपछि "देवताहरूको प्रिय सम्राट अशोक" को रूपमा साम्राज्य हासिल गर्ने सम्राट अशोकले विभिन्न देशहरूमा आफूले पठाएका बौद्ध धर्मदूतहरूको माध्यमले धर्म विजय (साम्राज्य) प्राप्त गरे, साथै थुप्रै देशहरूसँग सुमधुर सम्बन्ध राख्न सफल भए ।

नेपालकी सुपुत्री भृकुटीले तिब्वतमा दाइजोको रूपमा बोकेर गएकी बुद्धमूर्तिको कारण तिब्वतमा बौद्धधर्म प्रचारप्रसार हुन पुग्यो । त्यही समयदेखि नेपाली बौद्ध विद्वानहरूलाई तिब्वतमा निमन्त्रणा, तिब्वति बौद्ध शिक्षार्थीहरूको नेपाल आगमन, नेपाली बौद्ध कलाकार अरनिकोलाई चीनमा निमन्त्रणा, भारतका बौद्ध विद्वानहरूको नेपाल आगमन एवं तिब्वत प्रस्थान आदि ऐतिहासिक विवरणहरू अध्ययन, अनुसन्धान योग्य छन् । बौद्ध संस्कृत ग्रन्थहरू चिनिया भाषामा अनुवाद हुनु, तिब्वती भाषामा अनुवाद हुनु, चिनी अनुवादलाई जापान, कोरिया आदि देशले आधार ग्रन्थको रूपमा अपनाउनु, त्यस्तै बौद्ध पालि ग्रन्थहरू सिंहली, थाई, वर्मेली आदि भाषामा अनुवाद हुनु पनि उल्लेखनीय छ ।

माथि उल्लेखित केही ऐतिहासिक तथ्यबाट यही पुष्ठि हुन्छ कि प्राचीन कालदेखि बौद्धधर्मको प्रचारले विभिन्न देशहरूको एक आपसमा वैदेशिक सम्बन्ध सुदृढ हुन गएको छ । वर्तमान समयमा पनि नेपालले बौद्ध अध्ययनको व्यवस्था मिलाई विदेशी राष्ट्रलाई आकर्षित गरी वैदेशिक सम्बन्धमा एक आयाम थप्नसकिन्छ ।

१३. विश्वभ्रातृत्व तथा विश्वशान्तिमा बौद्धधर्मको योगदान

प्राचीन भारतको इतिहासले सम्राट अशोक बौद्ध धर्ममा दीक्षित भइसकेपछि हिंसामार्गलाई त्यागी शान्तिमार्ग अपनाइ वरपरका देशहरूसँग भ्रातृत्व एवं शान्तिपूर्ण दौत्य सम्बन्ध राख्न सफल भएको तथ्यलाई बताउँछ । जुनजुन देशमा बौद्धधर्मको प्रवेश भयो त्यहाँ जातिभेद, वर्णभेद र रंगभेद हिंसा जस्ता अन्य पाशविक, अमानुषिक व्यवहारलाई त्यागी समानता, नम्रता, सहअस्तित्व, बाँचौं र बँचाऔं जस्ता प्राणीवादको सिद्धान्त तथा व्यवहारलाई अपनाए । जसको फलस्वरुप समाजमा, देशमा शान्तिको वातावरण बनाई राख्नमा धेरै सहयोग पुगेको थियो ।

वर्तमान विश्वमा समानता, सहअसितत्व, बाँचौं र बचाऔं जस्ता प्राणीवादको सिद्धान्त तथा व्यवहारको अभावले गर्दा मानवाधिकार, स्त्री-पुरुष समानता, बाल अधिकार, पशु अधिकार, पर्यावरणको सुरक्षा, विश्व भ्रातृत्व तथा विश्वशान्तिको माग भइरहेको छ ।

विश्व भ्रातृत्व तथा विश्वशान्ति जस्ता आध्यात्मिक कुराको मागको पूर्ति विज्ञान तथा प्रविधिको फल भौतिक विकासमात्रले नहुने तथ्य सर्वविदितै छ। पूर्वकालमा भातृत्व तथा शान्ति बनाई राख्नमा बौद्ध धर्मको योगदान रहेको इतिहासबाट पुष्टि भएको हुनाले वर्तमान विश्वमा पनि भ्रातृत्व तथा शान्तिको वातावरण बनाई राख्नमा बौद्ध अध्ययनको व्यवस्थाले योगदान दिन सक्ने कुरामा विद्वानहरू एकमत भएको पाउँछौं ।

उपसंहार

विश्वमा विभिन्न देशहरूमा बौद्ध अध्ययनको व्यवस्था कैयौं दशक अघिदेखि भइसकेको छ । एशियाका विकसित तथा विकासोन्मुख राष्ट्रिहरू जापान, कोरिया, थाइल्याण्ड, ताइवान, श्रीलंका, भारत आदि देशमा सिंगै विश्वविद्यालयहरू नै विद्यमान हुनुका साथसाथै ती देशहरूका धेरै जसो अन्य विश्वविद्यालंयहरूमा बौद्ध अध्ययन विभागको व्यवस्था भइसकेको छ । यी बाहेक एशिया, यूरोप तथा अमेरिकाका थुप्रै विश्वविद्यालयहरूमा कैयौं दशक अघिदेखि बौद्ध अध्ययन व्यवस्था भइसकेको छ। हामी प्राय: हरेक कुरामा विदेशको अनुकरण गर्दै आइरहेका छौं । तर बौद्ध अध्ययनको व्यवस्थामा अनुकरण भइरहेको छैन । अनुकरण गर्नुपर्ने हाम्रो वाध्यता होइन, हुनु पनि हुदैंन । बुद्धको जन्मभूमि मातृभूमि नेपाल भएको र अन्य माथि उल्लेखित कारणहरूले विश्वविद्यालयअन्तर्गत विभागीयस्तरमा नेपालमा बौद्ध अध्ययनको व्यवस्था गर्न श्री ५ को सरकारको शैक्षिक संस्थाहरूको राष्ट्रिय दायित्व हुन आउँछ। त्यो राष्ट्रिय दायित्वलाई पूरा गर्ने कार्यक्रमलाई समर्थन गर्नु, सघाउनु, जनताको र सम्पूर्ण राजनैतिक दलहरूको कर्तव्य हो भनेमा दुई मत नहोला ।

अतीत कालमा धार्मिक तथा दार्शनिक दृष्टिकोणबाट बौद्ध अध्ययनको विशेषस्थान थियो। तत्कालीन समाज यसबाट लाभान्वित भएका थियो। अहिले पनि लाभान्वित भइराखेको नै छ । तर आधुनिक कालमा बौद्ध अध्ययनको क्षेत्र धर्म र दर्शनमा मात्रै सिमित नभई अन्य क्षेत्र जस्तै साहित्य, इतिहास, कला, संस्कृति, नीति, अनुशासन, समान हक हित र अधिकार, व्यवस्थापन, संगठन, उपायकुशलता, अति आध्यात्मिकवाद र अति भौतिकवादबाट उब्जेका समस्या समाधान, मनोचिकित्सा विधि आदि विविध क्षेत्रमा बौद्ध अध्ययनको महत्व र उपयोगिता दिन प्रतिदिन बढ्दै गइराखेको हुनाले मानव समाज प्राज्ञिकस्तरको बौद्ध अध्ययनबाट पहिले भन्दा वढी लाभान्वित हुन सकिनेछ । ❋❋❋

आचार्य शान्तरक्षित र उनको तत्वसंग्रहः एउटा असंभव लोकोत्तर कृति

डा. काशीनाथ न्यौपाने*

आचार्य शान्तरक्षित एवं उनका सुयोग्य शिष्य कमलशीलको विद्वत्ता पूर्वीयदर्शनमा कति गम्भीर छ भन्ने तथ्य 'तत्वसंग्रह' र त्यसको 'पञ्जिकाटीका' को अध्ययनबाट थाह हुन्छ। आचार्य शान्तरक्षित ७ औं शताब्दीका प्रसिद्ध विद्वान् हुन् र उनका शिष्य कमलशीलले 'पञ्जिका'को रचना गरेका हुन्। 'तत्वसंग्रह' यस्तो अतिशय गंम्भीर दार्शनिक कृति हो जसमा समग्र पूर्ववर्ती र समकालिक अन्य दार्शनिकहरूका सबै नै महत्वपूर्ण विचारहरू त्यहाँ उल्लिखित छन् र त्यसंपछि तिनको खण्डन पनि त्यहीं गरिएको छ। 'कमलशील' को टीका 'पञ्जिका' मा ग्रन्थमा सूत्ररूपमा उपस्थापित पूर्वपक्ष र त्यसको संक्षिप्तरूपमा गरिएका खण्डनको विस्तृत विवरण सप्रमाण उपस्थापित गरिएको छ। अचार्यशान्तरक्षितको ऐतिहासिकताका विषयमा यहाँ चर्चा गर्न लागिएको छैन किनकि ऐतिहासिक विवरण अन्यत्र पनि उपलब्ध छन् र तिनको महत्व छुट्टै छँदैछ तर दार्शनिक जगत्मा र धार्मिक जगत्मा समेत शान्तरक्षित अपरिचित जस्तै छन्। त्यसमा कारण उनको अतिशय गम्भीर विद्वत्ता हो जुन विद्वत्ताले अन्य सबै दार्शनिकहरूका मत खण्डित हुन पुगे, त्यसैले उनीहरूका अनुयायीहरूले शान्तरक्षितको नामनै लिने भएनन् र बौद्ध दार्शनिकहरूले यदा कदा नाम लिने गर्दछन् तर शान्तरक्षित पछि (लगभग-१००-२०० वर्ष भित्रै) बौद्धदार्शनिकहरू, जसले उनका कृतिहरूको अध्ययन गरेर त्यसको सातत्यमा उनका कृतिहरूका महत्वलाई बाहिर ल्याउने काम गर्ने थिए, (तर इसाको) ९ औं शताब्दीमा आएर ज्ञानश्रीमित्रका शिष्य रत्नकीर्ति पछि दार्शनिक धरातलबाट बौद्धविद्या भारतभूमिबाट विलुप्त प्रायः भयो। त्यसैले यस्ता अतिशय गंभीर, लोकोत्तर, महत्वशाली ग्रन्थहरूको वास्तविक रहस्य समाजमा आउन सकेन। साथै समयको क्रूरप्रवाहमा यी महत्वपूर्ण ग्रन्थहरू अध्येताहरूबाट टाढा हुन पुगे। अहिले, जब यी ग्रन्थहरू मुद्रित भए, यो वेलामा पनि अतिशय दुरूहताका कारण सामान्य धार्मिक व्यक्तिका पँहुचबाट टाढा हुनु र असाधारण विद्वान्हरूको पनि पक्षपातपूर्ण दृष्टि र यसको दुरुहता साथै लोकमा ग्राहकको कमी पनि हुन पुगेको हुनाले यस महवपूर्ण ग्रन्थले समाजमा ठाउँ बनाउन सकेन। यो ग्रन्थ आफ्नै प्रकारको पहिलो र अन्तिम ग्रन्थ हो भन्न सकिन्छ। यसको लेखनपछि लगभग १४०० वर्षसम्म पनि यस्तो प्रकारको ग्रन्थ लेखिएको छैन भने त्यो भन्दा पहिला पनि लेखिएको देखिंदैन।

यस पुस्तकमा अन्य विषयका अतिरिक्त साङ्ख्यवादीहरूको प्रकृतिपरीक्षा गरिएको छ। ईश्वरको परीक्षा गरिएको छ। यहाँ परीक्षा गर्न भनेको उनीहरूको मत उठाएर राख्ने र त्यसको यथार्थ खण्डन गर्ने हो, त्यसरी नै ईश्वरमा सबै ईश्वरवादीहरूका मतको खण्डन गरिएको छ जस्तै-अविद्धकर्णको मत, उद्योतकरको मत, प्रशस्तदेवको मत, ईश्वरको सर्वज्ञता आदिमतहरू सबै उठाएर तिनको खण्डन गरिएको छ। एउटा विषय यहाँ विचारयीय छ ईश्वरवाद मूल रूपमा पूर्वीय दर्शनहरूमध्ये केवल नैयायिकहरूको मात्र हो भन्नसकिन्छ किनकि साङख्यहरू निरीश्वर छन्, योगमा केवल 'ईश्वर प्रणिधानादवा' भनेर वैकल्पिकरूपमा उठाइएको हुनाले योगमा इंश्वर स्वीकृत छ भन्ने हो र साङ्ख्य र योगलाई एकै ठाउँमा

श्री काशीनाथ न्यौपाने, पिएच.डी., उप-प्राध्यापक बौद्धदर्शन विभाग, वाल्मिकी विद्यापिठ, महेन्द्र संस्कृत विश्व विद्यालय।

मिलाउनुको उद्देश्य पनि 'सेश्वर' बनाउनु नै हो । त्यसैले योगलाई पनि पूर्ण ईश्वर वादी दर्शनको रूपमा लिन सकिँदैन । वैशैषिक दर्शनमा शैवदर्शनको प्रभाव छ र उनीहरू पनि सर्वज्ञ, सर्वकतृव ईश्वरतिर उन्मुख देखिदैनन् । परमाणुवादी वैशेषिकहरूमा विशेष पदार्थको धेरै महत्व छ । प्रत्येक परमाणुमा केही विशिष्टता छ त्यसैले उनीहरू वैशैषिक कहलाउँदछन् । मीमांसकहरू कर्मवादी हुन् । उनीहरूको ईश्वरसँग कुनै सम्बन्ध छैन । वेदान्तहरूमा ईश्वर पनि मायासंवलित भएको हुनाले हामी जस्तै हो । त्यसैले उसको कुनै सर्वकर्तृत्व सर्वज्ञत्व स्थापित हुँदैन । त्यसैले मूलरूपमा ईश्वरवादी दर्शन भनेको न्याय दर्शन नै हो र फाट्ट फुट्ट अन्य दार्शनिकहरूले पनि ईश्वर स्वीकारेका छन् । मीमांसकहरूमा कमलाकर भट्ट आदि नव्यमीमांसक छन् भने साङ्ख्यदर्शनमा पनि सेश्वर साङ्ख्य छन् । वेदान्तीहरूमा विशिष्टाद्वैतहरूले 'वासुदेव' लाई परमतत्त्व, ईश्वर जे भने पनि आफ्नो सर्वस्व मान्दछन् । शैवदार्शनिकहरूमा शिवलाई मूलभूत पदार्थ मान्ने निश्चयनै छ । अब यहाँ ईश्वरको चर्चा परिचर्चा भन्दा पनि तत्त्वसंग्रहकारले ईश्वरका सबैपक्षको खण्डन गर्नु भएको तथ्यमात्र प्रष्ट पार्न खोजिएको हो । यसरी ईश्वरको खण्डन गरेर प्रकृति र ईश्वर दुवैको खण्डन,जुन सेश्वरसाङ्ख्यवादीहरूको मत हो को पनि निराकरण गर्नु भएको छ ।

स्वाभाविक-जगद्वादपरीक्षा प्रकरणको अवतरण, त्यसपछि अत्यन्त महत्वपूर्ण वैयाकरणहरूको मत शब्दब्रह्मवादको खण्डन गरिएकोछ । पुरुषपरीक्षाको अवतरण, वेदवादीहरूका मतको खण्डन । आत्मपरीक्षा, जस अन्तर्गत नैयायिक-वैशेषिक-अविद्धकर्ण, शङ्करस्वामी, उद्योतकर, अविद्धकर्णको खण्डन एवं जगत् कर्तृत्व भोक्तृत्व खण्डन । मीमांसापरिकल्पित आत्मखण्डन । कुमारिल मतको उपस्थापन, त्यसको खण्डन आदि विषयहरू, कपिल मतको उपस्थापन एवं खण्डन, दिगम्बर परिकल्पित आत्माको खण्डन । उपनिषद् प्रतिपादित आत्माको खण्डन । वात्सी पुत्रीय परिकल्पित आत्माको खण्डन । यसरी जति पनि दार्शनिकहरूले आत्मवादी चिन्तन गरेका छन् तिनका सबै मतहरूको उपस्थापन एवं खण्डन । यसरी नै अन्य विषयहरूमा स्थिरभावपरीक्षा, कर्मफलसम्बन्धपरीक्षा, द्रव्यपदार्थपरीक्षा, कर्मपदार्थपरीक्षा, सामान्यपदार्थपरीक्षा, विशेषपदार्थपरीक्षा, समवायपदार्थपरीक्षा, शाब्दार्थपरीक्षा, शाब्दविचार, उपमानविचार, अर्थापत्तिविचारः अभावविचार, युक्त्यनुपलब्धिविचार, सम्भवविचार, ऐतिह्यार्दिविचार श्रुति परिक्षा एवं समस्त दार्शनिक विचार एवं सिद्वान्तको खण्डन गरिएको छ । सर्वप्रथम ग्रन्थको प्रारम्भमानै प्रतीत्य समुत्पादको रहस्यलाई अगाडि सारेर त्यसैमा सबै विषयहरूको वर्णन संक्षेपमा प्रस्तुत गर्नु भएको छ । अनुबन्ध चतुष्टयात्मक मङ्गलाचरणमा निम्न रूपमा उपस्थापित गर्नु भएका विषयहरूलाई यसरी प्रकट गर्नु भएको छ –

प्रकृतीशोभयात्मादिव्यापाररहितं चलम् ।
कर्म तत् फलसम्बन्धव्यवस्थादिसमाश्रयम् ॥ १॥
गुणद्रव्यक्रियाजातिसमवायाद्युपाधिभिः ।
शून्यमारोपिताकारशब्दप्रत्ययगोचरम् ॥२॥
स्पष्टलक्षणसंयुक्तप्रमाद्वितयनिश्चितम् ।
अणीयसापि नांशेन मिश्रीभूतापरात्मकम् ॥३॥
असंक्रान्तिमनाद्यन्तं प्रतिविम्बादिसन्निभम् ।
सर्वप्रपञ्चसन्दोह निर्मुक्तमगतं परैः ॥४॥
स्वतन्त्रश्रुतिनिःसङ्गो जगद्वितविधित्सया ।
अनल्पकल्पासंङ्ख्येयसात्मीभूतमहादयः ॥५॥
यः प्रतीत्यसमुत्पादं जगाद गदतांवरः ।

तं सर्वज्ञं प्रणम्यायं क्रियते तवसंग्रहः ॥६॥

प्रकृति=साङ्ख्यसिद्धान्त=सत्व-रजस्तमरूप प्रधान, ईश=ईश्वर, उभयम्=ती दुवै, आत्मा= सृष्टि, संहार कारक एक पुरुष त्यसबाहेक संसारीजीव, आदि=कालको ग्रहण, तिनीहरूको व्यापार=कारण समूह, तेन रहितम्= त्यसले रहित= व्यापार शून्य, यसविषयलाई स्वय भगवान्ले यसरी व्यप्त गर्नुभएको छ- "स चायमङ्कुरो न स्वयं कृतो न परकृतो नोभयकृतो नेश्वर निर्मितो न प्रकृतिसंभूतो नैव कारणणाधीनो नाप्यहेतुसमुत्पन्नः" (शा.सु १०२) । यस्तो प्रकारको प्रतीत्यसमुत्पाद के अक्षणीक छ ? होइन- चलम् =क्षणिक छ, यसरी यहाँ स्थिरभाव परीक्षणको उपस्थापन गरिएको छ । कर्म र उसका फलआदिको सम्बन्ध प्रतीत्यसमुत्पादसँग छैन, गुणद्रव्य-क्रिया-जाति-समवाय आदि उपाधिले युक्त पनि प्रतीत्यसमुत्पाद होइन, शून्यम्= उपर्युक्त सबै प्रकारका पदार्थहरूले रहित, प्रतीत्यसमुत्पाद हो, प्रतीत्यसमुत्पादमा यदि कुनै उपाधि न हुने हो भने त्यसको अस्तित्वनै कसरी संभव हुन्छ त ? शब्दको आकारद्वारा आरोपित छ= विकल्पयुक्त छ=व्यवहार दशामा, परमार्थरूपमा शब्दद्वारा बोध हुन्न किनकि त्यहाँ सबै विकल्प अस्त छन्, जसरी अविचारित रमणीयता जागतिक शब्दसन्दोहमा रहन्छ । त्यसरी नै भगवान्ले पनि उपेक्षित तत्वार्थद्वारा गजनिमीलन जस्तै गरेर परमार्थको उपस्थापन हेतु शब्द प्रयोगद्वारा प्रतीत्य समुत्पादको व्याख्या गर्नु भएको हो । अरु कुनै उपाय थिएन, शव्द प्रयोग विना संभव न देखेरनै यसो गरिएको हो । स्पष्ट लक्षणले युक्त दुई प्रमाण-प्रत्यक्ष, अनुमानद्वारा पदार्थको विवेचना गरिन्छ, कारण आदिका स्वभावद्वारा अति थोरै चीजले पनि कार्यरूपपदार्थमा कुनै मिश्रण भएको छैन, स्कन्धादिस्वभावको कुनै संक्रमण छैन, आदि-अन्तरहित, प्रतिबिम्बादिसन्निभम्=चित्तमात्र-स्वभावयुक्त, सबै प्रकारका प्रपञ्चसमूहले पूर्णरूपमा रहित भएको, अरुवादीहरूले र भगवान् भन्दापूर्व कसैले न जानेको, वेद आदि श्रुति ग्रन्थद्वारा निर्देशन नगरिएको र तिनको पनि निराकरण गरिएको प्रतीत्यसमुत्पाद जगत्को हित गर्ने इच्छाले=महाकरुणा वशीभूत भएर, असङ्ख्य कल्पहरूमा आफुभित्र एकट्ठा भएको ठूलो दया करुणाका वशमा भएर भगवान्ले बोल्नेहरूमा सर्वश्रेष्ठ हुनाले नै प्रतीत्य समुत्पादको उपदेश गर्नु भयो, त्यस्ता सर्वज्ञलाई प्रणाम गरेर तत्व संग्रह नामक ग्रन्थको रचना गर्दछु ।

यसरी मङ्गलाचरणमा नै आफ्नो उद्देश्य स्पष्ट गर्नु भएर ग्रन्थकारले बौद्धदर्शनको मूलमर्म पनि देखाइदिनुभएको छ । त्यो हो प्रतीत्य समुत्पाद, प्रतीत्य समुत्पादलाई केन्द्रविन्दु बनाएर लेखिएको अर्को ग्रन्थ हो मध्यमकशास्त्र-आचार्य नागार्जुन कृत, त्यसमा र यसग्रन्थमा पनि मूलभूतरूपमा प्रतीत्य समुत्पादलाई अगाडि सारिएको छ । नागार्जुनले प्रतीत्यसमुत्पादलाई आठ विशेषणले युक्त वनाएका छन् भने यस ग्रन्थमा त्यो शैली छैन तर त्यसको महत्व र विशेषता अन्यत्र कही पनि छैन भन्ने स्वतः देखाइएको छ । त्यसैमा केन्द्रित भएर ग्रन्थको रचना पनि गरिएको छ ।

अर्को प्रश्न उठ्छ यो ग्रन्थ कुन सम्प्रदायको हो ? अर्थात् वैभाषिक-सौतान्तिक-योगाचार अथवा माध्यमिक (शून्यवाद) सम्प्रदायको हो ? यसमा विमति या सन्देहको कुनै पनि ठाउँ नै छैन । यो ग्रन्थ माध्यमिक शून्यवादी परम्पराको प्रतिनिधि ग्रन्थ हो । यद्यपि यहाँ त्यसको चर्चा गरिएको छैन तर प्रकृत्या त्यो तत्व नै यहाँ सिद्ध हुन्छ । शून्य तत्त्व नै प्रतीत्यसमुत्पाद हो । यो प्रतीत्यसमुत्पाद के हो ? बाह्य-अर्थात्मक हो अथवा चित्तमात्र हो ? जसरी 'प्रतिबिम्ब'-'आलातचक्र' 'गन्धर्वनगर' 'मृगमरीचिका' आदि चितद्वारा कल्पित बाह्यपदार्थ हुन, नकि वास्तविक बाह्य पदार्थ त्यस्तै प्रतीत्यसमुत्पाद पनि चित्कल्पित बाह्य जस्तो भएतापनि बाह्यपदार्थ हुँदै होइन । यो त नितान्त चित्तमात्रमा भासित हुने वैशिष्ठ्य

हो । 'प्रतीत्यसमुत्पाद' शब्दको अर्थ यसरी गर्न सकिन्छ-हेतु प्रत्ययहरूलाई=अंकुरको बीजनै हेतु प्रत्यय हो, समाश्रित्य=आश्रय बनाएर स्कन्ध-आयतन धातु आदिको उत्पत्ति नै प्रतीत्य समुत्पाद शब्दको अर्थ हो । कारण सामग्रीका आधारमा उत्पन्न स्कन्ध आदिको व्याख्या गर्ने भगवान् नै पहिलो व्यक्ति हुनुहुन्छ भन्ने ग्रन्थकारको आशय हो । ग्रन्थको कस्तो प्रकृति छ वर्णनको, त्यसलाई यथार्थरूपमा जान्नका लागि पहिलो परिच्छेदका केही पदार्थहरूको अर्थ सहित यहाँ व्याख्या गर्नु अत्यन्त महत्वपूर्ण प्रतीत हुन्छ । त्यसैले 'तत्वसंग्रह' को प्रथम परिच्टेदको नै अनुशीलन गरौं –

प्रकृतिपरीक्षा

अशेषशक्तिप्रचितात् प्रधानादेव केवलात् ।
कार्यभेदाः प्रवर्तन्ते तद्रूपा एव भावतः ॥७॥

अशेषशक्तिप्रचितात्=महदादिकार्य समूहलाई उत्पन्न गर्ने आफ्नो विशिष्ट शक्तिले युक्त भएका प्रधानादेव=सत्त्व- रजस् र तमोगुण को साम्यावस्था नै प्रकृति हो र त्यही नै प्रधान हो त्यसबाट मात्र, केवलात्=त्यसैबाटमात्र अन्य ईश्वरवादी साङ्ख्यहरूका अनुसार ईश्वरको सहयोगको यहाँ आवश्यकता छैन, केवल प्रधान नै यसो गर्न आफैं समर्थ छ,
कार्यभेदाः=कार्यभेद- जगतिक पदार्थ समूह उत्पन्न हुन्छन् त्यसैका (प्रधान) गुणलाई आत्मासात् गरेर, भावतः=वस्तुतः, कार्यभेदको प्रक्रिया प्रारंभ हुन्छ, त्यो कस्तो छ त ?
प्रधान–बुद्धि (महत्)-अहङ्कार-पञ्चतन्मात्र (पञ्चभूत), एकादश इन्द्रीय यसलाई ईश्वरकृष्णले यसरी व्यक्त गरेका छन्-
प्रकृतेर्महान् ततोऽहङ्कारस्तस्मात् गणश्च षोड्शकः ।
तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि" (सां.का)

१) मूल प्रकृतिः (प्रधान)

२) महत् (बुद्धिः)

३) अहङ्कारः

(१६ पदार्थहरू)

(१) पञ्च ज्ञानेन्द्रिय (श्रोत्र, चक्षु, घ्राण, रसना, स्पर्श)

(२) पञ्च कर्मेन्द्रिय (वाक्, पाणि, पाद, पायु, उपस्थ)

(३) १४ मनस्

(४) पञ्च तन्मत्रा
पञ्चमहाभूत (पृथ्वी, जल, तेज, वायु, आकाश)
(शब्द, स्पर्श, रस, रूप, गन्धतन्मात्रा)

२५) पुरुष

महान् भनेको बुद्धि हो 'यो घर' हो 'यो पुस्तक' हो आदि निश्चयात्मिका बुद्धि हो । म राम्रो छु, म स्थूल छु, म कृश छु आदि अहङ्कार हो । संकल्प-विकल्पात्मक मन हुन्छ । अन्य पदार्थहरू स्वतः जान्न सकिन्छन् ।

यी सबै पदार्थहरू प्रधानवाट अवतरित हुन् र सबैमा प्रकृतिका गुण विद्यमान छन्। जस्तो-लोकमा जुन कारण हुन्छ, कार्य त्यस्तै रूपमा हुन्छ । काला तन्तुबाट प्रारब्ध कपडा कालो हुन्छ र सबै कार्यहरू कारणमा पहिला विद्यामान रहन्छन्, त्यसैले सबै तैलार्थीहरू तिल या तत्सरह तेलविद्यमान पदार्थमा प्रवृत्त हुन्छन् । नकि बालुवा आदिमा । अथावा जुन असत् छ त्यसको निर्माण कसैले पनि गर्दैन, जस्तै गगनकुसुम । यसरी नै साङ्ख्य मतानुयायीहरू सत्कार्यवादी सिद्ध हुन्छन् ॥८॥
किन व्यक्तिहरू धान आदि अन्न उत्पन्न गर्न तिनकै बीजको वपनमा प्रकृत हुन्छन् ? असमान अन्य पदार्थमा प्रवृत्त हुँदैनन् ॥९॥ त्यस्तै यदि कारणमा कार्य पहिला नै निश्चित रूपमा न रहने हो भने सबै पदार्थ सबै चीजबाट उत्पन्न हुनुपर्दथ्यो तर त्यस्तो संभव नै छैन । त्यसैले 'शक्य' कार्य 'शक्त' हेतुबाट नै संभव हुन्छ । र, अर्कातिर जुन असत् हो त्यो निरूप छ=निःस्वभाव छ, निःस्वभाव शशविषाण जस्तै अकार्य हुन्छ, अग्राह्य हन्छ, त्यो अग्राह्य अविकारी अकाश जस्तै हुनुपर्दथ्यो । तर त्यस्तो अतिशय विशेषरूप कसले निर्माण गर्न सक्तछ र !! त्यसैले जति पनि व्यक्त महत् आदिकार्यहरूछन् ती सबै नै कारणजन्य छन्, त्यसमा हामी प्रसन्नता, ताप, दीनता आदिको प्राप्ति पनि गर्दछौं । त्यसैले त्यही प्रधान प्रकृतिले अन्वित सबै तत्सम्भूत घट पट मठादि भेद हुन् त्यही प्रधान नै यसरी व्यक्त भएको हो भनेर कपिलमतानुयायीहरू भन्दछन् । यहाँ सत्कार्यवादी सिद्धान्तको पूर्वपक्षका रूपमा उपस्थापन आचार्यले गर्नु भएको छ ॥१०-१५॥
ती पूर्व पक्षका प्रतिपादक पद्यहरू निम्नरूपमा लेखिएका छन्-

यदि त्वसद्भवेत्कार्यं कारणात्मनि शक्तितः ।
कर्तुं तन्नैव शक्येत नैरूप्याद् वियदब्जवत् ॥८॥
कस्माच्च नियतान्येव शालिबीजादिभेदतः ।
उपादानानि गृह्णन्ति तुल्येऽसत्वेऽपरं न तु ॥९॥
सर्वं च सर्वतो भावाद् भवेदुत्पत्तिधर्मकम् ।
तादात्म्यविगमस्येह सर्वस्मिन्नविशेषतः ॥१०॥
शक्तीनां नियमादेषां नैवमित्यप्यनुत्तम ।
शक्यमेव यतः कार्यं शक्ता :कुर्वन्ति हेतवः ॥११॥
अकार्यातिशयं यत्तु नीरूपमविकारि च ।
विकृतावात्महान्याप्तेस्तत्क्रियेत कथं नु तैः ॥१२॥
कार्यस्यैवमयोगाच्च किं कुर्वत्कारणं भवेत् ।
ततः कारणभावेऽपि बीजादेर्नावकल्पते ॥१३॥
सुखाद्यन्वितमेतच्च व्यक्तं व्यक्तं समीक्ष्यते ।
प्रसादतापदैन्यादिकार्यस्येहोपलब्धितः ॥१४॥
ततस्तन्मयसम्भूतं तज्जात्यन्वयदर्शनात् ।
कुटादिभेदवत्ताच्च प्रधानमिति कापिलाः ॥१५॥

यी सांख्यमतानुवादपरक पद्यहरू पूर्वपक्षका रूपमा यहाँ उपस्थापित गरिएका हुन् ॥१५॥

उत्तरपक्ष

यहाँ सत्कार्यवादका विषयमा जुन दोषहरू बौद्ध विद्वान्द्वारा उपस्थापित गरिन्छन् त्यसमा जुन उत्तर सत्कार्यवादीद्वारा उत्तर दिइनेछ ती समान हुनेछन् अर्थात ती बौद्धहरूका लागि हुनेछन् ।

बौद्धहरू असत्कार्यवादी हुन र त्यसमा उपस्थापित गरिने दोषहरू बौद्धहरूले स्वीकार्दछन् (त्यसको उत्तर पछि ग्रन्थद्वारा दिइनेनै छ)।

यदि कारणमा कार्य पहिलानै विद्यमान छन् भने दूधबाट किन दही बनाउने, दही पहिलानै सिद्धछ। कारणमा नै कार्य छ, कार्य र कारणको भेद पनि नहुने भयो। पहिलानै अवस्थित पदार्थलाई कसरी बनाउन सकिन्छ !! अब समस्या पनि त्यही उपस्थित हुन्छ त्यो दही रूप कार्य दूधरुप हेतुबाट उत्पन्न नै नमानिने भयो यहाँ हेतु दूध= प्रधान, वित्तिः=चैतन्य, ती दुवैमा वरावर स्थिति देखिन्छ, जुन सर्वाकारका रूपमा स्थित छ। त्यो केहीवाट पनि जन्म=उत्पाद्य हुँदैन, जस्तो प्रकृति अथवा चैतन्य। यहाँ सवै पदार्थको मूलकारण प्रकृति =प्रधान हो र दही दूधका परिवेषमा दूध प्रकृति हो र महद् आदि उसका कार्य र यहाँ दहि आदि, त्यसैले जब प्रधान नै कहींबाट उत्पन्न छैन भने त्यसबाट उत्पन्न पनि सवै अनुत्पन्न बराबर हुन्छन् दूधबाट दहीले कसरी उत्पन्नद हुने ? जस्तो कि चैतन्य पनि अनुत्पाद्य छँदैछ त्यसरी नै महद् आदि कार्य पनि उत्पाद्य हुँने संभावना नै छैन। हेतु र हेतुजन्य दुवै नै एक हुनाले न त्यहाँ कारण न कार्य नै संभव हुन्छ दुवै एकै हुन्छन्।

फलितार्थ मूलप्रकृति आदि बीज दूध आदि अभिमत पदार्थ विवक्षित महदादि र दध्यादिको हेतु हुन सक्दैन, किनकि साध्यको अभाव भएको हुनाले। साथै अकारण अभिमत पदार्थ स्वभाव युक्त हुनाले पनि। अविद्यमान साध्यं कारण हुँदैन जस्तो कि चैतन्य।

त्यसो भए हेतु =कारण =प्रधान = दुग्ध आदि अतिशयात्मकहेतु = प्रकट गर्ने, देखाउने उपलब्ध गर्ने अदिरूपमा लिन सकिन्छ नि !! किन त्यसलाई हेतु नमान्ने त ? हामीले[1] 'शक्तिमत्वेन' कारण मानेकाछौं न कि अभिव्यक्तिरूपेण। अथवा निर्विशेष सामान्यरूपमा हेतु स्वीकृत गर्दा ? अनैकान्तिक दोष हुन्छ, र त्यसो गर्दा सवैको कार्यत्व हुन संभव हुँदैन। त्यहाँ पनि साध्य विद्यमान छँदैछ। त्यसैले 'नाभिमतो हेतुसाध्यत्वात्' यो दोष यहाँ हुँदैन[2]।

त्यसो भए यहाँ अर्को प्रश्न यसरी गरिन्छ– यो 'अतिशय' हेतु अभिव्यक्ति भन्दा पूर्व थियो कि थिएन ? यदि थियो भने तपाई साङ्ख्यहरूले दुवै पूर्वोक्त हेतुको 'असिद्धत्व' आदि उत्तर केही किन दिनु भएन ? यदि पहिलादेखि नै त्यो थियो भने त्यो 'अतिशय' ती हेतुहरूवाट प्रादुर्भूत किन त्यसै बेला हुनसकेन ? त्यसैले 'असद् अकरणात्' आदि साङ्ख्यहरूको न्याय युक्तियुक्त हुन सक्तैन।

अव साध्यको नै अभाव भएको हुनाले 'उपादान' ='कारण' को ग्रहण संभव नै छैन, त्यो साध्यरूप फलेच्छाद्वारानै वुद्धिमान्हरूद्वारा त्यसपदार्थको ग्रहण गरिन्छ। निश्चितपदार्थको (क्षीरादि) ग्रहण सम्वन्ध पनि ठीक छैन, किनकि साध्यको नै संभावना छैन। अथवा साध्य असंभव हुनाले=सत्कार्यवादमा साध्य को अभाव हुने हुनाले पनि 'सर्वसंभवाभावात्' हेतुपनि सिद्ध हुँदैन। 'शक्तस्य शक्यकरणात्' यो हेतु पनि साध्यको अभावहुनाले नै संभव छैन। यदि कसैले केही जन्माउछ भने जन्माउनेको शक्ति व्यवस्थित मानिन्छ र निर्वर्त्य=उत्पाद्यको कारण पनि त्यहाँ अवस्थित हुन्छ, अन्यथा हुँदैन। त्यसैले यहाँ न कुनै शक्ति उत्पादक छ न क्रिया नै, पहिला नै सबै विद्यमान भएको हुनाले।

त्यसैले निष्पन्न पदार्थको कार्य त यहाँ संभव हुँदैन र कार्य न हुँदा कारण कसरी रहन सक्त छ र ? यसरी न कार्य न त कारण नै यहाँ संभव हुन्छ।

---

[1] साङ्ख्यवादीहरूले

[2] यो साङ्ख्यका तर्फबाट उठाइएको तर्क हो र यसपछि फेरि त्यसको खण्ड गरिन्छ।

कारणको संभावना पनि पदार्थहरूको उत्पत्तिमा संभव हुँदैन किनकि साध्य =उत्पादन = कार्यको अभाव हुँनाले, सबै नै साधन=कारणद्वारा आफ्ना विषयमा प्रवृत्त भएपछि दुईवटा काम गरिन्छन्- प्रमेयार्थविषमा प्रवृत्त भएर संशय र विपर्यासलाई निवर्तन गर्दछ साथै उसको विषयमा निश्चयको उत्पादन पनि गर्दछ। तर सत्कार्यवादमा यो संभावना नै देखिन्न । न यहाँ सन्देह -विपर्यास =भ्रमको निवारण हुन्छ किनकि कार्य सधै नै निश्चयात्मक रूपमा रहेको हुन्छ कारणमा, न यसले कार्यको निश्चयात्मक उत्पत्ति गर्छ किनकि पहिलानै त्यहाँ भएको हुनाले निश्चयात्मक उत्पत्ति गर्ने काम नै छैन । त्यसैले यो सबैकारण समुह पूर्णरूपमा निष्फल देखिन्छ ।–

जस्तो कि सन्देह र विपर्यास तपाईं साङ्ख्यहरूको मतमा चैतन्यात्मक होइन अथवा बुद्धिमनस्स्वभावले युक्त नै, दुवै पक्षमा पनि तिनको सन्देह र विपर्यासको निवारण संभव हुँदैन, चैतन्य बुद्धि-मनहरू नित्य छन् र त्यसै ती पनि नित्य नै हुने भए । निश्चयको उत्पत्ति पनि साधनद्वारा संभव छैन, त्यहींबाट नै सधैं कारणको अवस्थिति भएको हुनाले । त्यसैले सबै कारण जुन तपाईहरूले भन्नु भएको छ त्यो व्यर्थ छ । यसरी स्ववचन विरोध दोष उपस्थापित गरियो, निश्चयको उत्पादनका लागि साधनको वयान गर्नेले निश्चयको अभावमा उत्पत्तिको स्वीकार गरेर 'सत्कार्यम्' (कार्य कारणमानै छ) यस्तो प्रतिज्ञाको निषेध गरेर स्ववचन व्याघात गरिरहेका छन् ।

अथवा 'अभूत' को निश्चयोत्पत्ति हुन्छ- साधनद्वारा भन्ने हो भने 'असद अकरणात्' इत्यादि सबै हेतुसमूहको अनैकान्तिक दोष उत्पन्न हुन्छ । किनकि निश्चयवान् असत्को पनि उत्पत्तिमा विरोध हुन्न । त्यसैले निश्चय असत्को पनि करण उसको निष्पत्तिका लागि हुन्छ जस्तै विशिष्ट साधनको परिग्रहण गरिन्छ । त्यसैले सबै हेतुहरू व्यभिचारात्मक हुन्छन् । पहिला अव्यक्त पदार्थ ती ती कारणस द्वारा व्यक्त हुन्छन् भन्ने हो भने ती व्यक्तिहरू कसका हुन् त ? किनकि व्यक्तिहरूनै असिद्ध छन् । त्यो 'अतिशय' असत्को हो अथवा सत्को ? असत्को पक्षमा व्यभिचार दोष छँदैछ, सत्का पक्षमा साधनको व्यर्थता स्वतः सिद्ध हुन्छ । अभिव्यक्तिको विषयमा पनि यो अभिव्यक्ति के हो ? यसरी यहाँ पनि अनवस्थादोष उपस्थित हुन्छ ।

अभिव्यक्तिको अर्को अर्थ पनि हुन सक्छ त्यो हो 'ज्ञानोत्पत्तिरूप अभिव्यक्ति' त्यसो भए त्यो पनि संभव छैन किनकि 'ज्ञान' नित्य छ र नित्यको उत्पत्ति संभव हुँदैन । तपाईंहरूको मतमा 'संवित्' =ज्ञान एउटै मात्र छ, 'सृष्टिदेखि प्रलयसम्म एउटै बुद्धि हुन्छ' यो पनि तपाईंहरूकै सिद्धान्त हो । त्यसैले अर्को 'उपलम्भ' =प्राप्तव्य कुनै पदार्थ नै छैन (=उत्पाद्य =प्राप्य कुनै विषय छैन) जसलाई साधनले उत्पादन गरोस्, ज्ञान नित्य हुनाले त्यसको क्षयपनि संभव छैन, साथै आवरण क्षय (कारणगत आवरण) पनि यहाँ संभव छैन त्यो निःस्वभाव भएको हुनाले । साथै सत्कार्यवादीपक्षमा कारणमा पहिला नै कार्य अवस्थित = सिद्ध भएको हुनाले बन्ध-मोक्षको र सर्वलौकिकव्यवहारको पनि उच्छेद हुने निश्चय नै अवस्था देखिन्छ । किनकि प्रधान र पुरुषको मिलनद्वारा तत्त्व ज्ञानको उत्पत्ति हुन्छ र त्यसपछि कैवल्य (मोक्ष) हुन्छ यो तपाईहरूको मत हो, तर त्यो तत्त्वज्ञान सधै नै अवस्थित छ,त्यसैले सबै प्राणीहरू सधै नै मुक्त छन् , त्यसैले बन्धन संभव नै छैन । मिथ्याज्ञानका कारणले गर्दा बन्धन हुन्छ र त्यो पनि सधैं अवस्थित हुनाले कसरी बन्धनबाट छुट्ने ? त्यसैले मोक्ष संभव छैन । सारा संसारको प्रवृत्ति चाहिँ हित र अहितको प्राप्ति र परिहारमा देखिन्छ । यसरी सत्कार्यवादमा कुनै वस्तु अप्राप्य पनि छैन अहेय पनि छैन त्यसैले सारा जगत् निरीह हुने पूर्ण

संभावना देखिन्छ । अन्ततः सबै व्यवहार नष्ट हुन्छन् । सत्कार्यवादमा, तीन गुणको अविभागद्वारा पनि सबैबाट (प्रत्येकपदार्थमा तीन गुण छन्) सबैको उत्पत्ति संभव हुँदैन, त्यसरी नै असत्कार्यवादमा पनि त सबैबाट सबैको उत्पत्ति संभव हुँदैन । कुनै पनि पदार्थको एउटै कारण हुन्छ, धेरै या सबै सबैका कारण हुन सक्तैनन् ।

त्रिगुणको साम्यावस्थारूप प्रकृतिमा एउटैको एकै ठाउँमा एकै समयमा हेतुता - अहेतुता परस्पर विरुद्धता सम्भावित हुन्छ कारण र कार्यको भेद हुँदा कुनै कारण हुन संभव छ । अभेदमा क्रिया र अक्रिया कार्य र कारणमा ठूलो विरोध उपस्थित स्वतः हुन्छ ।

अब असत्कार्यवादी बौद्धको मतमा कारणहरूका नियत शक्तिहरू घटित हुँदैनन्, किनकि कार्यभूत अवस्थाको निष्पत्ति नै हुँदैन । अवधिविना अवधिमा प्रकट हुने पदार्थको 'भाव' संभव हुँदैन । जुन पदार्थहरू सद्भूत कार्यावधि शुन्य हुन्छन् ती नियतशक्ति युक्त हुँदैनन् जस्तो शश-विषाण, सद्भूतकार्यावधिरहित शाली (धान्य) बीजादि पदार्थहरू छन् यसरींव्यापकानु पलब्धि दोष हुन्छ -असत्कार्यवादी पक्षमा भनेर साङ्ख्यद्वारा उठाइएको यो प्रश्न हो ।

ती कारण समूहहरूको अनिष्पत्ति भएमा दूधबाट दही उत्पन्न हुन्छ भन्ने शक्तिको व्यापदेश (ज्ञान =शब्द प्रयोग) नहुँदा पनि त्यस्तो प्रकारको सबै उपाधि (कारणात्मक) शून्य पदार्थको अनुपस्थितिद्वारा पनि जुन अन्तर अदृष्य पूर्ववस्त्वन्तरको·उदय हुन्छ त्यसको कुनै निषेध छैन, त्यसले हाम्रो पक्षमा कुनै दोष छैन ।

त्यसो भए शब्दविकल्पहरूको अप्रवृत्ति हुनाले वस्तु स्वभावको पनि निवर्तन हुन्छ ? त्यसो होइन-स्वभाव नै व्यपक हो र स्वयं निवृत्त हुँदा आफ्नो व्याप्यलाई पनि निवर्तन गर्दछ । त्यो कारण होस् अथवा कार्य, प्रतिबन्ध भएको हुनाले । 'दुधको दहीमा शक्ति' यस्तो प्रकारको व्यपदेश पदार्थको स्वभाव हुँदैन, जसले आफू निवर्तन हुँदा त्यस्ता निवर्तन गरोस् । त्यसैले वाचक शब्दहरू अनेक प्रकारका निरंशक वस्तुहरूमा यथाभ्यास प्रवर्तित हुन्छन् । एउटै शब्दादिपदार्थ नित्यादिरूपले भिन्न समयमा रहने वस्तु प्रवादहरूसँग विकल्पित हुन्छ र प्रयुक्त पनि हुन्छ ।

पदार्थहरूको पूर्वापरकोटि शून्य क्षणमात्र स्थायी स्वभावलाई नै 'उत्पाद' भनिन्छ । कल्पित बुद्धिद्वारा कर्तृभूत अथवा कारण भूतनै किन नहोस् केवल असत् कर्ताद्वारा सम्बन्धित हुन्छ, त्यस्तो कुनै 'असत्' छैन जुन उत्पत्तिपरक होस्, तर काल्पनिक व्यवहार हुन्छ जस्तो कि न भएको उत्पन्न हुन्छ भन्ने ।

फेरि यहाँ कल्पनाको बीज के हो ? जसद्वारा यो व्यवहार प्रवर्तित हुन्छ ? पहिला थिएन, पदार्थ पछि पनि हुनेवाला छैन (नष्ट हुन्छ) त्यसैले भूत र भविष्यको मध्यमा हुनु - 'प्रकट' रूपमा देखिनु नै कल्पनाको बीज हो । मध्यावस्था भन्दापहिला थिएन र मध्यावस्थामा आउनलाई नै 'उत्पन्न' हुन्छ भनेर कल्पना गरिएको हो । यदि पहिला पनि भएको भए मध्यावस्थामा आउनेलाई लिएर यस्तो कल्पना हुने थिएन । किनकि सर्वदा स्थित आकाश जस्तो पदार्थको विषयमा यस्तो कल्पना गरिदैन । अन्यथा 'सर्वदा सबै चीज हुन्छ' यस्तो व्यापदेश गर्नु पर्दथ्यो ॥३३॥

'कारणमानै कार्य छ' यस्तो साङ्ख्यावादीको जुन मत छ त्यसको के अर्थ हो ? त्यो व्यक्ति रूपमा हो ? त्यो संभव हुँदैन ,क्षीरादि अवस्थामा पनि दहिको पछि उपलब्धि हुनुपर्ने हुन्छ तर त्यस्तो देखिदैन । के शक्ति (उत्पादन क्षमता) रूपले ? त्यसमा पनि दहीको कार्यरूपले उपलब्धि क्षणबाट अन्य हो अथवा त्यही ? यदि त्यही हो भने पहिला झैं उपलब्ध हुनपर्थ्यो तर त्यस्तो देखिदैन । अथवा अर्को पक्ष हो भने 'कारणात्मनि कार्यमस्ति' यो पक्ष

त्याग्नु पर्ने हुन्छ । कार्यका अतिरिक्त 'शक्ति' नामको कुनै भाव पदार्थको अवस्थिति नै संभव छैन । जुन आविर्भूत विशिष्ट रसवीर्यविपाक आदि गुण विशिष्ट स्वरूप नै दध्यादि हो त्यही कार्य हो, त्यो चाहिँ दुध आदि अवस्थामा उपलब्ध हुन योग्य हुँदा पनि अनुपलब्ध भएको हुनाले असद्व्यवहारको विषय भएको छ । यदि अर्के शक्तिरूप हो भने त्यो कार्य नै होइन । अर्को को अवस्थितिमा अर्को हुने पनि कुरो भएन । 'अनुपचार' मा 'आयुर्घृतम्' आयु नै घिउ हो यस्तो प्रसङ्ग पनि मिल्दैन, त्यहाँ त घिऊले आयु बढाउछ त्यसैले घिऊलाई नै आयु भनियो तर आयु र घिऊ एक होइनन् , यहाँ त्यस्तो प्रसङ्ग पनि घट्दैन । यदि तपाईहरू 'उपचार' द्वारा नै कारणमा कार्य छ भन्नुहुन्छ सत्यतया होइन भने कुनै दोष छैन है । तर मुख्य वृत्तिद्वारा विरोध छ, गौणद्वारा होइन । जुन प्राणीहरूको स्वरूप छ त्यही नै दुःख मोह हो भन्ने यहाँहरूको चिन्तन चाहिँ मिल्दैन किनकि तिनीहरू परस्पर भिन्न लक्षणले युक्त छन् ।

शब्द आदिद्वारा व्यक्त सुख दुःख आदि हामीहरूको सिद्धान्तमा सिद्ध छैनन् किनकि ती त बाह्य होइनन् 'संवित्' रूप मात्र हुन् । शब्द आदि अचेतन भएको हुनाले यी कसरी सुख दुःखसँग सम्वन्धित हुन सक्तछन् ? सक्तैनन् । "ये संविद्रूपा न भवन्ति न ते सुखादिमयाः यथापरोऽपगतोऽचेतनः पूरुषः । संविद्रूपरहिताश्च शब्दादयः शक्तिव्यापकानुपलब्धिः" ।

यदी यसरी व्यक्त त्रिगुणात्मक पदार्थ सिद्ध भएपनि प्रधान = प्रकृति सिद्ध हुँदैन जुन साङ्ख्यहरूको सर्वस्व हो । त्यस्ता प्रकारका कारणद्वारा कंही पनि हेतुको अन्वय असिद्ध भएको देखिएकोले, त्रिगुणात्मक, एक व्यापक, कुनै चीज छ त्यस्तो कारण सिद्ध गर्नुपर्दछ ‼ तर यस्ता प्रकारका कारणद्वारा कंही हेतुको प्रतिबन्ध सिद्ध भएको देखिदैन । साथै जस्तो गुणयुक्त कार्य देखिन्छ त्यस्तै तै कारण पनि अवस्य हुन पर्थ्यो कार्य र कारणको अभेदभएको हुनाले, हेतुमत्व-अनित्यत्व-अव्यापि आदिधर्महरूले युक्त भएको व्यक्त आदि कार्य यहाँहरूको सिद्धान्त हो, तर (ती दुबैको) कारणको त्यस्तो स्वरूप देखिदैन । त्यसैले यो हेतु अनैकान्तिक = व्यभिचरित छ ।

कारण भूत धर्म चाहिँ एक, नित्य, तथा त्रिगुणात्मक छ तर व्यक्त त्रिगुणात्मक, एक आफ्नो जातिले युक्त देखिदैन । बल्कि अनेकत्व अनित्यत्व आदि धर्मयुक्त देखिन्छ । व्यक्त जस्तो छ त्यसको कारण पनि त्यस्तै हुनपर्ने हो, त्यो छैन , कारणमा अरु गुण छन् कार्यमा अन्य भिन्न गुण छन् । त्यसैले नित्य एक प्रधानको सिद्धि हुँदैन । यदि अनित्य, अनेक रूप कारणलाई प्रधान मान्ने हो भने केही दोष छैन ।

यदि प्रधान नै व्यक्तको कारण हो भने त्यसैले सम्पूर्ण विश्व त्यस्तो स्वरूपवान् एउटै द्रव्य हुन्छ , त्यसवाट एउटै बुद्धि, एउटै अहङ्कार, पञ्चतन्मात्रा आदि परिमाण विभाग संभव हुँदैन । त्यसबाट समग्रजगत् निष्परिमाण नै होला । त्यस्तै कुलाल आदिको घट आदि निर्माणमा शक्तिद्वारा हुने प्रवृत्ति प्रधान कारण विना नै हुने भयो, कारण हुँदा नहुने भयो । कार्यकारण विभाग पनि सिद्ध नहुने भयो । विश्वव्यवस्था पनि प्रधानलाई मान्दा निष्पन्न हुँदैन । किनकि प्रधानमय समग्र जगत् हुन्छ र एउटै पिण्ड हुन्छ । भेद व्यवहार कतै कंही केही हंदैन । कुनै पदार्थको उत्पत्ति आदि बन्धमोक्ष आदि, निर्माण आदि पनि संभव हुँदैन । त्यसैले प्रधान =प्रकृति जस्तो केही छैन ।

उपर्युक्त संक्षिप्त साराशंलाई निम्न पद्यहरूको आधारमा लेखिएको हुनाले यहाँ उल्लिखित गरिँदैछ-

तदत्र सुधियः प्राहुस्तुल्या सत्वेऽपि चोदना ।
यत्तस्यामुत्तरं वःस्यात् तत्तुल्यं सुधियामपि ॥१६॥
यदि दध्यादयः सन्ति दुग्धाद्यात्मसु सर्वथा ।

तेषां सतां किमुत्पाद्यं हेत्वादिसदृशात्मनाम् ॥१७॥
हेतुजन्यं न तत्कार्यं सत्तातो हेतुवित्तिवत् ।
अतो नाभिमतो हेतुरसाध्यत्वात् परात्मवत् ॥१८॥
अथास्त्यतिशयः कश्चिदभिव्यक्त्यादिलक्षणः ।
यं हेतवः प्रकुर्वाणा न यान्ति त्वचनीयताम् ॥१९॥
प्रागासीद्यद्यसावेवं न किञ्चिदत्तमुत्तरम् ।
नो चेत्सोऽसत्कथं तेभ्यः प्रादुर्भावं समश्नुते ॥२०॥
नातः साध्यं समस्तीति नोपादानपरिग्रहः ।
नियतादपि नो जन्म न च शक्तिर्नच क्रिया ॥२१॥
सर्वात्मना च निष्पत्तेर्न कार्यमिह किञ्चन ।
कारणव्यपदेशोऽपि तस्मान्नैवोपद्यते ॥२२॥
सर्वं च साधनं वृत्तं विपर्यासनिवर्तकम् ।
निश्चयोत्पादकं चेदं न तथा युक्तिसङ्गतम् ॥२३॥
न सन्देहविपर्यासौ निवर्त्यौ सर्वदा स्थितेः ।
नापि निश्चयजन्मास्ति तत एव वृथाऽखिलम् ॥२४॥
अथापि निश्चयोऽभूतस्समुत्पद्येत साधनात् ।
ननु तेनैव सर्वेऽमी भवेयुर्व्यचारिणः ॥२५॥
अव्यक्तो व्यक्तिभाक् तेभ्य इति चेद्व्यक्तिरस्य का ।
न रूपातिशयोत्पत्तिरविभागादसङ्गतेः ॥२६॥
न तद्विषयत्तसंवित्तिर्नोपलम्भावृतिक्षयः ।
नित्यत्वादुपलम्भस्य द्वितीयस्याप्यसम्भवात् ॥२७॥
त्रैगुण्यस्याविभेदेऽपि न सर्वं सर्वकारकम् ।
यद्वत् तद्वदसत्वेऽपि न सर्वं सर्वकारकम् ॥२८॥
अवधीनामनिष्पत्तेर्नियतास्ते न शक्तयः ।
सत्वे तु नियमस्तासां युक्तः सावधिको ननु ॥२९॥
नैवं तेपार्मानिष्पत्त्या मा भूच्छब्दस्तथा परम् ।
सर्वोपाधिविविक्तस्य वस्तुरूपस्य न क्षतिः ॥३०॥
न नामरूपं वस्तूनां विकल्पा वाचकाश्च यत् ।
विश्वकल्पाः प्रवर्तन्ते यथाभ्यासमभेदिनि ॥३१॥
उत्पादो वस्तुभावस्तु सोऽसता न सता तथा ।
सम्बध्यते कल्पिकया केवलं त्वसता धिया ॥३२॥
यदिदं वस्तुनो रूपमेकानन्तरमीक्ष्यते ।
प्रागासीन्नेति तद्बीजं प्राग्भूते त्विदमस्ति न ॥३३॥
क्षीरादिसु च दध्यादि शक्तिरूपेण यत्र सत् ।
का शक्तिस्तत्र दध्यादि यदि दृश्येत दुग्धवत् ॥३४॥
अन्यच्चेत् कथमन्यस्य भावेऽभक्त्यान्यदुच्चते ।
न हि स त्वस्य सद्भावः सद्भावो दुःखमोहयोः ॥३५॥
स त्वाद्यनुगतं व्यक्तं नसिद्धं नः कथञ्चन ।
आन्तरत्वात् सुखादीनां व्यक्तत्वाततत्स्वसंविदः ॥३६॥
एकत्रैव च शब्दादौ भावनाजातिभेदतः ।
सञ्ज्ञादयः सम्भविनो लक्ष्यन्ते नियताः स्फुटम् ॥३७॥

एकवस्त्वनुपातित्वे चित्रा संवित् प्रसज्यते ।
अदृष्टादिवशान्नो चेन्न स्याद्वस्त्वनुयायिनी ॥३८॥
त्र्याकारं वस्तुनो रूपमेकाकाराश्च तद्विदः ।
ताः कथं तत्र युज्यन्ते भाविन्यस्तद् विलक्षणाः ॥३९॥
प्रसादोद्वेगवरणान्येकस्मिन् पुंसि योगिनाम् ।
जायन्ते न च तद्रूपः पुमानभिमतः परैः ॥४०॥
सिद्धेऽपि त्रिगुणे व्यक्ते न प्रधानं प्रसिद्ध्यति ।
एकं तत्कारणं नित्यं नैकजात्यन्वितं हि तत् ॥४१॥
अयःशलाकाकल्पा हि क्रमसङ्गतमूर्तयः ।
दृश्यन्ते व्यक्तयः सर्वाः कल्पनामिश्रितात्मिकाः ॥४२॥
मृद्विकारादयो भेदा नैकजात्यन्वितास्तथा ।
सिद्धा नैकनिमित्ताश्च मृत्पिण्डादेर्विभेदतः ॥४३॥
चैतन्याद्यन्वितत्वेऽपि नैकपूर्वत्वमिष्यते ।
पुरुषाणाममुख्यं चेत् तदिहादि समं न किम् ॥४४॥
प्रधानहेत्वभावेऽपि ततःसर्वं प्रकल्पते ।
शक्तेर्भेदेन वैचित्र्यकार्यकारणतादिकम् ॥४५॥

महाविद्वान् शान्तरक्षितद्वारा विरचित यो ग्रन्थ अत्यन्त महत्वशाली,पौढिप्रकर्ष-संयुक्त, समस्तदार्शनिक विषयहरूको उपयुक्त उत्तर र आफ्नो मतको परिपोषक, पूर्वीय दर्शनमा न भूतो न भविष्यति भन्न सिकिने यस ग्रन्थको महत्व अति धेरै छ । यस ग्रन्थको पूर्णरूपमा आलोडन नगरी, यसलाई आत्मसात् नगरि कसैले पनि म दर्शनको विद्वान् हुं भन्नु वालजल्पना जस्तै हो, त्यसले दर्शन अथवा बौद्धदर्शनको मूल भीत्ति देखेको छ भनेर भन्न सकिदैन, त्यसले पौराणिक कथा बुद्धका गुणको ख्यापन गरेर सामान्य जनताको मन जित्न सक्ला तर त्यससंग दर्शन शास्त्रको, चिन्तन परम्पराको के लिनु दिनु छ र !! ❋❋❋

नेपालमा थेरवादी बौद्ध सम्प्रदाय, एक अध्ययन

डा. भद्ररत्न वज्राचार्य*

विषय प्रवेश

अहिंशा र शान्तिका अग्रदूत तथा सत्य, सदाचार, सहिष्णुताका प्रतीकका रूपमा भगबान बुद्ध विश्व जनसमुदायको हृदयमा प्रतिष्ठापित छन् । रोग-व्याधि, जरा-मरण आदि कारणले सताएको यो दु:खमय संसारबाट छुटकारा पाउने निर्वाणमार्ग यिनले देखाएथे । यसैले बुद्धधर्ममा दु:ख, दु:खसमुदाय, दु:खनिरोध र दु:खनिरोधमार्ग यी चार कुरालाई चतुरार्यसत्य भनिन्छ । साँच्चै भन्ने हो भने बुद्धधर्मको मूल सार यिनै कुराहरूमा समाहित छन् । तर, भगवान बुद्धको परिनिर्वाण पश्चात निर्वाणमार्ग बिषयमा दुई बेग्ला बेग्लै मत देखा पर्न आएपछि भिक्षुहरू नै दुई खेमामा बिभाजित भए । भगबान बुद्धद्वारा प्रतिपादित धर्म र विनयलाई यथावतरूपमा निरन्तरता दिएर लैजानु पर्छ भन्नेहरू थेरवादी (स्थविरवादी) तथा देश, काल र परिस्थिति अनुरुप बुद्धधर्ममा परिवर्तन गर्दै लानुपर्छ भन्नेहरू महासांघिक कहलिए । पछि गएर थेरवादीहरू हिनयानी तथा महासांघिकहरू महायानीका रूपमा चिन्न थालिए । यी कुराहरूका आधारमा बुद्धधर्मको इतिहास यहाँ लेख्नखोजिएको होइन, नेपाली जनमानसमा बुद्धधर्मको थेरवादी शाखाले कसरी प्रश्रय पाए भन्ने कुरालाई नेपालमा थेरवादी बौद्ध सम्प्रदाय, एक अध्ययन शीर्षकअर्न्तगत आफुले बुझेका एक दुई कुरा यहाँहरूसमक्ष प्रस्तुत गर्ने जमर्कोसम्म गरेको हुँ । आशा छ यस सम्बन्धमा यहाँहरूबाट अरु थप कुराहरू जान्ने अबसर मलाई प्राप्त हुने छ ।

थेरवादी बुद्धधर्मको अभ्युदयबारे एक छोटो चर्चा

बुद्धधमं विश्व जनसमुदाय बीच मानव धर्मकारूपमा प्रतिष्ठापित छ । बुद्ध वचनका आधारमा परिचालित यो धर्म पछि गएर लोप नहोस, बौद्ध विनयमा कुनै प्रकारको विकृति नआउन् तथा यो धर्म ठीक ठीकसंग चलोस भनेर नै बुद्धले यस (धर्म) लाई संघ पद्धतिमा ढालेका थिए । तर, बुद्धको महापरिनिर्वाण पछि छन्ना, सुबुद्ध जस्ता भिक्षुहरूले खुल्लेआम बौद्ध विनयहरू उल्लंघन गरी हिंड्न थाल्दा बुद्धधर्ममा अनेक प्रकारका विसंगतिहरू आउने सम्भावना बढन थाल्यो जसले महाकाश्यप, आनन्द, उपाली, पूरण जस्ता तात्कालिक संघका वरिष्ट भिक्षुहरू (थेरहरू)लाई चिन्तित तुल्यायो । अत: बुद्धको महापरिनिर्वाण भएको तीन महिना नबित्दै पहिलो सांघायनको आयोजना गरी धर्म र विनयसम्बन्धी बुद्धवचनहरू संग्रह गरी त्यसका आधारमा बुद्धधर्मलाई निरन्तरता दिने उनीहरूले प्रयास गरे । बुद्ध द्वारा प्रतिपादित धर्म र विनयलाई संग्रहित गर्न अपनाएको यो सिद्धान्त थेरवादी सिद्धान्त (Doctrine of the elders) को रूपमा पनि प्रसिद्ध छ[1] ।

ऐतिहासिक दृष्टिकोणबाट भन्ने हो भने थेरवादी सिद्धान्त अनुरुप बौद्धशासन लामों समयसम्म सुचारु रुपले परिचालन हुनसकेन । बुद्धको महापरिनिर्वाण भएको १०० बर्ष नबित्दै

---

* यो कार्यपत्र श्री भद्ररत्न बज्राचार्य (पिएच.डी., सह-प्रध्यापक, इतिहास केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि कीर्तिपुर) ले मिति २०५८ साल श्रावण ९ गते त्रि.वि. CNAS को Meeting Hall मा ASEED-South Asia र WAFI द्वारा संयुक्तरुपमा आयोजित विचार गोष्ठिमा प्रस्तुत गर्नु भएको हो । यस कार्यपत्र माथि उप-प्राध्यापक श्री मिनवहादुर शाक्यले टिप्पणी गर्नु भएको थियो ।

1 *द सिकरस् ग्लोसरी: बुद्धिजम* शुत्र अनुवाद प्रकाशन पृ.६२२ ।

भिक्षुहरू बीच विनयसम्बन्धी विवद चर्कियो तथा वैशालीमा दोश्रो सांघायन वोलाईयो[2] । वैशालीमासम्पन्न भएको उक्त दोश्रो सांघायनमा भिक्षुहरू बीच एक्यता कायम हुनसकेन । उनीहरू दुई खेमामा विभाजित भए । धर्म र विनयमा परिवर्तन ल्याउनु हुन्न भन्नेहरू अथवा संग्रहित बुद्धवचनका आधारमा बुद्धधर्मलाई निरन्तरता दिन्दै लाने तर्फका पक्षधरहरू थेरवादी (स्थविरवादी) तथा देशकाल र परिस्थिति अनुरुप बुद्धधर्ममा क्रमिक सुधार गर्दै लानुपर्छ भन्नेहरू महासांघिक कहलिए[3] । बुद्धधर्म भित्र देखापरेको यो मतमतान्तरले अन्ततः बौद्धभिक्षुहरूलाई विभिन्न १८ मतका खेमामा विभाजित गरे ।

भनिन्छ, भिक्षुहरू बीच देखा पर्न थालेको यो मतमतान्तरले बुद्धधर्मलाई अवनतितर्फ दोऱ्यायो । भिक्षुहरूको बदला ढोंगीहरूले संघमा बढी प्रश्रय पाउन थाले तथा उपोषढ उनीहरूको मागी खाने भांडो बन्न पुग्यो । यस्ता विकृतिबाट जोगाई थेरवाद बुद्धधर्मलाई पूर्नजीवन दिन मगध सम्राट अशोकको शासनकालमा तेश्रो सांघायनको बोलावट भयो । सांघायनसम्पन्न भएपछि अशोकले थेरवाद बुद्धधर्मको प्रभाव सर्वत्र फैलियोस भनेर श्रीलङ्का, थाईलैण्ड, बर्मा, कम्बोडिया जस्ता तात्कालिक टाढाटाढाका राज्यहरूमा आफ्ना धर्मदूत मण्डलहरू दौडाए । थेरवाद बौद्धधर्मको केन्द्रको रूपमा परिचित यी देशहरूमा लोकप्रिय सावित भएको थेरवाद बौद्धधर्मलाई दक्षिणी बौद्धधर्मको नामबाट चिनाईन्छ । [4] पछि, निर्वाण मार्गसम्बन्धी अरु लचिला अवधारणाहरू प्रचारमा आएपछि थेरवादीहरू हीनयानी तथा महासांघिकहरू महायानी कहलिन थाले । तर इतिहासकारहरूले थेरवाद बुद्धधर्मलाई नै बुद्धकालीन अथवा बुद्धद्वारा पहिल्याईएको प्राचीन धर्मको रूपमा मान्यता दिई आएका छन् ।[5]

नेपालमा बुद्धधर्मको प्रवेश

नेपाल विश्व-जनसमुदाय बीच भगवान बुद्धको जन्मभूमिको रूपमा प्रसिद्ध छ । राजधानी काटमाडौबाट झण्डै ३०० कि.मि. दक्षिण-पशिचम भेकमा अवस्थित रुपन्देही जिल्लाको लुम्बिनीमा आजभन्दा करीब २६०० बर्ष अगाडि यी महामानब भगवान बुद्धको जन्म भएको थियो । तात्कालिक भौगोलिक तथा राजनैतिक पृष्ठभूमिका आधारमा उल्लेख गर्ने हो भने लुम्बिनी त्यसबेला कपिलबस्तु तथा कोशलराज्यको बीच भागमा पर्थ्यो तथा नेपालको तराई भेक र त्यसको आसपासमा त्यसवेला लिच्छवि, बृजिक, कोली, शाक्य, मल्ल आदि सभ्य र सुसंस्कृत जातिका अन्य संघराज्यहरू खडा थिए । त्यस्ता राज्यहरू बीच कपिलवस्तुका शाक्य राजा सुद्धोदनका पुत्ररत्नका रूपमा बुद्धको अभ्युदय भएको थियो । यातायातको दृष्टीकोणले हेर्ने हो भने बुद्धकालिक समयताका तराई भेकबाट नेपाल उपत्यका आइपुग्नु त्यति सजिलो काम भने देखिदैन । यो कुरा नेपाल पुग्नेबाटो भनेको भिक्षुहरूको लागि ऊँटको पिठ जस्तो थियो भन्ने उखानबाट पनि पुष्टिन्छ । तर, त्यसबेलाको यथार्थतालाई केलाएर हेर्ने भरपर्दा सामग्रीहरू भने हामीसित छैन । यसैले नेपालको एक भेकमा जन्मनु भएका भगवान बुद्धले नेपाल उपत्यकाको भ्रमण गरे वा गरेनन् भनेर किटानसाथ उल्लेख गर्नसम्म पनि सकिन्दैन । आनन्द र अशोकको नेपाल भ्रमणबारे चर्चा गर्दा पनि यहीं समस्या आइपर्छ ।

---

2 एन दत्त *बुद्धिस सेक्ट्स इन इन्दिया* (दिल्ली: मोतिलाल बनारसीदास, १९९८) पृ. १५-२५

3 ऐजन ।

4 पि. भि. वापत (सम्पादक) २५०० यर्स अफ बुद्धिजम *(भारत सरकार १९९७)* पृ. ७५ ।

5 पूबोक्त पाद टिप्पणी न १ ।

यस अवस्थामा नेपाल अधिराज्यको मुटुका रूपमा चिन्दै आएको नेपाल उपत्यकामा बुद्धधर्मको प्रवेश कहिले भयो भनेर प्रश्न उठनु आश्चर्यको कुरो होईन् ।

यसको अर्थ नेपाल उपत्यकामा बुद्धधर्मको प्रवेश निकै पछि भयो भन्न खोजिएको होइन् । मूलसर्वास्तिवाद विनयमा बुद्धकै जीवनकालमा ऊन किन्न आएका व्यापारीहरूसँग बौद्ध भिक्षुहरू यहाँ पसेको वर्णन परेको छ । तर, यहाँको अति चिसो हावापानी उनीहरूको वसोवासको निमित्त भने उपयुक्त हुनसकेन । यो कुरा भिक्षु आनन्दसित सम्बन्धीत नेपाल भ्रमण प्रसंगबाट पनि पुष्टिन्छ ।[6] बुद्धको अन्तिम समयतिर कोशलराज विड्डभको आक्रमणबाट कपिलवस्तु छाडेरे नेपाल उपत्यकामा शरण लिन आइपुगेका शाक्यहरूमध्येका केही आनन्दका नातेदारहरूको अनुरोधमा उनीहरूलाई भेटन आनन्द यहाँ आएको वर्णन मूलसर्वास्तिवाद विनयमा परेको छ । यहाँको प्रतिकुल हावापानीको कारणले गर्दा आनन्दको खुट्टाबाटामा हिउँले खाएको कुरा त्यसमा उल्लेख गरिएको छ । भनिन्छ, यस घटना पश्चात बुद्धले भिक्षुहरूलाई हिउँमा जुत्ता लाउने अनुमति दिए । मूलसर्वास्तिवाद विनयमा उल्लेख परेका यी वर्णनहरूले बुद्धको जीवनकालमा नेपाल उपत्यकामा बौद्ध भिक्षुहरू प्रवेश भएको संकेत दिन्छ । यसैले नेपाल उपत्यकामा बौद्धधर्मको प्रवेश भिक्षुहरूको आगमन सँगसगैं भयो भनेर चर्चा गरिएको पाईन्छ ।

थेरवादी बौद्ध सम्प्रदायको उदय

यसरी नै बुद्धको अन्तिम समयतिर कपिलवस्तुबाट शाक्यहरू समुहगत रूपमा नेपाल उपत्यकामा वसोवास गर्न आएको वर्णन मूलसर्वास्तिवाद विनयमा परेको छ । त्यस समयताका नेपालमा किराँत राजाहरू राज्य गर्थे । किराँतकालीन नेपालको तराई भेक र त्यसका आसपासका ईलाकाहरूमा त्यसबेला लिच्छवि, बृजिक, कोलि, शाक्य, मल्ल आदि सुसंस्कृत तथा सभ्य जातिहरूका संघ राज्यहरू खडा थिए । किराँतकालको अन्यतिर शाक्य, कोलीहरू निकै संख्यामा वसोवासको लागि नेपाल उपत्यकामा पसेको देखिन्छ । लिच्छविकालका अभिलेखहरूमा शाक्य र कोलीहरूको उल्लेख भेट्टिने हुनाले उक्त वर्णन सत्य थियो भन्ने देखिन्छ । लिच्छविकालीन काठमाडौंको निकै ठूलो भाग "कोलिग्राम" कहलाएको थियो । त्यसको दक्षिण भाग "दक्षिणकोलीग्राम" अझ बढ्ता आवाद थियो । यसबाट किराँतकालको अन्त्यतिरनै कोलीहरू पनि यहाँ बस्न आएको देखिन्छ ।[7] पछि भारतमा मगध साम्राज्यको विस्तार हुन थालेपछि त्यहाँका संघ राज्यका बासिन्दाहरूमध्ये लिच्छवि, मल्ल, बृजक, गुप्त आदिहरू पनि आफ्नो अस्तित्व जोगाउन नेपाल उपत्यका पस्न बाध्य भएथे भन्ने कुरा माथिका प्रसंगबाट स्वत: पुष्टिन्छ ।

समष्ठिगत रुपबाट हेर्ने हो भने बौद्ध भिक्षुहरूको भ्रमण तथा यहाँ स्थायी वसोवास गर्न आइपुगेका शाक्य, कोली, बृजिक, लिच्छवि, मल्ल आदिको प्रवेशले नेपाल उपत्यकामा थेरवादी बौद्ध वातावरण सिर्जना गर्न सघायो भनेर उल्लेख गर्दा सायद दुईमत नहोला । यिनीहरू सभ्य र सुसंस्कृत तथा कालिगढी, कृषि, व्यापारिक कार्यमासमेत निपूर्ण भएका हुनाले तत्कालिक समाजमा आफ्नो प्रभाव जमाउन उनीहरूलाई खास कठीनाई आई परेन । विस्तार विस्तारै शाक्य, कोली, बृजिक, लिच्छवि, मल्ल आदिको यहाँका स्थानीय

---

6 धनवज्र वज्राचार्य *सितु* (द्वेमासिक) (केल, काठमाडौं पृ. ११ ।

7 धनवज्र वज्राचार्य *लिच्छविकालका अभिलेख* (काठमाडौं: नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, २०३०) पृ. १७२-१७३

वासिन्दाहरूसँगको हेलमेल र सहवासले एउटा नयाँ सम्प्रदायको जन्म भयो । त्यो सम्प्रदाय हो थेरवादी सम्प्रदाय । सम्भवत बौद्ध भिक्षुहरूको अनुपस्थितिमा थेरवादी बौद्धधर्मलाई विशुद्ध ढंगबाट अगाडि वढाउन उनीहरूलाई आवश्यकता अनुरुपको निर्देशनप्राप्त हुनसकेन । यसको निमित्त उनीहरूले लामो समय प्रतीक्षामा बिताउनु पऱ्यो ।

थेरवादी बौद्धधर्मलाई निरन्तरता दिने कार्यमा अशोकको देन

बौद्धधर्ममा भिक्षु-भिक्षुणी, उपासक-उपासिकाहरूलाई एउटै रथका चार पाङ्ग्रा मानिन्छ । भिक्षु-भिक्षुणीको अनुपस्थितिमा उपासक-उपासिकाहरूले मात्र थेरवादी बौद्धधर्मलाइ अगाडी वढाउने कुरो भएन । फेरि, भिक्षु-भिक्षुणीहरूको उपस्थिति विना प्रवज्जीत हुने प्रश्न नै उठेन । यो समस्या त्यसवेलाको मात्र थिएन । केहीसमय अगाडिसम्म पनि भिक्षुणीहरूको संघ खडा गर्न त्यस्तै समस्या यहाँ विद्यमान थियो तर त्यसबेला भने तात्कालिक मगध सम्राट अशोकको धार्मिक नीतिले यहाँको समस्या सुल्झाउन ठूलो मद्दत मिल्यो भन्ने कुरा पुष्टिन्छ । भनिन्छ मगध सम्राट अशोकले नेपाल उपत्यकाको भ्रमण गरी स्वयम्भू धर्मधातुको दर्शन गरे, आफ्नी छोरी चारुमतीको विवाह यहाँका एक स्थानीय राजकुमारसँग गरिदिए, ललितपुरका चार दिशामा चारस्तूप निर्माण गर्न लगाई अशोकपत्तन नामक शहर बसाए तर यी कुराहरू पुष्टाउन ऐतिहासिक श्रोतहरूको अभाव छ भन्ने हाम्रा इतिहासकारहरूको तर्क रहिआएको छ ।

तर मगध सम्राट अशोकको नेपाल उपत्यकाको भ्रमण तथा उपत्यकाको भ्रमण समयताकाका उनका क्रियाकलापहरूबारे प्रश्न चिन्ह रहे तापनि हिमवतखण्डमा धर्म प्रचार गर्न आएका मज्झिम थेर तथा उनका सहयोगीहरूले यहाँ थेरवाद बौद्धधर्मको जरो हाल्न सघायो भन्ने कुरा इतिहाससम्मत ठहरिन्छ । यो कुरा साँचीको स्तूप उत्खनन् गर्दा कनिंघमले फेलापारेको अभिलेख, सोनारीया स्तूपमा सुरक्षित भेट्टाईएको अस्तिधातु सहितको भाँडोवारे महाबंश आदिको वर्णनहरूबाट पुष्टिन्छ । मज्झिम थेर र उनकासाथमा आएका अन्य भिक्षुहरूको नेपाल उपत्यकामा कस्तो क्रियाकलाप रह्यो उल्लेख गर्न भने सकिन्दैन तर एउटा कुरा के स्पष्ट छ भने उनीहरूको आगमन पछि यहाँका बौद्धहरू संगठितरूपमा अगाडि वढन् ठूलो बलमिल्यो । सम्भवतः नेपाल उपत्यकामा आई वसोवास गर्ने अन्य सर्वास्तिवादी, मूलसर्वास्तिवादी, हैमवतहरू पनि एउटै सम्प्रदायिक धारमा प्रवाहित हुँदा थेरवाद बौद्धधर्मले अरु प्रस्फुरण हुने मौका पायो । फलस्वरुप गुंविहार जस्ता विहारहरू एक पछि अरु निर्माण भै नेपाललाई एउटा नयाँ युग तर्फ दोऱ्याउन थेरवाद सम्प्रदायको उल्लेखनीय भूमिका रह्यो । यसैले जुन दिन गुँविहार बन्यो त्यही दिनदेखि बौद्ध सभ्यताको सुरुवात भयो भन्ने कुरामा भिक्षु सुर्दशन विश्वास गर्नुहुन्छ ।[8]

बौद्धधर्मको उत्थान कार्यमा लिच्छवि राजाहरूको भूमिका

बौद्धधर्मको दृष्टिकोणले हाम्रो इतिहासमा लिच्छविकाललाई स्वर्णयुग भनिन्छ । यस युगमा बौद्धधर्मलाई लिच्छवि राजाहरूको भरपूर सहयोग मिल्यो । वैशालीवाट आएका यी लिच्छविहरू बौद्धानुयायी नै थिए । त्यसमाथि उनीहरू आक्रमकका रूपमा एकैचोटी यहां पसेका थिएनन् । पहिले प्रजाका रूपमा यहां पसेपछि किराँत राजालाई हराई उनीहरूले यहां आफ्नो राज्य कायम गरेथे भन्ने कुराको संकेत पशुपति पुराणवाट थाहाहुन्छ ।[9] यस अर्थवाट

---

8 भिक्षु सुदर्शन *नेपालको बुद्ध धर्म भाग १* (काठमाडौं: प्रेम बहादुर शाक्य र अन्य) पृ. ३१ ।
9 पूर्वोक्त पाद टिप्पणी नं ८ ।

हेर्ने हो भने प्रजाका रूपमा उनीहरूको शाक्य, कोली, बृजिकहरूसँग राम्रो हेलमेल थियो भन्ने कुराको अनुमान गर्नसकिन्छ । सम्भवतः बौद्धधर्मलाई व्यापक रूपमा फष्टाउन लिच्छवि राजाहरूको उत्तिकै सकारात्मक सहयोगप्राप्त हुनुको पछाडि पनि यहीं मुल कारणरहेको थियो । यसैले बृषदेव, मानदेव, शिवदेव आदिले अरु लिच्छवि राजाहरूले जस्तै विहार निमार्ण, विहारमा बस्न आउने भिक्षुहरूलाई खान-पिनको सुविधा, धारा, पनेरो, मर्मत-सरसफाईको व्यवस्था आदिमा मात्र सहयोग गरी बौद्धधर्मको उन्नति कार्यमा मात्र लागेका थिएनन् आफूहरूसमेत प्रवज्जीत भई भिक्षुचर्या ग्रहण गरी उदाहरणीय बनेर देखाए । यस विषयमा भाषा वंशावलीले निकै कुराको प्रकाश पारेको छ ।[10]

उदाहरणको निमित्त पाटन यागबहाल र पशुपछि बज्रधरको अभिलेखमा उल्लेख भएको श्री शिवदेव विहारलाई लिन सकिन्छ ।[11] यो विहारमा एक समय यताउताका निकै बौद्ध भिक्षुहरू रहन्थे । ती भिक्षुसंघलाई नरेन्द्र देवले निकै अधिकार सहितको विर्ता दिएका थिए । राजोचित श्री शब्दले युक्त यो "शिवदेव विहार" राजा शिवदेवले बनाउन लाएका हुन् भन्ने कुरामा शंक्का छैन । यसरी शिवदेव भिक्षु बनेभन्ने अनुश्रुति चलेर आउनु, शिवदेवले बनाएको विहारको उल्लेख तात्कालिक अभिलेखमा पाउनु, राजकाजसँग अकस्मात उनको सम्बन्धबिच्छेद देखिनु इत्यादि कुरा विचारगर्दा शिवदेवले राज्यत्याग गरेका थिए भन्ने कुरा सत्य देखिन आउँछ । यो कम महत्वपूर्ण कुरो होईन । यस्तो अवस्थामा बौद्ध भिक्षुहरूको संख्या दिनप्रतिदिन बढदै जानु स्वाभाबिक थियो । युआन च्वांगले आफ्नो यात्रासंस्मरणमा नेपालमा २००० भिक्षुहरू छन् भनेर लेखेर गएको कुराबाट पनि यस कुरालाई पुष्टाउन सहयोग मिल्छ ।[12]

धार्मिक क्षेत्रमा अभिप्रेरित गर्ने काममा थेरवादी सम्प्रदायको देन

लिच्छविकालिक समाजलाई धार्मिक क्षेत्रमा अभिप्रेरित गर्ने काममा थेरवादी सम्प्रदायको ठूलो हातरह्यो । उनीहरू यस्ता काम आफैगरी देखाउन्थे । उनीहरूले विहार, चैत्य-स्तूप, शाक्यमुनिका प्रतिमाहरू, तथा विहार र विहार वरपिरकि ईलाकाहरूमा धारा, पाटी-पौवा आदि निमार्ण गरी देखाए । उदाहरणका लागि त्यसबेलाको समाजलाई अनुप्राणित गर्न सघाउने बौद्ध जातक कथा अङ्कित गराई राखेको धटनालाई लिनसकिन्छ । जातक कथाहरूमा सच्चरित्रको असल फल असच्चरित्रको खराब फलेप्राप्त हुने कुरालाई रोचक ढंगले वर्णन गरिएको पाईने हुनाले थेरवादीहरू यस्ता कथाहरू समाजमा सुनाएर वा कुँदाएर समाजको मन जित्ने प्रयास गर्थे भन्ने कुरो यताबाट पुष्टिन्छ ।[13] सही अर्थबाट हेर्ने हो भने यस्ता कथाहरूले लोकको उपकारका लागि तन मन धन दिएर असल काम गरेर गएका बोधिसत्वहरूको कथामात्र उजागर हुने होईन उनीहरूको असल कामको अनुशरण गर्ने अभिप्रेरणासमेत समाजलाई मिल्न जाने यथार्थता तर्फ पनि ध्यान दिनु उत्तिकै आवश्यक छ । लिच्छविकालिक चावहिल तथा फर्पिङको अंशुवर्माका अभिलेखले यी कुराहरू बताई रहेको अनुभुति हुन्छ । यस्ता क्रियाकलापहरूले लिच्छविकालमा बौद्ध वातावरण कायम गर्नसघायो

---

10 विस्तृत विवरणको निमित्त भाषा वंशावली हेर्नुहोस ।

11 पूर्वोक्त पाद टिप्पणी नं ८, पृ. ४९९-५०६ ।

12 विस्तृत विवरणको निमित्त युआन च्वाङ्गको यात्रा विवरण हेनुहोस ।

13 प्रवोर्क्त पाद टिप्पणी नं ८ पृ. ३,४ र ३६९ ।

भनेर उल्लेख गर्दा दुई मत नहोला ।[14] फलतः राजा र प्रजा मिली साना ठूला कैयन बौद्ध विहारहरू त्यसबेला निमार्ण भए तर प्राचीन र मध्यकालमा निर्माण भएका विहारहरूमध्य थेरवादी विहार कतिवटा थिए उल्लेख गर्न भने सकिन्दैन ।

फेरि, थेरवादी सम्प्रदाय विहारहरू निर्माण गर्नेमात्र होइन निर्माण भएका विहारहरूमा सरसफाई, पूजाआजा नियमित रूपमा संचालन गर्नको निमित्त आर्थिक श्रोत जुटाइदिने त्यसबेलाको व्यवस्था प्रकृया उत्तिकै उल्लेखनीय छ । कतिपय विहारहरूमा चारै दिशाबाट आई वसोवास गरिरहेका भिक्षुहरूलाई भोजन गराउन तथा विहारको बिग्रे भत्केको भागमर्मत गर्न गोष्ठीका नाममा आफ्ना जग्गा जिम्मा दिएर गएका प्रशस्त उदाहरण भेटिन्छन् । लिच्छवि अभिलेखहरूमा यस्ता व्यवस्था बाँधिएका उदाहरणहरू ठाउँ ठाउँमा भेटिन्छन् । यसवाट विहारमा वस्न आएका भिक्षुहरूको भोजन तथा अन्य सुविधाहरू व्यवस्थित ढंगबाट जुटाउने तर्फ पनि उनीहरू उत्तिकै जागरुक थिए भन्नेकुरा दर्शाउछ तर यसका निमित्त उनीहरूले कम दुःख झेल्नु परेको थिएन ।

थेरवादी बौद्ध सम्प्रदायले सामना गर्नुपरेका चुनौतीहरू

थेरवादी बौद्धधर्मलाई विस्तार गर्ने काम फलाम चपाउनुभन्दा कम साह्रो थिएन । बौद्धहरू यज्ञादि पद्धतिको खण्डन गर्ने हुनाले उनीहरूले गुप्तहरूको उदयताका विपक्षीहरूको पनि निकै आलोचना सहनुपर्थ्यो । हाडिगाउँको स्तम्भलेखमा तः बौद्ध भिक्षुहरूलाई नास्तिक, कुतार्किक, मूर्ख, कुमति आदि शब्दको प्रयोग गरी स्पष्टरूपमा निन्दा गरिएको पाईन्छ । वैदिक पद्धतिको समर्थन जुटाउन वौद्धहरूको त्यहाँ निन्दा गरिएको देखिन्छ । तर, अंशुवर्माको उदय र आभीर गुप्तहरूको पतन भएपछि उनीहरूले पनि आफ्ना विपक्षीहरूलाई ज्यादै स्वाठ, गुणको द्वेष गर्ने कलिकालका शासकहरूले पिरिएको आदि विशेषण जोडेर कटाक्ष प्रहार गर्दै अंशुवर्माको स्तुति गाउँदै उनीभन्दा अगाडिका शासकको निन्दा त्यस अभिलेखमा गरिएको पाईन्छ ।[15]

थेरवादी सम्प्रदायका बौद्धहरूले विपक्षीहरूको आलोचनाको प्रतिकार गर्दै अगाडि बढ्न सफल भएतापनि महायानीहरूका तुलनामा तात्कालिक समाजमा उनीहरूको पकड भने शसक्त हुनसकेन । फलस्वरुप महायानी आदर्श तथा दर्शनले नेपाली समाजमा गहिरो जरो हाल्न सफल भयो । विहारहरूमा महायानी क्रियाकलापहरू बढी संचालन हुनथाले । महायानी नवग्रन्थहरू विहार तथा घरघरमा पढन थालिए । वोधिसत्व र अवलोकितेश्वरका महिमाहरू स्त्रोत्र र स्तुतिका रूपमा सार्वजनिकस्थलहरूमा एकल वा सामुहिक रूपमा वाचन हुनथाले । दैनिक, मासिक, बार्षिक पूजाहरू व्यवस्थित तवरवाट परिचालन गर्न बिधि बिधानहरू तर्जुमा गरीए । महायानको यो उर्लन्दो लहरलाई थेरवादी शील र सदाचारलेमात्र थाम्न सकेनन् । यस्तो अबस्थामा महायानीहरूको तुलनामा थेरवादीहरूको स्थिति दिनदिनै कमजोर भै जानु आश्चर्यको कुरो होईन ।

ऐतिहासिक दृष्टिकोणबाट हेर्ने हो भने मध्यकालिक राजनैतिक उतार चढाउ, वैदेशिक आक्रमण, प्राकृतिक प्रकोप आदिले थेरवादी बौद्ध सम्पदायलाई थेरवाद बौद्ध धर्मको विकास कार्यमा अरु बाधा पुऱ्यायो । विशेषगरी खस र डोयहरूबाट वारम्बार हुने आक्रमणले धन, जन लगायत चैत्य, स्तूप, विहार आदि सार्बजनिक स्थलहरू तहस-नहस हुंदा उनीहरूको

---

14 ऐजन ।
15 ऐजन ।

मनोबल कमजोर हुनजानु अश्वभाविक थिएन । त्यसमाथि मध्यकालिक राजा शिवदेवको पालामा पटक पटक भ्रमण गर्न आईपुगेका शंकराचायले थेरवाद बौद्धधर्मलाई अरु ठूलो आघात पुऱ्याये ।[16] भनिन्छ, शास्त्रार्थमा पराजित भएका बौद्ध भिक्षुहरूलाई भिक्षुणीहरूसँग शंकराचार्यले जवरजस्ती विवाह गर्न लगाए । पछि राजा जयस्थिति मल्लले आफु शक्तिमा आएपछि तात्कालिक नेपाली समाजलाई बर्ण व्यवस्थामा वाँधेर गए । यद्यपि बौद्ध सम्प्रदायलाई उनको वर्ण व्यबस्थामा समाहित गरिएन तापनि जात अनुसार काम तोकेर त्यसमा परिवर्तन गर्न नपाईने बन्देज लगाई बौद्ध एकतामा अंकुश लगाउन उनी सफल रहे ।

राणा प्रधानमन्त्री जुद्ध शमशेरको पालामा तः वचेका केही भिक्षुहरूसमेत देश निष्कासन भै भगवान बुद्धको जन्मस्थल नेपालमा थेरवाद बौद्ध धर्मको अस्तित्वनै लौप हुने संकट आईपऱ्यो । यस्तो अवस्थामा धर्मादित्य धर्माचार्य, निष्ठानन्द बज्राचार्य, चित्तधर, नानी काजी ख्वाजु, कुलमान सिंह आदिले वुद्ध शासनलाई जीवन्तता दिन तथा संघ परम्परालाई निरन्तरता दिने काममा महत्वपूर्ण भूमिका निभाए । फलस्वरुप राणाकालीन प्रधानमन्त्रीहरूको दमन नीतिलाई सहेरपनि उनीहरूले विभिन्न संघ-संस्थाको स्थापना, पत्र-पत्रिकाको प्रकाशन तथा बौद्ध सम्मेलनको आयोजना तथा त्यसमा सहभागी भई बौद्ध धर्मलाई जीवनन्तता दिने काममा महत्वपूर्ण भूमिका निभाए । परिणाम स्वरुप नेपाली जनमानसमा थेरवाद बौद्ध धर्म प्रतिको आस्थामा पुनर्जागरण हुन थाल्यो तथा नेपाल अधिराज्यमा अन्तराष्ट्रिय बौद्धसम्मेलनको आयोजना, अस्तिधातु यात्राहरू तथा वैशाख पुर्णिमालाई हिंशा निषेधित दिनका रूपमा सरकारी स्तरबाट मनाउन सफल भए । यो कम उपलव्धिपूर्ण कुरो होईन ।

उपसंहार

समष्टिगत रुपबाट हेर्ने हो भने नेपालमो थेरवाद बौद्धधर्मलाई जीवन्तता दिन थेरवाद बौद्ध सम्पदायले जुन रूपमा गहन भूमिका निभाए त्यसको आशातीत सफलता भने उनीहरूले हासिल गर्न सकिरहेका छैनन् । अहिले नेपालमा थेरवादी वौद्ध सम्प्रदायीहरूको संख्यामा कमी छ भन्ने कुरो होईन । प्राचीन तथा मध्यकालका कतिपय विहारहरू नष्टभएर गैसकेका छन् तापनि भिक्षुहरू वसोवास गर्ने विहारका रूपमा चिनीने वोलचालीमा ललितपुर, काठमाडौका १८, १८ तथा भक्तपुरका ९ वहिलहरूका अलावा ४५ भन्दा बढी थेरवादी विहारहरू तथा झण्डै यत्तिकै संख्यामा उपत्यका बाहिर थुप्रै आधुनिक विहारहरू निमार्ण भैसकेका छन तर त्यसको अनुपातमा बौद्ध भिक्षु-भिक्षुणीहरूको संख्यात्मक बृद्धी भने हुन सकेको देखिदैन । हालसालै प्रकाशित २५४५ औं बुद्धजयन्ती स्मारीकामा छापिएको संख्यात्मक आंकड़ाले नेपाल भरमा भिक्षु र श्रामणेर गरी १६७ तथा अनागारिका र भिक्षुणीहरू गरी जम्मा ११८ जना मात्र भएको संकेत गर्छ । यो सन्तोषपूर्ण कुरो अवश्यमेव पनि होईन ।[17] तर, हाल भारत लगायत एशियाका बर्मा, ताईवान, थाईलैण्ड, युरोपका बेलायत, फान्स एबं अमेरिकामा अध्ययनरत ७० भन्दा बढी श्रामणेर, भिक्षु, अनागारिका, भिक्षुणीहरू नेपाल फर्केपछि थेरवाद बौद्धधर्मले बिश्वबौद्ध समुदायको नेतृत्व लिनसक्ने विश्वास नेपाली बौद्धानुयायीहरूले लिईरहेको पाउनु अतिरञ्जित कुरो नठहर्ला । अस्तु ***

---

16 भद्ररत्न वज्राचार्यद्वारा प्रस्तुत मध्यकालिक नेपाल मण्डलमा बुद्धधर्म विषयक शीर्षक प्रस्तुत कार्यपत्रमा आधारित (२०५६) ।

17 भिक्षु कौडिण्य २५४५ बुद्ध जयन्ती स्मारीका काठमाडौं सिघ विहार ।

नेपालमा बौद्धधर्मः इतिहास, वर्तमान र परिचयको खोजी

प्रा.डा. प्रेमकुमार खत्री*

"चारथ भिक्ववे चारिकं वहुजनहिताय वहुजनसुखाय लोकानुकम्पाय अत्थाय हिताय सुखाय देवमनुस्सानं । देसेथ भिक्ववे धम्मं आदिकल्याणं मभ्क कल्याणं परियोसाव कल्याणं सात्थं सव्यञ्जनं केवल परिपुण्णंपरिशुद्धं ब्रह्मचारियं पकासेथ ।" (महावग्ग विनयपिटक)

प्राक्कथन

समाजलाई असल कुरो, सन्मार्गको खाँचो छ तथा मैले समाजलाई असल कुरो दिन लागेको छु र यो कुरो छिटो सकेसम्म पर-परसम्म पुग्नुपर्छ भन्ने वुद्धको अठोट थियो । यसैले उनले आफ्नोसाथका पञ्चभद्दीय व्राह्मण, उनका धनी व्यापारी मित्र यश, तथा ती सवैका १०।१० अनुयायीसहित जम्मा ६१ जनाको 'संघ' तयार गरे । उनका शिक्षाको गहिराइसम्म पुगेको यो नै पहिलो आधिकारिक 'संघ' थियो । यसैले वुद्धलाई यसको आधिकारितामाथि पूर्ण विश्वास थियो । त्यही विश्वासलाई अगाडि राख्दै उनले भने, "भिक्षु हो सबैको हित र सुखका लागि भ्रमणमा निस्क ।" प्रत्येकले अलग-अलग वाटो लिनुपर्नेछ । अथवा उपदेशको प्रचारको थालनी मै ६० दिशामा उनले भिक्षुहरूलाई पठाएको देखिन्छ ।

धेरै ठूलो परिश्रम, त्याग र निरन्तरको प्रयासपछि आफूले सर्वोच्च सत्य र ज्ञानप्राप्त गरेपछि वुद्ध त्यस सत्य र ज्ञानको ज्योतिलाई सर्वत्र व्याप्त अन्धकार हटाउने माध्यमको रूपमा प्रयोग गर्ने पुनीत कार्यमा लागे । उनका अत्यन्त सरल र व्यवहारवादी उपदेशलाई रुढीग्रस्त धर्म, असमानता र अन्याय तथा अनन्य जटिलतावाट ग्रस्त समाजमा पुऱ्याउनु एक चुनौतिपूर्ण कार्य थियो । वर्ग, जात र विविध तहमा विभक्त र कुरीतिहरूमा जकडिएको समाजलाई सबै तहबाट प्रभावित गर्नु बुद्धको रणनीति थियो । धर्म, संस्कार, राजनीति सर्वत्र आडम्बर हावी थियो । यस्तो अवस्थामा एकातिर अजातशत्रुजस्ता शक्तिसम्पन्न शासक र अर्कोतर्फ साधारण वनिया, कृषक र गृहस्थीलाई प्रकाशमय पार्ने एउटै हतियार वुद्धसित थियो अति तार्किकपूर्ण ढंगले प्रस्तुत उपदेश ।

आडम्वर, हिंसा र अनेक विकृतिजन्य समाजमा परिवर्तन ल्याउन मानौं बुद्धलाई हतार थियो । यही सिलसिलामा उनले आफ्ना भिक्षुहरूलाई माथि उद्धृत शब्दबाट सम्बोधन गर्दै दिग्दिगान्तरमा आफ्ना उपदेशको प्रचार गर्न पठाएको देखिन्छ ।

दुःखमा जेलिएको ईश्वरवादी अन्धविश्वासी समाजलाई मुक्ति (निर्वाण) को मार्ग देखाउनु नै बुद्धको निश्चित उद्देश्य वा कार्य भएकोले यस धर्मले थालनीदेखि नै कार्यमूलक धर्मको स्वरुप लियो । सम्पूर्ण संसारबाट मानवमात्रलाई दुःखमुक्त नगरेसम्म वौद्धधर्मको उद्देश्य पुरा हुँदैन । तर धर्म बुझेर पनि व्यवहारमा त्यसको पालना नगर्नेहरूको भीडबाट पनि समाज मुक्त हुन सक्दैन । यसैले ज्ञान र व्यवहार बीचको खाडल मानिस आफैं सिर्जना गर्छ, आफैं त्यसमा प्रवेश गर्छ । शायद यसलाई नरम अंग्रेजी शब्दमा 'स्पाइरल' भन्दछन् । दुःख नवुझेर जेलिएकालाई बुद्धले वचाए, बुझेर जेलिएकालाई बचाउने शक्ति उनले छोडेर गएका शिक्षामा छ । बुद्धले जोड दिंदै भनेको कुरा पनि 'शिक्षा' नै हो । शिक्षा हरेक परिवेश र समयमा अत्यन्त गहन अर्थ राख्ने एक संस्कार प्रक्रिया हो । हामी शिक्षा क्षेत्रसित सम्बन्धित अर्थात् शिक्षा दिने र लिनेहरू एकै ठाउँ वसेर अघि बढाइएको यस छलफल शृङ्खलाले वुद्धका शिक्षाको अझ बढी र संस्थागत प्रचार-

---

* यो कार्यपत्र श्री प्रेमकुमार खत्री (प्राध्यापक, पिएच.डी., NeHCA विभाग, त्रि.वि.कीर्तिपुर) ले वि.सं. २०५८ साल श्रावण ९ गते ASEED-South Asia र WAFI द्वारा संयुक्त रुपमा त्रि.वि. CNAS को Meeting Hall मा आयोजित विचार गोष्ठि कार्यक्रममा प्रस्तुत गर्नु भएको हो । यस कार्यपत्र माथि डा.रञ्जना वज्राचार्यद्वारा टिप्पणी गरिएको थियो ।

प्रसारमा महत्वपूर्ण कडीको काम गर्ने भन्ने सदाशयसाथ म यस कार्यपत्रलाई अघि बढाउन अनुमति चाहन्छु ।

यो पत्र धेरै विशिष्ठतायुक्त छैन किनभने पत्र लेखक बौद्ध शिक्षाको विशेषज्ञ वा ज्ञाता होइन । आयोजकबाटप्राप्त शीर्षक पनि विशिष्ठभन्दा सामान्य प्रकृतिको भएकोले यहाँ लेखकका विचारभन्दा नेपालको ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यमा बौद्धधर्मको विकासक्रमको संक्षिप्त चित्रमात्र प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

प्राचीनकाल

नेपालको इतिहासमा 'प्राचीनकाल' शब्दले सामान्यतया: बुद्धकालदेखि लिच्छविवंशको पतनपश्चात, नेपाल सम्बतको थालनी (८७९ ई.) सम्मको करीब डेढ सहस्राब्दीको समयलाई बुझाउँछ । यो समयमा नेपालमा राजनीतिक, सामाजिक, धार्मिक उथल पुथल भयो । नेपालको हिन्दू राजतन्त्रात्मक परम्परा, बहुभाषिक धार्मिक जातीय सामाजिक संरचना र कृषि-पशुपालन र कुटीर उद्योगमा आधारित अर्थतन्त्रको जग यसै कालमा बस्यो ।

उत्तर भारतबाट विभिन्न अवसरमा आएका मानवीय जातीय लहरले यहाँ हिन्दू तथा बौद्ध धार्मिक परम्परालाई प्रवेश गराई समृद्ध गराए भने हिन्दू-बौद्धइतर जातिहरू पूर्व र पश्चिम पहाडी क्षेत्रमा मूलत: सीमित रहे । प्रस्तुत कालको थालनीतिर आफ्नो शिक्षाको/उपदेशको प्रचारार्थ (भगवान) गौतम बुद्ध स्वयम्‌को नेपाल आगमन भएको अनुश्रुति हामी कहाँ भए पनि त्यो श्रुति परम्परामा सत्यको आभास पाइँदैन । बुद्धले आफ्नो जन्मस्थल कपिलवस्तुको पटक-पटक भ्रमण गरेपनि त्यताबाट त्यसबेलाको कष्टकर मार्गबाट लामो समय खर्च हुने नेपाल उपत्यकाको भ्रमण गरेको प्रमाण भेटिन्न । यसो भए पनि किरातकालीन र किरातशासित नेपाल राज्यप्रति बुद्धको विशेष चाख भएकोले नेपाल-मगध वा तराई आवत जावत गर्ने वणिकहरूका साथ भिक्षुहरू यहाँ आउने गरेको, हिउँबाट बच्न जुत्ता लगाउने अनुमति बुद्धबाटप्राप्त गरेको जस्ता बयान *मूलसर्वास्तिवाद विनयसंग्रह*मा पाइन्छ । गौतम बुद्धपहिल्यै उपत्यकामा मन्जुश्रीलगायत आदि र मानव बुद्धहरूको उपत्यका तथा तराई क्षेत्रसित सम्बन्ध रहेको परम्परा पनि यहाँ विशेष उल्लेख्य छ ।

उत्तर भारतमा वंशगत साम्राज्यहरूको उत्कर्षपछि गणतन्त्रात्मक राज्यपद्धतिको हिमायती रहेका शाक्य, कोलिय, वृज्जि, गुप्त, वर्मन्, सेन आदि बौद्ध तथा हिन्दू दुवै मतावलम्बी घरानाहरूको काठमाडौं उपत्यका प्रवेश हुनथाल्यो । यहाँका आदिवासीको रूपमा रहेका किरातवंशज, आभीर-गोपाल-निप आदि जातिहरूको भीडमा पछि आएका माथिका विभिन्न वंशहरूको आगमनले यहाँको सामाजिक र जनजातीय संरचनाको चित्रमा ठूलो परिवर्तन ल्यायो । धार्मिक दृष्टिकोणले पनि यहाँको जनसमुदाय इतिहासको थालनीकालदेखि नै मिश्रित-हिन्दू, बौद्ध-आदिवासी रुपको रहेको प्रतीत हुन्छ ।

यस पत्रमा इतिहासको गतिका साथै नेपालमा पनि प्रारम्भिक बौद्धधर्म अर्थात् श्रावकयान, महायान र बज्रयानको विकास भएको कुराको चर्चा ऐतिहासिक क्रम तथा परिप्रेक्ष्यमा नै गरिनेछ । तर यी बीचमा देखिने भिन्नताको गहन व्याख्या गर्ने पत्रलेखकको न बौद्धिक दार्शनिक क्षमता छ, न यो स्थान नै त्यसका लागि उपयुक्त छ । तर इतिहासको त्यही क्रमको विकास पहिल्याउन पनि यसबारे थोरै चर्चा ता गर्नेपर्छ ।

श्रावकयानी/थेरावादीहरू आफूले मानेको मतलाई बौद्धधर्मको प्रामाणिक, आदि वा मूल मत मान्दछन् । इतिहास नै उनीहरूको मतको आधार हो । बुद्धले ४५ वर्षसम्म (वोधि प्राप्त गरेपछि) पाली भाषामा आफ्नो शिक्षा वा दर्शन र विनय वा व्यवहारको एक औपचारिक 'संस्था' वा 'धर्म' खडा गर्नुभयो । *'धर्मचक्रप्रवर्त्तन'* का नाउँले त्यो संस्था अग्रगामी भई गुडिरह्यो । तर उहाँको परिनिर्वाणपछि ती आदि शिक्षा, विनयहरूमा समयोचित खुकुलो वा उदारपनाको माग

हुनथाल्यो । फलतः महायान र त्यसबाट पनि परिस्कृत बज्रयानको विकास भयो । उता महायानीहरू श्रावकयान बुद्धद्वारा प्रतिपादित शिक्षाको प्रारम्भिकस्वरुप मात्र भएको र बज्रयान पनि पछि विकसित दर्शन, उपासना-संस्कारपरम्परामा आधारित नभई बुद्धभाषित धर्म नै भएको तर्क दिन्छन् । इतिहासतिर दृष्टि दिएमा बुद्धको परिनिर्वाणपछि भएका विविध बौद्ध संघायानहरू र तिनमा भएका सहमति-विमतिका कारण नै 'स्थविर', 'थेरावाद' वा श्रावकयान एकातर्फ तथा *'महासंघिक'* (ठूलो संघका धनी) वा पछि महायान भनियो । मगधका मौर्य सम्राट अशोकका पालामा बुद्धको मार्ग स्पष्टरूपमा दुई खेमामा विभक्त भएकोमा केही शताब्दीपछि सम्राट कनिष्कको पालामा यो औपचारिकरूपमा नै दुईटा स्वतन्त्र भन्न सकिने मतमा विभक्त हुनपुग्यो ।

एक बौद्ध विद्वान्‌को विचारमा बौद्धमतहरू स्वतन्त्र होइनन् ।

"यथार्थमा श्रावकयान बौद्ध जगतको त्यो मूल धरातल हो, जसमा महायान र वज्रयान खडा भएका छन्, यसर्थ सम्पूर्ण यानहरू एक अर्कोमा अन्योन्याश्रित छन् । परिपूरक छन् ... बुद्धधर्म भनेको ती सम्पूर्ण यान, ध्यान वा ज्ञानको समूहगत रुप हो जसको नाम हो बुद्धयान ।" महीश्वरराज वज्राचार्य (पृ.११)

अर्थात् लोककल्याण नै बुद्धको एकमात्र अभीष्ट थियो । धर्मलाई बुझ्ने र त्यसलाई जीवनोपयोगी बनाउनेहरूले समय-काल, परिस्थितिअनुसार परिवर्तन हुने मानव आवश्यकतानुसार यस धर्मलाई उपयोगी, वस्तुगत बनाउँदै लगेको हो ।

छलफलका लागि नै मूलतः प्रस्तुत यस पत्रमा सबै चर्चित युगको व्यापक विश्लेषण सम्भव छैन । तर के चाहिँ उल्लेख्य छ भने लिच्छविकाल हिन्दू धर्म, राजसत्ता, जातिप्रथा, वैदिक-उपनिषद्कालीन आर्य (हिन्दू) संस्कृतिको पुनर्जागरणको युग थियो । यसो भए पनि मुलुकको जातीय संरचना, धार्मिक संरचना आदि दृष्टिले बौद्धधर्मप्रति कुनै प्रकारको भेदभाव वा असहिष्णुभाव देखापर्नु पनि सम्भव थिएन । लिच्छवि शासकहरू यस तथ्यप्रति सचेत थिए । वेला-बखत कमजोर स्वभावका लिच्छवि शासकलाई उछिनेर शासनको वागडोर हातमा लिएका गुप्त-बर्माहरूका पालामा भने आर्यमर्यादाका नाउँमा बौद्धहरूप्रति असहिष्णु व्यवहार दर्शाइएको हुनसक्ने खालका लेखौटहरू पाइन्छन् । कट्टर हिन्दू-धर्मका पक्षपाती गुप्तहरूको कब्जाबाट राजतन्त्रलाई बचाई शासनसत्ता आफ्नो हातमा लिने (जनप्रेमी) राजा नरेन्द्रदेवले बौद्ध संघ, विहार र धर्मप्रति सद्भाव देखाई र बौद्धमार्गीहरूको हृदय जित्ने प्रयास गरेको देखिन्छ । यसका निम्न केही उदाहरण यहाँ प्रस्तुत छन्:

क) धर्मानुयायीहरूले लोकोपकारका लागि गरेका विभिन्न व्यवस्थाहरू,

ख) सम्बत् १०३ को पाटन यांगवहालको राजा नरेन्द्रदेवले आर्य भिक्षुसंघलाई विविध स्रोतबाट प्राप्त धनसम्पत्ति आर्य भिक्षुसंघलाई दानस्वरुप दिएको, मुद्दा मामिला हेर्ने अधिकारसहित

ग) सोही लेखमा निम्न विहारको नाम पर्न आएको (किल्ला बयान गर्दा)–

श्रीमानदेव विहार, खर्जुरिका विहार, मध्यम विहार, अभयरुचि विहार, वार्त्त कल्याणगुप्त विहार, चतुर्भालटनसन विहार, श्री राजविहार आदि, अग्रहार (विर्त्ता) दिइएको ।

राजा नरेन्द्रदेवले जनताको सहयोगबाट गुमेको राज्य प्राप्त गरेका थिए । अतएव, जनाकाँक्षा बुझ्ने र सो अनुसार गर्ने उनको नीति थियो । यस भेकका जनताले उनलाई साथ दिएका, बौद्धमार्गी जनताको बाहुल्य भएको स्थितिमा जनचाहना अनुसार नै यहाँबाट राजदरबारको प्रत्यक्ष शासन हटाई आर्य भिक्षु संघलाई स्थानीय शासनाधिकार र आयस्रोतसमेत सुम्पेको देखिन्छ ।

घ) पशुपति बज्रघरतिर प्राप्त १०३ को अर्को अभिलेखमा पनि सोही प्रकार आर्य भिक्षुसंघलाई केही गाउँ दान दिएको त्यसको आयस्रोत उपभोग गर्न पाउने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यसको आर्य भिक्षुसंघ शिवदेव विहारको संघ भएको र यसको व्यहोरामा चारैतिरबाट भिक्षुहरू आएर बस्ने भनिएकोले यो हालको बौद्धतिरको हो कि भन्ने अनुमान विद्वान धनवज्र (पृ. ५०४) ले गर्नु भएको छ । यहाँ संघलाई प्रदान गरिएको जगगामा वागमतीपूर्वको सीमा उल्लेख भएको र अभिलेख पशुपति परिसरमा प्राप्त भएकोले बज्राचार्यको अनुमान सही हुनसक्छ ।

जे होस्, यी दुवै एकै प्रकृतिको विवरण भएका लेखौटबाट प्राप्त हुने महत्वपूर्ण सूचना के हो भने राजा नरेन्द्रदेवको पालामा नेपाल उपत्यकामा बौद्धधर्मले फस्टाउने मौका पाएको थियो । यहाँका थुप्रै विहारहरू शिक्षा, स्वास्थ्यजस्ता जनहितका विषयमा चासो राखी राज्यको सहयोगमा सेवा र जनहितका क्रियाकलाप सञ्चालन गर्दथे । यस्ता क्रियाकलापले राज्यलाई नै सहयोग पुग्ने हुनाले तिनमा राज्यबाट हस्तक्षेप नदिने, बरु राज्यका आयश्रोत त्यतैतिर लगाइदिने नीति नरेन्द्रदेवले लिए । यसबाट विहारहरूको बहुआयामिक गतिविधिमा तीव्रता र स्थायित्व आएको हुनुपर्छ । अन्य क्रियाकलापका अतिरिक्त स्थानीय तवरका मुद्दा-मामिला, थिति-बन्देजका कुरा पनि भिक्षुसंघले नै हेर्न र दण्ड जरिवाना गरी आय आर्जन गर्नसमेत दिइएको छूट विशेष महत्वको छ ।

ङ) काठमाडौंको मुसुबहालस्थित अभिलेखमा 'सर्वसत्वहिताया भिक्षुणीसंघसमर्पित पणा.... लेखिएको छ । त्यस्तै ल.पु. चपटोलमा पनि भिक्षुणीसंघ को उल्लेख भएको अभिलेख पाइएको छ । साँखुको एक अभिलेखमा 'महासांघिक भिक्षुसंघ' को चर्चा छ, जो पछि 'महायानी' भनियो । साँखुमा 'गुँविहार' नामक प्राचीन विहार पनि थियो ।

मध्यकालीन नेपालमा बौद्धधर्म

शील र ज्ञानमा मूलतः आधारित बौद्धधर्म नेपालमा प्रवेश गर्दा आदि बुद्ध, बोधिसत्व, प्रज्ञोपाय, पञ्चबुद्ध-बोधिसत्व लगायत विविध देव-देवीको कल्पना र तिनका लागि ध्यान, पूजा-उपचारसमेतको विकासले जटिल हुँदै गएको कुरा माथिल्लो खण्डमा नै परिसकेको छ । बोधिसत्वले समस्त मानवको कल्याण गर्ने हुनाले उनको विविध उपायद्वारा भक्ति गर्नु महायान सम्प्रदायको मुख्य निर्देशक तत्व थियो । यही पृष्ठभूमिमा हिन्दूराज्य नेपालमा हिन्दूधर्मको हाराहारीमा चर्चित कालमा बौद्धधर्मको विकास र विस्तार भयो । प्राचीनकालमा बौद्धधर्मको विस्तारको थालनीमा थेरावादको प्रचार-प्रसारार्थ स्थापना गरिएका चारुमती आदि विहारहरू पनि क्रमशः महायानको प्रभावमा भएका र यस युगका तीन शहर काठमाडौंका अतिरिक्त फर्पिङ्ग, साँखु आदि स्थानामा स्थापित र विकसित विहारले महायान र क्रमशः बज्रयानकै शिक्षा एवम् संस्कारको संरक्षण र विकास गरेको देखिन्छ ।

मध्यकालको थालनीताका पूर्व तथा उत्तर भारतबाट विभिन्न हमलाको शिकार भएका प्रसिद्ध शैक्षिक केन्द्रहरूबाट विस्थापित भएका विद्वानहरूको आगमन नेपालमा भएको र यहाँको धर्मसहिष्णु, शान्त प्रवृत्तिको शैक्षिक-आध्यात्मिक वातावरणले उनीहरूलाई प्रभाव पारेको देखिन्छ । यस समय अर्थात् आठौं-नवौं शताब्दीमा नेपालको उत्तरी छिमेकी तिब्बतमा बौद्धधर्मप्रति अनास्था उत्पन्न हुन लागेको थियो । त्यसबेला (आठौं शताब्दी) नेपालमा बसोबास गरिरहेका ठूला साधन-तान्त्रिक पद्मसम्भव तथा शान्तरक्षित तिब्बतबाट बोन धर्मलाई परास्त गरी बौद्धधर्मलाई प्रतिष्ठित गर्न सफल भए । नेपालमा बज्रयान सम्प्रदायको विकासमा यिनै पद्मसम्भवको मुख्य हात भएको मानिन्छ (ज्ञवाली:२५२) । यस समयमा नागार्जुन नामका अर्का ठूला बौद्ध सिद्ध नेपाल आई बसेको चर्चा इतिहासकार सूर्यविक्रम ज्ञवाली (पृ.२५३) ले गर्नु भएको छ । यसरी नेपाल सम्वत्को थालनी हुनुअघि नै नेपालमा तार्किक शक्तिका धनी शान्तरक्षित, भूत-प्रेत-मसान

साधक ठूला तान्त्रिक पद्मसम्भव, गुह्यसमाजका टीकाकार मानिएका नागार्जुनजस्ता बौद्ध विद्वानको प्रयासको फलस्वरुप नेपालमा बज्रयानको विकास हुनसक्यो ? तन्त्र-मन्त्र साधनाको लोकप्रियतामा पनि वृद्धि हुँदै गएको कारण मध्यकालमा नै सहजयान, तन्त्र र मन्त्रयानजस्ता गुह्य र उच्च ध्यान र एकाग्रता आवश्यक पर्ने मतहरूको पनि विकास भयो । यसरी एकातर्फ सामान्य उपासक/अनुयायीको आध्यात्मिक आवश्यकता पूरा गर्न हिन्दूहरूको वैष्णवधर्मको/अनुयायीको आध्यात्मिक आवश्यकता पूरा गर्न हिन्दूहरूको वैष्णवधर्मको 'भक्ति' सम्प्रदायले सम्प्रेषित गरेको सन्देशसदृश भक्तिप्रधान महायान र ध्यान, मुद्रा, विशिष्ट उपचारमा आधारित वज्र तन्त्रयानहरूको निवास हुनुले मध्यकालीन नेपाल बौद्धधर्मको मूलघर हुनसकेको थियो ।

मध्यकालमा बौद्धधर्मले बौद्ध कला र वास्तुकलाको संरक्षण र विकासमा ठूलो भूमिका खेल्यो । यस समयमा लेखिएका वास्तुशास्त्रसम्बन्धी ग्रन्थहरूले विहार चैत्यको निर्माणमा शास्त्रीय निर्देशन प्रस्तुत गरे । करीब आधा शताब्दी पहिले मनाइएको बुद्धको २५०० औं जन्मजयन्तिको उपलक्ष्यमा वितरीत एक पर्चामा तीन शहर काठमाडौंमा भएका विहार-वहीको संख्या यस प्रकार दिइएको छ– पाटन १६७, काठमाडौं १२०, र भक्तपुर २४ भएको कुरा डा. डिल्लीरमण रेग्मीले उल्लेख गर्नु भएको छ (पृ. ७६५, भाग २) । उहाँले वर्तमान समयमा पाटन शहरमा २७, काठमाडौंमा ३६, भक्तपुरमा ४,८ र अन्यत्र ससाना बस्तीहरूमा पनि विहार भएको चर्चा गर्नु भएको छ । (पृ.७६६-७७५) ।

बौद्धकलाको दृष्टिले पनि मध्यकाल विशेष उल्लेख्य रह्यो । पूर्वमध्यकालमा विकसित चित्र-मूर्तिकलाको संरक्षण र विकासमा मल्लकालमा कमी आएन । बौद्ध पर्व-संस्कार, तीर्थस्थल आदिका दृष्टिले पनि मध्य वा मल्लकाल गौरवमय रह्यो । यस समयमा भिक्षुसंघको अस्तित्व नदेखिएको कुरा डा. रेग्मी स्वीकार्नुहुन्छ (७७६) तर बज्राचार्यहरूको आफ्नै प्रकारको संघ विहार र वस्तीहरूको संयुक्त संरक्षकको संचालकको रूपमा कायम थियो ।

उच्च जातीय बौद्धमार्गीहरूको यस व्यवस्थापकीय भूमिकाको कारण मध्यकालमा विहारहरूको नेतृत्वमा बौद्धधर्म र संस्कृतिको खासगरी महायानको अस्तित्व कायम रहिरह्यो ।

मध्यकालमा कर्णालीको खसमल्ल प्रदेशमा विशेष परिस्थितिमा बौद्धधर्मको प्रभाव व्यापक भयो । सर्वप्रथमतः यो राज्य वर्तमान तिब्बतको पुरङ्ग र गुगेप्रान्तसम्म विस्तारित थियो । यो क्षेत्र पूर्वमध्यंकालमा एशिया र यूरोपलाई जोड्ने व्यापारिक रेशममार्गसित पनि आवद्ध थियो । यस मार्गको सम्बन्ध पश्चिम नेपालदेखि भारतको लद्दाख, तिव्वत अफगानिस्तान हुँदै मध्यएसिया र युरोपसित थियो । यसको एक टुक्रा लुम्बिनी र भारतस्थित अन्य बौद्ध तीर्थस्थलसित पनि गाँसिएको थियो । खस शासक रिपुमल्लले यही मार्गबाट लुम्बिनीको तीर्थयात्रा गरेका थिए । दोस्रो, खसराज्यमा सबै हिन्दू थिएनन् । वोन र बौद्धधर्म मान्नेहरूको वाहुल्य थियो । बौद्धधर्मको पुनर्जागरणले वोनलाई विस्थापित गर्दै बौद्धधर्मको प्रचार हुँदै थियो । मुलुकको यस वस्तुगतस्थितिलाई हृदयङ्गम गरी खस मल्ल शासकहरू आफूलाई पनि बुद्धका अनुयायी भन्न रुचाउँथे । त्यस परिस्थितिमा शासक कट्टर हिन्दू हुँ भन्न सक्दैनथे । यहाँको बौद्धधर्म, कला र पुरातत्वको समग्रमा अध्ययन हुनु आवश्यक छ ।

आधुनिककाल

नेपाल आधुनिककालमा आएर हिन्दू राज्यको रूपमा घोषित भएपनि यहाँ हिन्दू र बौद्ध दुवै परम्पराले सभ्यताको थालनीदेखि नै राजालाई नागरिक समाजमा सर्वोच्चस्थान दिएको प्रमाण पाइन्छ । वौद्ध अनुश्रुतिमा मन्जुश्री वोधिसत्वले उपत्यकामा नगर बसाएको तथा धर्माकरलाई यहाँका राजा बनाई उनी पुनः आफ्नो स्थल महाचीन गएको चर्चा छ । बौद्धमार्गीहरू राजालाई वोधिसत्वको अवतार मान्छन् । फलतः प्रत्येक नयाँ युग (१२ वर्षको एक युगको

अवधारणाअनुसार) को थालनी वृहद् सम्यक महोत्सवको आयोजना र विशेष कलश (इन्द्रकलश) ले गद्दीनशीन राजाको अभिषेकबाट गर्ने अद्यापि चलन छ । यो एक प्रकारले मन्जुश्रीले धर्माकरलाई अभिषेक गरी 'सुशासन गर' भन्ने आशीर्वाद दिएको घटनाको पुनरावृत्ति मान्न सकिन्छ । यस महत्वपूर्ण सांस्कृतिक परम्पराले राजालाई बौद्धधर्म र संस्कृतिको संरक्षकको रूपमा प्रतिष्ठापित गरेको छ ।

आधुनिककालमा बौद्धधर्मको विकासको चर्चा गर्दा केही महत्वपूर्ण व्यक्तिहरूको योगदान विशेष उल्लेख्य देखिन आउँछ । राणा शासनकाल बौद्धधर्मको विकासमा निकै अन्धकारयुग थियो । धर्मप्रचारको माध्यमबाट प्रकारान्तरले मानिस चेतनशील हुन सक्ने र शासनको विरोधमा उत्रन पनि सक्छन् भन्ने राणाहरूको डर थियो । यसैले केही थेरावादी भिक्षुहरू निर्वासित भएका थिए । भिक्षु महाप्रज्ञा र प्रज्ञानन्दले बीसौं शताब्दीको पूर्व सन्ध्यामा राणा शासनको कठोर र दमनपूर्ण नीतिका बावजूद पनि धर्मलाई अक्षुण्ण राख्ने काम गरिरहे ।

सन् १९४० को दशकदेखि नेपालको बौद्धधर्ममा अत्यन्त प्रभावशाली र कर्मठ (एक विशिष्ट बौद्ध व्यक्तित्व) देखापर्नु भयो । उहाँ हुनुहुन्थ्यो भिक्षु अमृतानन्द । गहन अध्ययन, अनुसन्धान, धर्म देशना र समाजसेवाका प्रतीक भिक्षु अमृतानन्द धेरै भाषाका ज्ञाता हुनाले उहाँको लेखनीले बौद्ध साहित्य समृद्ध हुनसक्यो । उहाँको संरक्षकत्व र प्रेरणाबाट थेरावादको विकासमा एक लहर नै आएको कुरा बौद्ध मतावलम्बीहरू बताउँछन् । नेपाली, नेवारी र अन्य भाषामा लेखिएका उहाँका कृतिले यस धर्मको गहन अध्ययन, अनुसन्धान र शिक्षण पेशमा समर्पित हुनेहरूलाई ठूलो सघाउ पुऱ्याएको छ भने साहित्य भण्डार समृद्ध भएको छ ।

बौद्ध तीर्थस्थलहरू

मानव जीवनमा धर्मको प्रभावलाई निरन्तर राख्न, विचलित, उद्वेलित, अशान्त र दु:खी मनलाई स्थिर र शान्त राख्न तथा मनका तीव्र वेगमय इच्छा-आकांक्षा बिसाउन र शान्त्वना लिन तीर्थस्थलको भूमिका विशिष्ठ महत्वको हुन्छ । नेपाल तीर्थहरूको भण्डार हो । हिन्दू, बौद्ध तथा हिन्दू-बौद्ध सबै प्रकारका तीर्थहरू यहाँ छन् । अन्य सम्प्रदाय विशेषका विकास-विस्तारसित जोडिएका धेरै प्रसिद्ध तीर्थस्थल पनि नेपालमा छन् ।

बुद्धले मायादेवीको कोखस्थलबाट जन्म लिएको पुण्यस्थल लुम्बिनी, बुद्धको बाल्य तथा युवावस्था व्यतीत भएको कपिलवस्तु, कनकमुनि र क्रकुच्छन्द बुद्धका जन्मस्थल निग्लिहवा तथा गोट्हिवा, मायादेवीको माइतिघर देवदह-रामग्रामक्षेत्र नेपालका विशिष्ठ महत्वका तीर्थस्थल हुन् । काठमाडौं उपत्यकाको सभ्यताको उद्‌गम र विकास त बौद्ध तीर्थस्थलको विकाससितै गाँसिएको छ । आदिबुद्धको पर्यायवाची स्वयम्भू भगवामको उत्पत्ति हुनाको कारण, मन्जुश्रीलगायत सबै आदि बुद्धहरूले तीर्थाटन गरेको स्वयम्भू क्षेत्रको गरिमाको वर्णन एक छुट्टै ग्रन्थ वा ग्रन्थहरूमा मात्र समेट्न सकिने विषय हो । हाल अनियन्त्रित रूपमा भएका आधुनिक निर्माण अतिक्रमणबाहेक यहाँको प्रत्येक इन्च भूमि पवित्र र खुल्ला संग्रहालयको रूपमा छ ।

उपत्यकाका तीन मुख्य शहर तथा अन्य उपनगरीय/ग्रामीण बस्तीहरू विहार, चैत्य, गुफा, मन्दिर-मूर्ति वा अन्य प्रतीकका कारण तीर्थस्थलले पूर्ण छन् । आफ्नो निर्वाण चाहने बौद्ध उपासक-उपासिकाहरू यी स्थानको भ्रमण दर्शन, दान, धर्म, पर्व-संस्कारको आयोजना गरेर जीवन सार्थक बनाउने गर्छन् ।

उपत्यकाबाहिर गुम्बा, मन्दिर तथा प्रसिद्ध ऐतिहासिक स्थलहरूले कालक्रममा तीर्थको रुप ग्रहण गरेका छन् । मुक्तिनाथ यस्तै एक विशिष्ट महत्वको स्थल हो । पूर्वमा हलेसीलाई पनि हिन्दू र बौद्ध दुवैथरिले तीर्थको रूपमा मान्छन् र मेला-पर्वको आयोजना गरेर दर्शन गर्ने गर्छन् । गोसाँइकुण्डको पनि आफ्नै महत्व छ । त्यस्तै कतिपय कुण्डहरू, पर्वतहरू पनि तीर्थको रूपमा मानिन्छन् । तीर्थहरूले नयाँ आध्यात्मिक उर्जा संचार गर्ने हुनाले शास्त्रको ज्ञान गर्नुजस्तै

तीर्थाटन गर्नु पनि धर्माचरणको एक प्रभावकारी प्रक्रिया हो र नेपाल यस क्षेत्रमा सौभाग्यशाली छ भन्नुमात्र यस पत्रको आशय हो ।

धर्म र जातीयता (धार्मिक परिचयको खोजी)

नेपालको परिचय दिंदा यो बहुराष्ट्रिय (जातीय), बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक राष्ट्र भनेर दिइन्छ । तर नेपाल 'हिन्दूराज्य' भनेर अन्य धर्म-संस्कृति र हिन्दूइतर जाति-जनजातिको स्वतन्त्र, बहुराष्ट्रिय, बहुधार्मिक-सांस्कृतिक वास्तविकतासित गाँसिएको परिचयलाई गौण मान्ने परिपाटी पनि हामीकहाँ छ । वैदिक-उपनिषद्कालीन हिन्दूधर्मको प्रवेश र विस्तार बुद्धकालमै भयो । लिच्छविकालमा यसले राजकीय स्थान पायो । यसमाथि नै नेपालमा विविध जातिको प्रवेश र तिनका आ-आफ्नो सभ्यताको विस्तार भैसकेको थियो । यसरी ऐतिहासिककालमा बौद्ध तथा हिन्दू धर्मको प्रतिस्पर्धात्मक विकास भयो । राज्यले हिन्दूधर्म र संस्कृतिकै प्रवर्द्धनमा बढी जोड दिएको कारण बौद्धधर्म उपत्यकाबाहिर बसोबास गर्ने जाति-जनजाति बीच व्यापक हुन सकेन ।

अहिले नेपालको पहाड र तराईका जाति-जनजाती बीच बौद्धधर्म लोकप्रिय हुँदो छ । बुद्धका समतामूलक शिक्षा, लोकोपकारी-बहुजनहिताय भावना, धर्मका विशेषज्ञ र अनुयायीहरू बीच दृश्य दूरीको अभाव र अन्य धर्मबाट राहत पाउन नसकेको मानसिकताले गर्दा थारु, गुरुङ, मगर, छन्त्याल, थकाली आदि संख्यात्मक-भौगोलिक दुवै दृष्टिले महत्वपूर्ण जातिहरू र अन्य जाति-जनजाति बीच पनि बौद्धधर्म प्रवाहित भैरहेछ । २०५८ सालको जनगणनाले हिन्दूधर्मको छाताभित्र राख्ने परिपाटीबाट पृथक जनसांख्यिक चित्र प्रस्तुत गर्ने निश्चितप्रायः छ । यो गणितीय सवालभन्दा अलि गहिरिएर हेर्नुपर्ने अरु पनि विषय यहाँ कोट्याउन सकिन्छ, समयाभावले विश्लेषण गर्न चाहिँ सम्भव नहोला ।

माथि उल्लेख गरेभन्दा अरु थुप्रै जाति-जनजाति धार्मिक अन्यौलमा बसेका छन् । धार्मिक (हिन्दू) शोषण, समाजमा निकृष्ट स्थान र आत्मसम्मानको अति नै न्यून वोधका कारण तिनलाई कुनै धर्मले पनि अंगाल्न सकेको छैन । हामीकहाँ बाबासाहेब अम्वेडकरको जन्म भएको छैन । हाम्रा 'हरिजनहरू' (महात्मा गान्धीको शब्द) राजनीतिक दलका भोट बैंक र अन्य वर्गका हली-गोठालामै बाँधिएका छन् । बौद्धधर्मले त्यता किन नहेर्ने ? नेपालजस्तो सामाजिक संरचना भएको मुलुकमा बौद्धधर्म र दर्शन बढी व्यवहारवादी भई गुम्बा र विहारबाट बाहिर आएमा नेपालका धेरै दलितहरूको सांस्कृतिक उद्धार हुने स्पष्ट छ । उपनिवेशवादी बाज हामीकहाँ पनि पसिसकेको छ । यसले ठूलो उपद्रव गर्नुअघि सबैले गम्भीर भएर सोध्नु आवश्यक छ ।

शताब्दीयौंसम्म उपेक्षित रहेर बसेको बुद्धको जन्मस्थल पवित्र लुम्बिनी उद्यान खड्ग शमशेर र फ्युहररको खोजपछि पनि करीब डेढसय वर्षसम्म उपेक्षित अवस्थामै बस्यो । संयुक्त राष्ट्र संघका तत्कालीन महासचिवको आह्वानमा तत्कालीन श्री ५ महेन्द्रको तत्परताबाट पुनः बौद्धस्थलको रूपमा विकसित हुन थालेको लुम्बिनीलाई तीर्थ लुम्बिनी विकास कोषको स्थापनापछि नै एक अन्तर्राष्ट्रिय केन्द्रको रूपमा यसलाई स्थापित र योजनाबद्ध रूपमा विकास गर्ने प्रयास अघि बढे । त्यस कोषका तत्कालीन अध्यक्ष नै हाल कोषका संरक्षक (श्री ५ ज्ञानेन्द्र) भएबाट लुम्बिनी गुरुयोजनाको पूर्णता, लुम्बिनी विकास र स्थायित्वको अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

लुम्बिनीमा विगत ३ वर्षयता भएका राष्ट्रिय-अन्तर्राष्ट्रिय भेलाहरूमा नेपालमा बौद्ध विश्वविद्यालयको स्थापनाका सम्बन्धमा सारभूत चर्चाहरू भए । यस अनुरुप एक कार्यटोलीले उक्त विश्वविद्यालयको स्थापनाबारे केही रेखाङ्कन गर्ने काम पनि गऱ्यो । यस विषयमा विश्वबौद्ध महासंघ World Federation of Buddhists लगायत अन्य संघ-संस्थाहरूले नेपालमा त्यस्तो विश्वविद्यालय स्थापित गरिएमा उचित सहयोग गर्ने वचनबद्धता प्रकट गरे ।

बौद्ध अध्ययनलाई संस्थागत र उच्च तहमा प्रतिष्ठापित गर्नु के कारणले पनि अपरिहार्य छ भने बौद्धकला, पुरातत्व र इतिहासका वैज्ञानिक अन्वेषण-प्रकाशनका क्षेत्रमा हामी ज्यादै

पछाडि छौं । लुम्बिनी-कपिलवस्तुदेखि देवदह-रामग्रामका अतिरिक्त लुम्बिनी-मानसरोवर मार्गमा विकास भएका बस्ती-स्थलहरूको खोजी गर्ने अभिभारा पनि बौद्ध अध्ययन संस्थामाथि नै छ । अहिले नेपालमा बौद्धधर्म भन्नाले काठमाडौं र लुम्बिनीकोमात्र वोध हुने अवस्थामा व्यापक परिवर्तन आउनु अहिलेको नेपालमा अत्यावश्यक छ ।

उपसंहार

यस पत्रमा नेपालमा विकसित बौद्धधर्मको ऐतिहासिक विकासक्रमको संक्षिप्त चर्चा प्रस्तुत गरियो । गत शताब्दीमा नेपाल आएर नेपालबारे लेख्ने ओल्डफिल्डजस्ता विदेशी लेखकले भविष्यवाणी गरेजस्तो यो धर्म यस शताब्दीमा नेपालमा विलाएर गएन, बरु यसले परम्परागतरूपमा नेवार, शेर्पा, तामाङ आदि जातिको परिधिबाट बाहिर गएर थुप्रै जनजातिको हृदय जित्न सफल भएको छ । विगत आधा दशकमा तिब्बतमा यस धर्मले खप्नुपरेको अवस्था र नेपाल र एसियामा यसको बढ्दो प्रभावको कारण विदेशमा समेत यसको प्रभाव अति चाँडोरूपमा बढ्दो क्रममा छ । अहिले यस धर्मको लामो इतिहास, यसको प्राज्ञिक महत्व र जनजीवनमा यसको प्रभावको गहन अध्ययन-अनुसन्धान गर्ने संस्थागत पद्धतिको स्थापनाको लागि सबैतर्फबाट सक्दो प्रयास हुनु आवश्यक छ । अस्तु !

सन्दर्भ सामग्री

Dongol, Dr. Shanubhai, 2001. ***Lectures on Buddhism -Basic Concepts of Theravada Tradition.*** Kathmandu: Amen Publisher.

Regmi, D.R, 1965. ***Medieval Nepal Vol.II***. Calcutta: Firma K-C Mukhopadhyaga.

Shakya, Min Bahadur, 1984. ***A Short History of Buddhism in Nepal***. Lalitpur: Young Buddhist Publication.

Ambedkar, Dr.B.R., 1997, ***The Buddha and His Dhamma***. Nagpur: Buddha Bhoomi Publication.

प्रेमकुमार खत्री, पेशल दाहाल, २०५३, *आधुनिक नेपालको सामाजिक इतिहास,* काठमाडौं : साझा प्रकाशन ।

जगदीशचन्द्र रेग्मी, २०५८, *नेपालको धार्मिक इतिहास,* काठमाडौं : साझा प्रकाहन । ❋❋❋

बौद्ध दर्शनको विकास: एक समीक्षा

जगमान गुरुङ*

प्राक्कथन

जगतको दु:खको कारण बुझेको र त्यसदु:खको कारणको निराकरणको उपाय पनि जानेको व्यक्ति बुद्ध कहलाउँदछ । यसैगरी बुद्धसँग सम्वन्धित धर्म र दर्शनलाई बौद्धधर्म र दर्शन भनिन्छ ।

'दृश्यते इति दर्शनम्' यस उक्ति अनुसार दृष्टिगत वस्तुप्रतिको अनुभूत दृष्टिकोण नै दर्शन हो । यसरी वस्तुप्रतिको दृष्टिकोण फरक परेपछि दार्शनिक चिन्तन, मनन र सिद्धान्तमा पनि फरक पर्न आउछ । यसैले गर्दा विभिन्न दार्शनिक सिद्धान्तहरूको विकास भएको हो ।

'बौद्ध दर्शनको विकास: एक समीक्षा' भनेर यस कार्यपत्रको व्यापक शीर्षक राखिएतापनि यस कार्यपत्रमा भगवान् शाक्यमुनि बुद्धद्वारा प्रतिपादित र त्यसपछि विकशित बौद्ध दर्शनका सिद्धान्तहरू मध्ये बौद्ध दर्शनको दृष्टिकोणमा जगत भनेको के हो र निर्वाणको अंवस्था कस्तो हुन्छ भन्ने विषयमा मात्र सिमित रहेर उपरोक्त दार्शनिक सिद्धान्तको विकासक्रमको मात्र संक्षिप्त समीक्षा गरिएको छ ।

भगवान् शाक्यमुनि बुद्धको दृष्टिमा जगत के हो ?

भगवान् शाक्यमुनि बुद्धले यस जगतलाई भौतिक पदार्थहरूको संयोजनबाट बनेको एउटा अनित्य वस्तु मानेका छन् । बुद्धको दृष्टिमा यो अनित्य जगत र यस प्रतिको आशक्तिनै दु:ख हो । प्रतीत्यसमुत्पाद अर्थात् कुनै पनि वस्तु स्वत:स्वयं उत्पन्न नभएर कुनै एउटा वस्तुको उपस्थितिको कारणबाट अर्को वस्तु उत्पन्न हुन्छ भन्ने कार्य-कारण भावको सिद्धान्तनै बौद्ध दर्शनको आधारभूत सिद्धान्त हो । बुद्धले अविद्यालाई दु:खको कारण मानेका छन् । अत: दु:ख कार्य र अविद्या चाहिँ कारण हो अविद्याबाट मोह उत्पन्न हुन्छ र मोहले गर्दा मानिसले शरीरलाई नै आफू भन्ने ठान्दछ । यसरी शरीरको वशमा परेपछि तृष्णा उत्पन्न हुन्छ । तृष्णा तीन प्रकारका छन्–

१) काम तृष्णा : इन्द्रीयजन्य विषय वस्तुलाई भोग गर्ने इच्छा ।

२) भव तृष्णा : जगतमा नै सुख निहित छ भन्ने ठानेर फेरी पनि जगतमा जन्मेर सुख भोग गर्ने इच्छा ।

३) विभव तृष्णा : जगत सुखमय छ तर जगत भने नाशवान् छ भन्ने ठानेर जगत नाशहुनु भन्दा पहिलेनै हर तरहले जगतको सुख भोग गर्ने इच्छा ।

यसरी मानिसले तृष्णाद्वारा प्रेरित भएर कर्म गर्दछ र आ-आफ्नो कर्मको फल भोग्न फेरि फेरि पनि उसले यस जगतमा जन्म लिन्छ । जबसम्म मानिसको तृष्णाजन्य कर्मद्वारा प्राप्त गरेको क्लेशको क्षय हुदैन, तबसम्म जन्मने र मर्ने यो भवचक्रको क्रम चलिनैरहन्छ ।

भगवान् शाक्यमुनि बुद्धले प्रतीत्यसमुत्पाद र चतु:आर्य सत्यको माध्यमद्वारा जगत र अविद्याको विश्लेषण गरेर त्यसबाट पार पाउनको लागि आर्य अष्टाङ्गिक मार्ग देखाउनु भएको छ । भगवान् बुद्धका अनुसार सम्यक् समाधिको अवस्थामा पुगेपछि अर्थात् यो जगत अनित्य

---

* यो कार्यपत्र श्री जगमान गुरुङ (सह-प्राध्यापक, Dept.of NeHCA/CNAS त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तिपुर) ले मिति २०५८ साल भाद्र ८ गते ASEED–South Asia र WAFI द्वारा त्रि.वि CNAS को Meeting Hall मा आयोजित विचार गोष्ठिमा प्रस्तुत गर्नुभएको हो । यस कार्यपत्र माथि प्रा. सुवर्ण शाक्यले टिप्पणी गर्नुभएको थियो ।

र नाशवान् छ भन्ने कुरामा चित्तस्थिर भएपछि त्यसबाट प्रज्ञा उत्पन्न हुन्छ । प्रज्ञा पनि तीन प्रकारका छन्, जस्तै–

१) श्रुतमयीप्रज्ञा : प्राप्त प्रमाणहरूबाट उत्पन्न प्रज्ञा ।
२) चिन्तामयीप्रज्ञा : युक्तिबाट उत्पन्न प्रज्ञा ।
३) भावनामयीप्रज्ञा : समाधि अथवा चित्तको एकाग्रताबाट उत्पन्न प्रज्ञा ।

यसमा पनि श्रुतमयीप्रज्ञा र चिन्तामयीप्रज्ञाबाट भावनामयीप्रज्ञा उत्पन्न हुन्छ र त्यसबाट कामस्राव, भवस्राव र अविद्यास्रावको विनाश हुन्छ । यसरी सम्यक् समाधिबाट प्रज्ञाको उदय भएर इन्द्रीयजन्य विषयवस्तुको भोगगर्ने इच्छा-काम-स्राव; जगतको सुखभोग गर्न फेरि पनि जगतमा जन्मने इच्छा भवस्राव र अज्ञान एवं मोह अविद्यास्रावको विनाश भएपछि निर्वाणप्राप्त हुन्छ र निर्वाणप्राप्त गर्नु नै बौद्ध दर्शनको अन्तिम लक्ष्य हो ।

शाक्यमुनि बुद्धको महापरिनिर्वाण पछि बौद्धदर्शनमा विकशित जगत प्रतिको अवधारण

भगवान् शाक्यमुनि बुद्धले अकथनीय अथवा अव्याकृत भनेका कतिपय कुराहरूलाई वहाँ पछिका दार्शनिकहरूले त्यसलाई आ-आफ्ना ढंगले स्पष्टपार्न खोजेका छन्, जस्तै महायान बौद्ध दर्शनले शून्यतालाई नै प्रतीत्यसमुत्पाद मानेका छन् । किनभने शून्यताबाट नै समस्त जगतको सृष्टि हुन्छ, शून्यतामा गएर नै जगतको लय हुन्छ र शून्यता नै निर्वाणको कारण हो, भन्ने महायानको दार्शनिक सिद्धान्त छ । महायान दर्शनले जगतलाई संवृतिसत्य अथवा मोह र शून्यतालाई परमार्थसत्य अथवा वास्तविकता मानेको छ । यसैगरी महायान दर्शनले केवल पुद्गल नैरात्म्य अथवा अनात्मवाद मात्र नभएर धर्म नैरात्म्य अथवा पदार्थ अथवा वस्तु वा जगतको सत्तालाई नै मानेको छैन । अर्को कुरा जगत दुःखमय छ तापनि आफ्नो वोधिसत्वचर्याबाट दुःखमय जगतलाई सुखमय बनाउने महान् आदर्श महायान बौद्ध दर्शनको छ। बोधिसत्व चर्यावतारको यस उक्तिबाट यो कुरा राम्ररी स्पष्ट हुन्छ, जस्तै- यत्किञ्चिज्जगतो दुःख तत् सर्व मयि पच्यताम् बोधिसत्वशुभैः सर्वैर्जगत् सुखितमस्तु च ॥ (यस जगतमा जति पनि दुःख छन्, ती सबैलाई मैले पचाउन सकुँ र मेरो बोधिसत्वचर्याबाट समस्त जगत् सुखि होओस्) । -(वोधिचर्यावतार, परिणामना परिच्छेद, स्वामी, १९८८: ४३३) ॥

त्यसपछि महायानले जुन तत्वलाई शून्यता भनेको छ, त्यही तत्वलाई बज्रयानले बज्र भनेको छ । अद्धयवज्रसंग्रहको यस उक्तिबाट यो कुरा राम्ररी स्पष्ट हुन्छ, जस्तै–दृढं सारमसंशीर्यमच्छेद्याभेदलक्षणम् । अदाहि अविनाशी च शून्यता बज्रमुच्यते ॥ (बडो अचल; ठोस; तोड्न र फोड्न नसकिने; प्वाल पार्न नसकिने; छुट्याएर अलग पार्न नसकिने; आगोले जलाउन नसकिने र नास भएर नजाने गुण भएको शून्यतालाई बज्र भनिन्छ ।) -(अद्धयबज्रसंग्रह, सेकतान्वय संग्रह, शास्त्री, १९२७:२७) ।

यसरी बज्रयानले शून्यतालाई बज्र र बोधिसत्वलाई बज्रसत्वका अर्थमा व्याख्या गरेको पाइन्छ । 'बज्रेण शून्यता प्रोक्ता सत्वेन ज्ञानमात्रतो' यस उक्तिबाट अझ यो कुरा राम्ररी स्पष्ट हुन्छ । बज्रयानले यस जगतलाई सुर, असुर, नर, तिर्यक योनि, प्रेत र नरक यी छ लोकमा विभाजन गरेको छ र आर्यावलोकितेश्वरको उपासनाद्वारा उपरोक्त छ लोकका षट्गतिलाई भवचक्रबाट मुक्तगर्ने उपाय पनि सुजाएको छ । अर्को कुरा महायानले दुःखमय जगतलाई आफ्नो वोधिसत्वचर्याद्वारा सुखमय बनाउन चाहे भने बज्रयानले तन्त्र साधनाद्वारा प्रकृति अथवा जगतलाई आफ्नो अनुकुलमा पारेर जगतलाई सुखमय बनाउने पद्धति प्रतिपादन गरेको छ ।

यसरी भगवान् शाक्यमुनि बुद्धले अनित्य र दुःख भनेको यस जगतलाई महायान र बज्रयानले आफ्नो बोधिसत्वचर्या र तन्त्र साधनाद्वारा सुखमा परिणत गरेर जगतलाई भोगगर्ने र अन्तमा त्यसबाट निर्वाण प्राप्त गर्ने दार्शनिक सिद्धान्तको विकास गरेको पाइन्छ ।

निर्वाणको अवस्थाप्रति भगवान् शाक्यमुनि बुद्धको अवधारणा

भगवान शाक्यमुनि बुद्धका दश अकथनीय अथवा अव्याकृत कुराहरूमा निर्वाण पछिको अवस्था पनि एउटा हो । भगवान् शाक्यमुनि बुद्धले नचाँहिदो कुरा भनेर निर्वाण पछिको अवस्थालाई स्पष्ट पारेका छैनन् । निर्वाण शब्दको अर्थ निभ्नु हो । जसरी तेल छउन्जेल दियो बलिरहन्छ र तेल सिद्धिएपछि दियो पनि स्वतः निभ्दछ, त्यसैगरी कर्मको कलेश बाँकी रहुन्जेल मानिसले यस जगतमा जन्मलिई रहन्छ र कलेशक्षय भएपछि भवचक्रबाट पार हुन्छ अथवा उसको जन्मने र मर्ने क्रमको अन्त्यहुन्छ । जसरी तेल सकिएर निभेको दियोको सत्ता कहाँ गएर लीन हुन्छ भनेर भन्न सकिदैन्, त्यसैगरी कलेशक्षय भएर निर्वाणप्राप्त गरेको व्यक्तिको सत्ता पनि कहाँ गएर लीनहुन्छ भनेर भन्नसकिदैन । निर्वाणता केवल उनको दुःख निरोध अथवा आवागमन वा जन्म र मुत्युको क्रमको अन्तहुन मात्र हो ।

निर्वाणको अवस्थाप्रति परवर्ति अवधारणा

भगवान् शाक्यमुनि बुद्धले निर्वाणको अवस्थालाई अकथनीय भनेर व्याख्या नगरेतापनि महायानी दार्शनिकहरूले निर्वाण केवल दुःख निरोध अथवा दुःखबाट पार भएको अवस्थामात्र नभएर महा सुखको अवस्था हो भनेर अर्थ्याएका छन् । यसो भएर नै सुखावती व्युह र सुखावती भुवनको अवधारणा विकास भएको हो । यसरी महायानले भाव अभाव विर्निमुक्त शून्य अवस्थामा प्राप्त हुने महासुखलाई निर्वाण मानेको छ ।

महायानले निर्वाणलाई 'महासुख' शब्द प्रयोग गरेको छ भने बज्रयानले चाहिँ 'शंवर' शब्द प्रयोग गरेकोछ । यसमा शं भनेको सुख र वर भनेको महा हो । अर्को अर्थमा राग गएर शून्यमा विलय हुने रागशून्य अवस्थालाई बज्रयानले शंवर अथवा निर्वाण मानेको छ । यसो भएर नै बज्रयानसम्म आइपुगे पछि समन्तभद्र र समन्तभद्री, शंवर र बज्रवाराही, हे बज्र र नैरात्मा, बज्रकील र सर्वबुद्धडाकिनी आदि देवी देवताका सपरित आसनका युगनद्ध मुर्तिहरूको माध्यमद्वारा निर्वाण सम्बन्धी अवधारणालाई मुर्तरूपमा प्रदर्शन गर्ने परम्पराको विकास भएको हो ।

यसरी भगवान् शाक्यमुनी बुद्धले निर्वाणलाई आवागमन अथवा जन्म मरणको क्रमको अन्त्य र दुःख निरोध मानेका थिए भने परवर्ति अवस्थामा महायान र बज्रयानले निर्वाणलाई दुःख निरोधको साथै महासुखको अवस्था पनि मानेको बुझिन्छ ॥

॥ सर्वमङ्गलम् ॥

सन्दर्भ ग्रन्थहरू

१.आचार्य, नरेन्द्रदेव, १९७१. बौद्धधर्म दर्शन, बिहार राष्ट्रभाषा परिषद्, पटना ।

२.गुरुङ्ग, श्रुति, २०४१. "बुद्ध वचन" तमु, वर्ष ४, अङक ४, पृ. २९-३२ ।

३.पाण्डेय, गोविन्दचन्द्र, १९७६. बौद्धधर्मके विकासका इतिहास, हिन्दी समिति, लखनउ ।

४.शास्त्री, हरप्रसाद (सं), १९२७. अद्वयवज्र संग्रह, ओरिन्टल इन्स्टिच्युट, बरोदा ।

५.सांकृत्यायन, राहुल, १९८३. बौद्धदर्शन, किताब महल, इलाहाबाद ।

६.स्वामी, द्वारिकादासशास्त्री (सं), १९८८. बोधिचर्यावतार, बौद्ध भारती, वाराणसी ।

७. Warde, A.K., 1997. Indian Buddhism, Motilal Banarsidass Publishers Pvt. LTd. Delhi.

Sankhya And Buddhism: An Analytical Study

Dr. Nivedita K. Mishra*

The world is full of riddles. Man can only try to solve these riddles gradually, step by step; yet he will never know the world completely. Philosophy persuades a man to be engaged in a constant search in order to know the surrounding phenomena and himself.

The word 'Philosophy' consists of two Greek words, namely 'Philos' and 'Sophia'. 'Philos' stands for 'Love' and 'Sophia' denotes 'Knowledge'. Hence the etymological meaning of the tern is the love of wisdom. 'Darsana is the word which is generally used at the place of 'Philosophy' in Sanskrit language, but as one closely examines the word, 'Darsana', it is used in the wider sense in 'Sanskrit' language, than Greek. The word 'Darsana' is derived from the root, 'Drs' which means 'to see' or 'to behold'. The word, however, is not applied in general sense of looking or 'watching' rather it stands for direct, immediate and inductive vision of 'Reality' what we see with our outer eyes is just to know the things or recognize their characteristics, while 'Darsana' signifies the meaning which explains the real nature or shape of the object around us, or in other words it can be said that the word; 'Darsana' unveils the real identify of the surrounding phenomena. the term, philosophy, while stresses on 'Love of knowledge or on 'intellectual quest only, 'Darsana' unveils the truth of life and also leads the way towards 'Moksha' (Liberation). It is well known that the aim of cognition is the achievement of truth and on its basis, fulfilling the new tasks facing humanity. The early thinkers tried to grapple with the whole of reality with their limited resources.

There are several philosophical concepts, which were pondered over by various schools of thought around 600 B.C. to 400 A.D. in eastern region of the world. The school of 'Sankhya' and Buddhism are one of those philosophical systems.

'Sankhya' one of the famous philosophical streams of thought, marks the shifting of idea from Vedic 'monism' to the concept of dualism as the primar cause of the universe. Here we have the critical attitude in philosophy developed.

'Sankhya', the word is derived from the term 'Sankhya', which means right knowledge as well as the number 'Bhagwat Gita', the most popular

---

यो कार्यपत्र श्री निवेदीता मिश्र (पिएच.डी., उप-प्राध्यापक, संस्कृत विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर) ले मिति २०५८ असोज २३ गते त्रि.वि. CNAS को Meeting Hall मा ASEED-South Asia र WAFI द्वारा संयुक्तरुपमा आयोजित विचार गोष्टिमा प्रस्तुत गर्नुभएको हो । यस कार्यपत्र माथि डा. काशिनाथ न्यौपानेले टिप्पणी गर्नु भएको थियो ।

philosophical seripture of 'Hindu', uses the word in the sense of knowledge[१]. 'Sankhya' is also the philosophy of numbers, because it deals with twenty-five categories as the primar elements, which take part in the course of evolution of the universe.[२] Like Sankhya, Pythagoras, the Greek philosopher (600-580 B.C.) also believes that whatever exists, exit in numbers.[३]

Sankhya, the philosophy is known for its pluralistic spiritualism, atheistic realism and an uncompromising dualism.

It is very hard to establish the exact period of the creation of Sankhya philosophy. Yet, with the help of several stray references, the modern scholars like Garbe[४] establishes 'Sankhya' as the oldest school of though among sutra literature regarding philosophies. But the 'Sankhya' did not become a well-coordinated system until after the rise of Buddhism.[५]

'Sankhya' is the only philosophical school in Hinduism, which deals metaphysical aspects in a systematic manner. Philosophical tradition unanimously regards Kapil, as the founder of this system.[६]

Buddhism

The Philosophy of Buddhism is directly related to misery and pain of human beings and the ultimate aim is to get rid of these sufferings. Barren metaphysical speculations are avoided in this system. In Buddhism also the ultimate truth is stressed upon, but that Gautam Buddha discovered truth after rigorous practices. It was in the sixth century B.C. that the world saw the light of Asia. The four Noble truth, which was delivered by Gautam Buddha was not just a declaration of a new thought but was fully examined by the Lord himself. Verbal speculation is denied in Buddhism, as Buddha

---

१ (i) [illegible] सांख्य बुद्धिर्योगेत्विमा श्रृणु ।
'Srimadbhagvad Gita', Chapt. II, Verse - 39
(ii) Ibid; Chapt III, verse (3)

२ मूल प्रकृति र विकृतिर्महदाद्याः प्रकृति विकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष ः।
'Sankhya karika, (3)
Sankhya tattva kaumudi; Moti Lal Banarasi Das; 1976; P. 27

३ A Critical history of western philosophy; Y.Masih; Motilal Banarsi Das; 1994; P. 7

४ (i) Indian Philosophy; S. Radha Krishna, Oxford University press; Vol.I; 1999 P. 58.
(ii) ज्ञानं च लोके यदि हास्ति किञ्चित् सांख्यगतं तच्च महन्महात्मम \; vide; Kathopnisat; Tarnish Jha; Laknow, P. 68. This Verse is extracted from Mahabharat.

५ Indian Philosophy; S. Radhakrishna; Oxford University Press; Vol. II 1999, P. 253.

६ (i) सांख्यास्य वक्ता कपिलः परमर्षिः पुरातन; vide Indian Philosophy; S. Radhakrishna; Vol. II. P. 253
(ii) ऋषि प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञाने विभर्ति जायमानाञ्च पश्येत् । Vide; Kathopnisat; P. 69

himself says 'examine the truth and follow.[७] And this notion is correctly applied to the term, Buddha, which means who has know the truth. Thus having grasped the truth Siddarth Gautam delivered it to the people without discriminating them on the basis of caste, creed or colour.

Since the aim is to present a comparative analysis of the theories of 'Sankhya' and Buddhism, the brief introduction of the basic concepts of the both systems are needed to be focused and compared with each other. As it is known that dissatisfaction with other philosophies always begins with the intellectual deepening.

Concept of world, Philosophy signifies a natural and necessary urge in human beings to know themselves and the world in which they live and more and have their beings. In this connection the concept of world in both of the schools is needed to be focused.

In Sankhya

This system emphasizes on dualism. There are two eternal realities the 'Prakriti' and the 'Purusa'. "Prakriti' is supposed the root cause of the world, the world is the manifestation of Prakriti.[८] The world is not the creation of the God but is evolution. Evolution is again said to be teleological and is not mechanical or blind. Evolution takes place to serve the Purusa, the soul. Purusa needs Prakriti for liberation and Prakriti wants Purusa for enjoyment.[९]

'Prakriti' is the unity of three Gunas.[१०] These three gunas are always in state of movement.[११] At the time of evolution heterogeneous change takes place. The state of equilibrium of three 'Gunas' (Sattva, Rajas, and Tamas) is disturbed and evolution takes place.[१२] In the time of dissolution, there is homogeneous change (Sarupa Parinama) in Prakriti, means the all three Gunas stay in the state of equilibrium.[१३] The cause of development follows a definite law of succession (परिणमक्रम नियम). Prakriti is eternal, who created the

---

७ 'एहि पस्सिक' स 'पच्चतं वेदितब्बं'; vide 'Baudha Darsana' Acharya Narendra Dev; Motilal Banarasi Das. 1994; P. 16

८ Sankhya Karika ; verse. (3)

९ पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थ तथा प्रधानस्य । Sankhya Karika; verse (21)

१० त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनम्प्रसवधर्मि ।
व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् । Sankhya Karika verse (II)

११ परिणामस्वभावा हि गुणा नापरिणम्य क्षणमप्यवतिष्ठन्ते ।
Sankhya Tattva Kaumudi; Ram Sankar Bhattacharya; Motilal Banarasi Das; P. 127

१२ स च गुणनां न गुण प्रधान भावन्तरेण सम्भवति; Ibid; P. 128

१३ तस्मात् सत्वं सत्वरुपयता, रजो रजोरुपयता,
तमस्तमोरुपतया प्रतिसर्गावस्थायामपि पवर्तते । Ibid. P. 127

'Prakriti' is the question, which will not reach the end or in other words the absence of conclusion will occur.

Buddhist scholars on the basis of logical arguments refute the above theory of evolution. In this connection, the passages of 'Bodhicharyavatara' must be quoted. According to the author of 'Bodhicharyavatara', three separate Gunas cannot be the constituents of one (single) Prakriti and thus the 'Prakriti' is not 'eternal'. Similarly, 'Gunas' are also not eternal because they consist three qualities. And if they themselves are not eternal how the products (the world) can be considered real.[१४]

Again one object cannot be subtle and gross both,[१५] because 'Sankhya'[१६] forwards its view that 'Prakriti' cannot be seen in its nature due to its subtleness.

Evolution theory in Buddhism

In early Buddhism (like in 'Vaibhasika') school it has been attempted to elaborate the evolutional character of the world in its origin from subtle content, which gradually becomes manifest and complex in character. Physical and psychological compositions of world were dealt by the author of Abhidharma kosa. The most subtle elements are know as the 'reals' or 'Dharmas' existing for the three phases of time i.e. the past, the present and the future. Each element is known as parmanu or atom, which is momentary (Ksanika). the 'Parmanus' are of four classes Viz, Ksiti (earth), Ap(water), Vayu(air), and Tejas (fire). These 'Pramanus' are always found is mobile groups or in a flowing but composite state.[१७] The constituted (Samskrita) picture of the world is made of the groups of those atoms. The phenomena of psychological composition is constituted by the five Skandhas. (Rupa, vedna, Samjna, Vijnana, and Sanskars) i.e. matter, feeling, perception, consciousness and impression respectively. Ordinarily the creatures are free of impurities (Sasrva, Nivrta) and remain nutral (Avyakrta). They get entangled into suffering due to respective activity.[१८] Though both the system the sarvastivada Buddhism and Sankhya seem to be realistic, they differ

---

१४ (i) एकस्य त्रिस्वभावत्वमयुक्तं तेन नास्ति तत्
एवं गुणा न विद्यन्ते प्रत्येकं तेऽपिःहि त्रिधा । Verse - 129
(ii) गुणाभावे च शब्दादेरस्तित्व मति दूखः Verse - 130
'Bodhicharyavatara', translator; Shanti Bhikshu Sastri; Buddha Vihara; Lacknow; 1983.

१५ स्थूलं सूक्ष्मं च तत्कथं Ibid; verse. 133; P. 124

१६ सौक्ष्म्यान्द नुपलब्धिर्नाभावात् कार्यतस्तदुपलब्धे : Sankhya Karika; verse. 8

१७ Abhidharma Kosa Bhasya' edited by Prof. P. Pradhan; K.P. Jayaswal Research Institute; Patna;1975, P. 81

१८ Ibid; P. 83

each other on basic points. The products of Shankya are not momentary. Again all the evolutes are the products of one 'Prakriti' either matter (Physical elements) or consciousness (Buddhi in Sankhya) because purusa in Sankhya remains aloof throughout the whole process of evolution. Again 'Avidya' (ignorance) is the root cause of whole evolution in Buddhism whereas in Sankhya it is 'Purusa' who is entangled in the world due to Avidya, not Prakriti. Moreover realistic approach of early Buddhism was itself refuted by its Mahayani adherents.[१९] The adherents of Mahayans, mainly Nagarjuna, on the basis of 'Dependent origination presents the world as illusory, because the elements depends on their preceding elements so if they themselves are interdependent how they can create the real world.[२०] Though Nagarjuna, on the basis of most convincing arguments establish the concept of world as dream or illusion; he acquires the middle way which paves the way towards two truths, the one practical truth (संवृत्ति सत्य) and another Absolute truth (परमार्थ सत्य) [२१]Both truths are justified with strong arguments in later Buddhism.[२२]

Sankhya theory of soul

According to Sankhya philosophy soul or the 'Purusa' is the another co-pressent, co-eternal reality. The 'Purusas' are the soul, or the spirit and the subject and the knower. It is the principal of consciousness.[२३] Sankhya proves the existence of 'Purusa' with the help of five arguments.[२४] Unlike 'Advait' Vedanta and like Jainism and Mimansa Sankhya believes in the plurality of souls. It believes in qualitative monism and quantitative pluralism. Pluralities of souls are established by this system.[२५]

---

१९ (i) दृष्टान्तेनो भयेष्टेन कार्यार्थमविचरत : verse -4
लोकेन भावा दृश्यन्ते कल्प्यन्ते चापि तत्वत : ।
(ii) न तु मायावदित्यत्र विवादो योगिलोकय : verse - 5

२० यथा माया यथा स्वप्नो गन्धर्वनगरं यथा
यथोत्पादस्तथा स्थानं तथा भङ्ग उदाहृतम् । Verse - 7/34
Madhyamakam Sastram; Buddhist Sanskrit texts - No 16; Mithila Vidhya Pitha; 1960

२१ द्वे सत्ये समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्म देशना
लोक संवृत्ति सत्यं च सत्यं च परमार्थत: 24/8 Ibid; P. 215

२२ Bodhicharyavatara; verse, 7, 8, 9, 10. 11 (Ninth canto)

२३ तस्मात्तृ संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्
गुणकर्नृत्वेऽपि तथा कर्ने व भवत्युदासीन : Sankhya Karika; 19

२४ तस्मात्तृ संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्
गुणकर्तृत्वेऽपि तथा कर्ते व भवत्युदासीन : Sankhya Karika; 19

२५ जन्ममरण करणानां प्रतिनियमादयुगप्रवृत्तेश्च
पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्य विपर्ययाच्चैव । Sankhya Karika -18

In Buddhism the existence of soul is negated out rightly. It does not believe either plurality of souls or an absolute soul. As far as Sankhya theory of pluralism of soul is concerned it contradicts its own theory. The proofs, which are put forward are not much convincing. It gives the reason for manyness of purusas, that if there were only one Purusa, the birth or death or bondage or liberation or experience of pleasure or pain or indifference of one should lead to the same result in the case of all Sankhya, however itself sticks to the idea that Purusas are not the subject to birth, death, or bondage or liberation. In Bodhicharyavatara also the plurality of 'Purusa' is refuted.[२६]

Negation of the concept of soul in Buddhism.

Almost all theistic philosophical schools establish the eternal existence of soul. Some accept it as the one and the universe is either the transformation of soul or the unreal appearance of that one supreme soul. Lord Buddha was the one who denied the ultimate reality of soul.

The talk between venerable Nagasem and King Milind is the most remarkable explanation regarding the concept of soul. Just as the chariot on account of its different parts, known as chariot, similarly 'soul' or 'individuality' or 'being' is only generally understood symbol for the five Skandhas. It is neither Skandha nor apart from Skandhas. No permanent 'soul' is involved in the matter.[२७] In early Buddhist texts such as 'Abhidharmakosa' , the stream of personality is elaborated in following passage. Thus, this life being connected with the other and the Patisandhi consciousness having sunk down, the stream of Personality flows on, on that very object, like the current of a river, continuously being interrupted at intervals only by the courses of cognition till his death. This flow is called Bhavanga as it forms a part of the beings existence. It is arrested only when he gets a course of cognition in his consciousness. At the end when he is at the point of death, it functions at the 'Cuti-Citta' and then ceases. Thus the cycle of patisandhi, Bhavanga and so on turns round and round like the wheel of a chariot. The stream consciousness flows on from life to life in the circle of Patisandhi, Bhavavga, vitthi and cuti.[२८]. In later Buddhism, (Mahayans) however the real existence of Skandhas elements (matter) are denied. They assert that the Skandhas are the products of imagination. The so-called suffering beings, due to ignorance (Avidya) think 'Skandhas' as

---

२६ अन्यद्रूपमस्त्यं चेन्निजं तद्रूपमुच्यचां
ज्ञानना चेत् तत् सर्वपुसामैक्यं प्रसज्यते । 'Bodhicharyavatara' 9/67

२७ Milind-Panho, II, I, I

२८ The Abhidhamma Philosophy; by Bhikshu J. Kasyap; Bhartiya vidhya Prakashana; India; 1982; P. 165-166.

real entities. So the truth according to Mahayanists is 'Sunya.' So the Mahayani are one step ahead who believe not only pudgal sunyata but they establish the concept 'Dharmanairatmya' (essencelessness of Dharmas).[२९] "The passion or desires arise on account of a belief in a 'self' so when one realizes the non existence of self the egoism is destroyed, and as a result his passion are eliminated."[३०]

Law of Causation in Sankhya

Almost all theistic and atheistic philosophies of this region believe that there is always cause or causes behind an effect. This causel theory however, is interpreted by those of the schools in various ways.

The causal theory of 'Sankhya' is very much known to the scholars of Philosophy and at the same time it prepares the ground for establishing different opinions regarding law of causation. The theory advocated by the school of 'Sankhya' is known as 'Satkarya vada'. According to this theory the effect per-exists in the bosom of its cause. Effect is the manifestation of the cause. There are found various arguments in the support of 'Satkaryavada' theory in Sankhya Karika.[३१] Along with the plurality of souls and Prakriti as the root cause of the universe, the theory of Satkarya Vada is established as a wrong perception in 'Bodhicharyavatara'. The arguments in the favour of Satkaryavada are so vague that the author of Bodhicharya vadara says that this concept establishes the view that seed and cotton both are equally useful for wearing.[३२] Again the worldly people also must be able to grasp the existence of effect in the cause, but it is not so. If the beings are not considered authentic, how the producer will be authentic[३३] subsequently there will not remain difference between Sankhya and Buddhism.

Causal theory in Buddhism

Causal theory in almost all Philosophical Systems of the world is the subject of contemplation. The relation between cause and effect is pondered over and over. The philosophies belonging to Indian region also consist diverse ideas regarding the concept of causal status of existing phenomena. Some of the eastern philosophers have a conviction that effect primarily

---

२९ दयस्तु शून्यान विजानाति धर्मानात्म विवर्जितान् संबुद्धनां भगवतां बोधि जानाति तत्वत: verse - 51
Saddharma Pundarikaj Aushadhi Parivarta; 1966 P. 147.

३० नात्रस्त्री न पुरुषो न सत्तवो न जीवो न पुरुषो न पुद्गल : ....मायोपमा इमे सर्वर्मा : ।
Madhyamakam Sastramai Buddhist Sanskrit texts; 10, P. 17

३१ असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात्
शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत् कार्यम् । Verse -9; Sankhya Karika

३२ Bodhicharyavadtra, Canto; 9; verse 137

३३ Ibid; canto; 9; verse 138

exists in the bosom of the cause, and only it turns into its being when suitable and favorable environment occurs. On the other hand some of the adherents of eastern schools are stick to the idea that effect is a new creations, it does not pre-exists in the cause. Though the two above stream of thoughts are encountered in six theistic philosophies, Buddhism and to some extant Sankaravedanta establish the theories, which are not consistent with above thoughts.

The causal theory of Buddhism differs with other causal theories of various schools. The distinctive characteristic of Buddhism is its theory of Middle path (Madhama Pratipada). Almost every main doctrines of this school reflect the notion of 'Middle way'. 'Law of causation can also be defined in accordance with this thinking.'

Buddhism is an experience-oriented philosophy. Having been inspired by experiences of sufferings, lord Buddha went out in the search of the cause of various worldly sufferings. And them comes the theory of Dependent origination, which starts on the point of ignorance (Avidya). He not only found the causes of suffering but the way to eradicate those suffering were also sought out by him. Dependent origination however is not only the causal theory, it is that corner where the entire Buddhist Philosophy is stored.[३४]

Lord Buddha realized that desire is the builder of human body and tracing back to its original source, he discovered what come to be subsequently known as the twelve linked chain of causation (Dwadasa Nidanas)

"The term 'Pratitya Samutpada' is constituted of two words, 'Pratitya' and 'Samutpada'. The word 'Samutpada' means appearance or arising and 'Pratitya' means after getting. The two words together means 'arising after getting. The elements after getting which some other elements arise are called the causes (hetu) and the grounds (Pratyaya). The term 'hetu' and 'pratyaya' (Pratititya) are often used in the same sense although the term, 'Pratyaya' at times, bears out a distinct sence. Hence when it is said that 'avidya' is the 'pratyaya' of Sanskaras, it is the ground of their movement, of the instrument, through which these stand, of their conglomeration of their inter connection, of their intelligibility, of their conjoint arising of their function as cause and of their function as ground with reference to those that are determined by them.[३५]

---

३४ Yo paticcasamupadam passati so Dhammam Passati, Yo Dhammam passati so pattitsamupadom passati, Majjhim Nikaya.

३५ Pratitya samutpada, smyayvak; 9; Kendriya Uchha Tibbati-Siksha Sansthans, Sarnath varanasi; 1986; P 341.

The 'hetu' aspect of the causal chain embraces only the fact of succession while the 'Pratyaya' aspect the nature of cause as ground.

The verse of 'Mahavagga' reveals the causation aspect of 'Pratitya samutpada' "Ye dhamma hetuppabhava tesam hetum thagato; aha tesam ca yo nirodho evam vadi mahasamano"[३६] The verse means, the transcendent one has revealed the origin as well as the end of all those things that are produced by cause, this is the teaching of the great sage.

The theory of causation of Buddhism neither admit the 'Satkarya vada nor accepts the theory of Nyaya vaisesika (new creation of effect, Arambhavada). In Buddhism the effect is produced depending on the cause and disappears with the appearance of the cause.

This causal theory of Buddhism if will be view from another angle, it will be clear that this theory leads towards the concept of sunyata which in its turn is identified with Nihshvabhava and also with Madhyama Pratitada. Consiquently the entire Buddhist thought appear as one systematic and harmonious Philosophical activity.[३७]

So the Sankhya causal theory where only justify the causal aspect of Prakriti, Buddhism covers the whole metaphysical approach of this school and proves that the whole creation is interlinked and ultimately is essence less.

Concept of God

Concept of the creator of the universe, the supreme entity or the 'Brahma' is found right from veda to Nyaya Vaisesika. Though this highest power is accepted by various philosophies, the concept varies with one another.

In Sankhya

The school of Sankhya denies the existence of God. According to Sankhya system Prakriti and 'Purusa' are sufficient to explain this universe Sankhya presents many arguments against the existence of God.

In Buddhism

The Buddhist thinkers equally used logics in proving the existence (सर्वास्तिवाद) and no-existence (Mahayans) of surrounding Phenomena. But both the Buddhist stream deny the existence of God as a creator of the world. The theory of Dependent origination and 'Karma' are sufficient to prove the existence and non-existence of the world.

---

३६ Mahavagga, P. 40

३७ "प्रतीत्यसमुत्पादवादिनो हि माध्यमिका :
हेतुप्रत्ययान् प्राप्य प्रतीत्य समुत्पन्नत्वात् सर्वमेव
इहलोक परलोकं निःस्वभावं वर्णयन्ति ।" Madhyamakam Sastram; P 156

Sankhya and Buddhism[३८] both of the systems put arguments in the favour of non-existence of God, but where in Buddhism 'Avidya' is the root cause of the emergence of world, Sankhya presents 'Avidya' as secondary cause for whole worldly activities. Why 'Prakrity' manifested itself in non-eternal phenomena, is unanswered in Sankhya. As the example of lame and blind is not satisfactory in the context of world evolution.

Concept of Liberation

Worldly pleasure as well as ultimate liberation is the main aim of estern philosophies. These philosophical schools always have emphasized the need of practical realization of the truth.

In Sankhya

Sankhya stresses on the complete cessation of all sufferings and considers it as the highest end of life. Among 'Purusa' and 'Prakriti' 'Purusa' is free from all follies and is pure consciousness. It is completely away from bondage and liberation. But when it mistakes its reflection in the Buddhi and identifies itself wrongly with the intellect the ego, the mind, it thinks it is bound. Through right knowledge it identifies its true nature and realizes himself above all the bondages and liberation. This state is called liberation of 'Purusa'.[३९] In Sankhya, liberation is the state of complete isolation, freedom from all pain and return of the 'Purusa' to its nature of consciousness. No pleasure no bliss, as pleasure and bliss are the result of sattva Guna.

In Buddhism

Siddhartha Gautam found the pleasure and ambitions of the world unsatisfying and left his home in the search of ultimate satisfaction. His search ended at Sarnath in Deer park. He visualized the truth in the form of 'four noble truths' and "eight fold paths." Apart from first two truths the third 'Noble truth' deals the nature of Nirvana, the liberation. The world is full of sufferings and the Nirvana is the end of those sufferings. The concept and explanation regarding Nirvana was interpreted by early and later Buddhists in their own way. The elaboration of the meaning of the single word 'Nirvan' Presented various concepts of this very state of annihilation of miseries.

The etymological meaning of Nirvana is cessation of desire. In the word Nirvana, 'nit' the prefix, stands for the term 'Nirodha' (cessation) and the Suffix 'Van' represents desire so collectively the meaning of the word is

---

३८ Bodhicharya vatara; 9th canto; 120, 121, 125, 126

३९ Sankhya Karika; verse 65

'cessation of desire'. In early Buddhism the cessation of desire and freedom from the cycle of death and firth is thought as emancipation. The state of Nirvana is compared with the state of extinguished lamp. But in later Buddhism it was put for warded that the realization of 'Pudgalsunyta' and cessation of miseries are not sufficient to know the complete truth. Thus the realization 'Dharma Nairatmya' was emphasize in developed Buddhist thoughts. It exceeded to that extant that there remained no difference between 'Sansara' and 'Nirvana.'

The concept of liberation in Sankhya and Buddhism thus present different views. In Sankhya the annihilation of miseries and the knowledge of self is emancipation. Where as in Buddhism the reality must be encountered, which is beyond expression.

To sum up it can be said that both of the philosophical system tried to put metaphysical speculation on the basis of logical arguments, Sankhya could not forward much authentic logics in the favor of its concepts, as Buddhism did. ***

Diffusion of Buddhist Ideas in the West Through the Internet

Min Bahadur Shakya*

Introduction

One of the most important contributions of Lord Buddha is his teaching, which he delivered throughout his life times thereby bringing millions of suffering human beings to peace and happiness.

His teaching of non-violence and peace is more relevant today than his days.

Concerning the importance of Buddhist teaching, Albert Einstein has this to say:

"The religion of the future will be a cosmic religion...covering both the natural and spiritual, it should be based on a religious sense rising from the experiment of all things, natural and spiritual, as a meaningful unity; Buddhism answers this description."

Remarks of this nature coming from a man highly acknowledged and highly esteemed throughout the world as one of the greatest scientists the world has ever known, gives us an added conviction that Buddhism may yet suffice as an antidote of war and strife.

As a Buddhist, one must oppose the use or the threat of force against other nations except in certain circumstances, for self-defense. In the process of drafting the UN charter, those who promulgated this document, closely linked international peace and security with progress in arms limitations, disarmament, the cessation of violent conflicts through mutual trust and co-operation. The first of the UN Charter's principles was the commitment to save succeeding generations from the scourge of wars.[१]

There is seemingly no end to the armed intervention and violent conflicts in the various regions of the world. One of the most important goals of the United Nations includes achieving World Peace and security. The UN has helped end conflicts around the world through the negotiation of cease-fires and through peace agreements.

Mr. U. Thant, the Secretary General of United Nations (1967) declared the following:Disclosing the universality and significance of Buddha's message, that, to quote the Secretary General "*At no time in history has it been more so relevant as it is today.*"

---

* श्री मिनवहादुर शाक्य, उप-प्राध्यापक, बौद्ध अध्ययन विभाग त्रि.वि कीर्तिपुर/निर्देशक, नागार्जुन बौद्ध अध्ययन संस्थान, चाकुपाट, ललितपुर ।

1 Article 26 of the UN Charter.

In spite of its profound values Buddhist ideas could not get through in the West in the past millennium and not even until eighteenth century of the present era. That's why A. Arnold called the Buddha **"Light of Asia"**

It is true that the whole of Asia is flooded with Buddhist monasteries with huge amount of manuscripts on Buddha's teachings, monuments, festivals, caves and teaching centers. A legacy beyond imagination indeed!

Buddhism: In a Scientific Perspective

In the West, Buddhism has aroused extensive interest and sympathy. There are many eminent personalities in western societies who are either Buddhists or who are sympathetic towards Buddhism. This is most clearly exemplified by the remark made by Albert Einstein in his autobiography, the remark that he was not a religious man, but if he were one he would be a Buddhist. This is quite surprising, and offhand we would not expect such a remark to be made by the Father of Modern Science

One of the reasons that a westerner appreciates about Buddhism is the face that it is not culture bound, not bound to any particular society, race or ethnic group. That is why we have Indian Buddhists, Thai Buddhists. Chinese Buddhists, Nepalese Buddhists, Srilankan Buddhists and so forth. Furthermore, now we have even American Buddhists, and African Buddhists. It moves very easily from one culture to another because its emphasis is on internal practice rather than on external behavior.

The **second reason** is its pragmatic approach dealing with problems rather than taking an interest in metaphysics and academic theory.

The **third reason** is the Buddha's teaching on the importance of verification through experience. This point is made clearly in his advice to the Kalamas contained in the *Kesaputtiya sutta*. The Kalamas were people like ourselves in our modern day where we are exposed to so many diverse teachings. They went to the Buddha and enquired that
as there were so many different teachers and as all of them claimed that their doctrine was true, how were they to know who was telling the truth. The Buddha told them not to accept anything out of authority; not to accept anything because it is written in sacred shastras; not to accept anything out of reverence for their teacher; or out of hearsay; or because it sounds reasonable.

We can see a striking parallel between the Buddha's own approach and approach of the science to the problem of knowledge. Observation is in a sense the key to the Buddha's method of knowledge. It is observation that yields the theory of the Four Noble Truths.

We find that not only is the method of science-observation, experiment and analysis-anticipated by the Buddha, but that some of the very specific conclusions about the nature of man and the Universe that are

indicated by the latest developments in quantum physics were also indicated by the Buddha. For instance, the importance of the mind. A noted physicist not long ago has remarked that the Universe is really something like a great thought. *Dhammapada* states that the mind precedes all things, and the mind is the maker of all mental states. Similarly the relativity of matter and energy, the fact that there is no radical division between mind and matter. All these indications are now gradually being revealed by the latest development in science.

Problems on the diffusion of Buddhist literature in the West

One of the major sources of Buddhist teachings in the Asian countries is the abundance of Buddhist literature in the vernacular languages, which includes Japanese, Chinese, Korean, Vietnamese, Thai, Sinhalese, Nepalese, Tibetan, Mongolian, Central Asian, Sanskrit, Pali and so forth. Even now most of these literature has not been translated into English or other International Languages.

Sanskrit

It was not until the advent of Sir Brian B.Hodgson (1824-1842 AD.) a British diplomat in Nepal, discovered a great number of **Sanskrit Buddhist manuscripts** in Nepal. The existence of these before his time was unknown, and his discovery entirely revolutionized the history of Buddhism, as Europeans knew it in the early part of this century. Copies of these works, totaling 381 folio manuscripts have been distributed so as to render them accessible to European scholars.

Of these eighty-six manuscripts comprising 179 separate works, many were presented to Asiatic Society of Bengal: 85 to the Royal Asiatic Society of London; 30 to the Indian Office Library; 7 to the Bodleian Library, Oxford; 174 to the Société Asiatique, and to French scholar Eugene Bernouf. The last two collections have since been deposited in the Bibliothèque Nationale of France.[2]

Prof. Jaya Deva Singh writes in his Introduction to Mādhyamika Philosophy:

> Books on Mahyna Buddhism were completely lost in India. Their translation existed in Chinese, Japanese and Tibetan. Mahyna literature was written mostly in Sanskrit and mixed Sanskrit. Scholars who have made a study of Buddhism hardly suspected that there were also books on Buddhism in Sanskrit.

In a similar manner Suniti Kumar Chatterji writes:

> *One great service the people of Nepal, particularly the highly civilized Newars of the Nepal Valley, was to preserve the manuscript of Mahāyāna Buddhist literature in Sanskrit.*

---

2 See R.L.Mitra's The Sanskrit Buddhist Literature of Nepal. Calcutta (reprint) 1971,p.xxxv-vi

It was the contribution of Sri Lanka to have preserved for human kind the entire mass of the Pāli literature of Theravāda Buddhism. This went also to Burma, Cambodia, and Siam. It was similarly the great achievement of the people of Nepal to have preserved the equally valuable original Sanskrit texts of Mahāyana Buddhism.

It is in Nepal that most of the Sanskrit Buddhist documents have been found. Most of the manuscripts originally preserved in Nepal have been carried out of the country by the pioneers of the modern Indology. An earliest illustrated Manuscript of *Aṣṭasahaśrikā Prajñāpāramitā* dated 1015 AD is now in the collection of the Cambridge University Library. This Manuscript offered new material to students of South Asian and Central Asian art history.

Pali

Concerning Pali literature of Buddhism, it was until the advent of Prof. Rhys Davids, Hermann Oldenburg and others who translated some of these literatures into English and published them. Before their time the Western scholars have no access to the literature of Pali canon in translations. Besides, H.C.Warren's *Buddhism in Translation* is a superb collection of translation from Pali sources arranged according to subject. These and other modern translations of Pali canon have contributed a significant growth in the studies of Buddhism. It should be acknowledged that through the ēnergetic efforts of these pioneering Giant scholars of the west those Buddhist teachings were transmitted into West. At present, we have many outstanding Buddhist scholars who contributed a lot in translating these Buddhist scriptures in western languages and these can be surfed through Internet.

How did Internet solve these problems ?

Thanks to the scientific development of computers and the Internet that these Buddhist literatures could be made available very easily today through Internet using

CDRoms

Vipassana Research Institute (VRI)-Igatpuri, Maharastra, India, was established in 1985 under the guidance of S.N.Goenka.The VRI research work focuses on two main areas: translation and publication of the PALI texts, and research into the application of Vipassana in daily life. The Pali sources are the Tripitaka (the Pali canon), the commentaries and sub-commentaries. Myanmar and other southeastern Asian countries maintained a tradition of preserving the words of the Buddha in their original form. Unfortuntely, the Pali texts and the practice of Vipassana were lost in India.VRI undertook the task of publishing the entire Pali canon and allied

commentarial literature.This work supplemented the efforts of Nalanda Mahavihara.VRI has taken the Chatta Sangayana version in Burmese script as the authentic, authoritative version.Pali scholars from India and other countries, including many learned bhikkhus and research scholars in Burma, assisted in this work. The work product has provided an authentic version of the Tripitaka and allied literature in Devanagari script in printed book form. The digitally encoded text is published on a CDROM.

The New version 2.0 CDROM was launched in Thailand in July 1998.Some of the features are as follows:Besides, the main Pali-Tripitaka volumes,it contains the most comprehensive collection of the commentarial literature and other Pali texts. It has a total of 183 volumes, extending to 59150 pages.One can easily open any volume, view any chapter, paragraph or page.The text can be viewed in the following seven scripts at the clock of a button. Its information is posted in its website **www.tipitaka.org.**
Thus the entire Pali literature has been put into CDROM discs without need of large amount of space of displaying 183 volumes of Books in shelves. A wonderful feat indeed!

Asian Classics Input Project-USA was formed for the purpose of preserving the endangered Indo-Tibetan Buddhist literature and making it available to scholars, libraries and researchers. This important body of literature, widespread throughout Central Asia for hundred of years, was almost completely lost in this century due to unfavorable political and economical circumstances. Moreover, it has been almost impossible for these books to reach the people who can use them the most: the more than 10,000 Tibetan Buddhist monk-scholars who are living as refugees near the venue of this conference and elsewhere in India and Nepal. The ACIP electronic database now contains over 100000 pages of Buddhist literature from Kanjur, Tanjur, and the collected works of Great Tibetan Masters. The typing of the books are put on CD-ROMs and the Internet (http://www.asianclassics.org, and are distributed to scholars and researchers around the world, freely and without charge.

CBETA-Taiwan

The **Chinese** Buddhist Electronic Text Association (CBETA), is a project to digitized the hundred million words of the Taisho Tripitaka.The results may be viewed at http://ccbs.ntu.edu.tw/cbeta. This project, providing Buddhist literature for both popular and scholarly consumption, has already won commendations from many organizations and scholars at home and abroad. It has produced CD's containing entire Taisho edition of Chinese Buddhist Tripitaka.

Besides, since 1995,"The Comprehensive Cyberspace Buddhist Studies **http://ccbs.ntu.edu.tw**" at National Taiwan University has

established many Internet databases, including over twenty websites on such topics as " The Retrieval Bibliography of Buddhist works",The digital full text of Buddhist works" and The Electronic Buddhist Tripitaka Series".Over one hundred thousand entries and thousands of full texts are included in these bases.

Sanskrit Buddhist Text Input Project (SBTIP) -Nepal

Concerning **Sanskrit** Buddhist literature our Nagarjuna Institute has initiated a **SBTIP 1999**, to create a database on Sanskrit Buddhist literature especially on Mahayana Sutras, Dharanis, Strotras, Caryagitas and so forth.

Dharanis

The Dharanis are the least explored branch of Buddhist Sanskrit literature although most of the monks of the northern Buddhist schools used them in their daily life. The Dharanis have paramount importance not only for Nepal Buddhists but also for all believers of Mahayana Buddhism around the world. The recitation of these dharanis is believed to bring into great merit and they are worn as amulet to avert evils including thieves, fire, and noxious animals to ensure long life.

The bhikkhus and people in those days were much prone to these fears and compassionate Bodhisattvas wanted means of getting rid of them. The healing effects through recitation of dharanis are dramatically amazing no less than scientific treatment of western medicine.

It is believed that Buddha had given these teachings on these Dharanis according to the request of Bodhisattvas.For Example: Aparimitayur Dharani is a good example for its efficacy in acquiring the longevity of life. It is said that great Madhyamika philosopher Nagarjuna had benefited from the Dharani to save himself from his early death. These Dharanis were used as an antidote to these fears.

Nagarjuna Institute alone has a collection of more than 600 titles of Dharanis., 400 titles of strotras and 500 titles of Charyagitas composed by Mahasiddhas of India and Nepal. Besides, the Asha Archives of Kathmandu has a rich collection of 64 Dharani Manuscripts. Among them 24 are dated NS 584-1064.(1464-1944.A.D).Almost all the Dharanis are written in Sanskrit.

Strotras:

In prosperity or distress, the Nepalese people worship and pray to the Buddhas and Bodhisattvas for protection, good health, prosperity, family welfare and also for liberation from cyclic existence. The strotras or hymns throws light on various aspects of Buddhist doctrines.The strotras are sung by sadhakas during their meditation or act of devotion.The contents of these strotras are of varied nature ranging from simple act of confession,qualities of Buddhas and Bodhisattvas, praises of deities of both mundane and

supramundane, iconopgraphic data of various tantric deities and also explanation of Buddha's teachings themselves in the form of verses. These strotras can be sung with melodious music and can imprint the devotees significantly even in this modern world through the multimedia device.

Caryagita

Caryagita is the song or hymn used to sing in Tantric Buddhist ceremonies. Most of the authors of those songs or dohas were the Mahasiddhas of India and Nepal. Mahasiddha Sarahpada's Dohakosha was the most popular one.Caryagita is said to be the song of enlightenment where profuse words of wisdom are met.

In Newar Buddhist tradition these tantric songs are still sung by Buddhist Vajracharyas in special ceremonies like ordination ceremony or Acharya abhiseka.The importance of these hymns cannot be overemphasized for the students of Prakrit, Apavramsa,Sanskrit or Hybrid Sanskrit.If we could not preserve it now, the fast disappearance of these Asian wisdom is easily discernible. A loss for the whole world indeed.

Seeing the vulnerability and need for preservation of these Sanskrit Buddhist manuscripts Nagarjuna Institute has launched the input of these texts within its constraints.

World Wide Web: database on Buddhism

There are many web servers who provides large database on Buddhism related website and pages. **Yahoo** alone has 501 websites and has links with 1,45,000 WebPages. Whereas **Altavista** search engine has registered 1,89,235 web pages concerning Buddhism alone. Furthermore, **Google** Search engine, devised by Stanford University, USA has registered 2,51,000 web pages on Buddhism. These web pages deal with all aspects of Buddhism as much as 100 categories.

However, we are providing few popular websites to study following subjects.

Theravada Buddhism

Many organizations have created a number of websites with the Pali Texts translated into English and made available online in the website for the general public, they are as follows:

The Theravada Buddhism Web Directory

http://quantrum.com.my/sadhu/ and for English translation of Pali Tripitaka on line pls. visit the website:

http://www.accesstoinsight.org

http://www.mahidol.ac.th/budsir

SriLanka Tripitaka Project

on http://www.gold.ac.uk/jbe/ibrc.html

Mahayana Buddhism

For the English Translation of some of Mahayana Sutras translated from Chinese pls.visit (http://www.sinc.sunysb.edu/Clubs/buddhism/)
The Foundation for the Preservation of the Mahayana Tradition
An organization that gives peoples the chance to receive higher education.

Chinese Buddhism

For the study of Chinese Buddhism, Center for Buddhist Studies, Taiwan has posted a vast resources in its website:http://cctb.ntu.edu.tw where one can find Chinese journals, texts, articles on Buddhism and so forth.In this website, a Buddhist resources has enlisting of more than 100 pages of Buddhist web pages dealing with all sorts of categories.

Tibetan Buddhism and Vajrayana

Again, Tibetan Studies Virtual Library www.ciolek.com,Australia has provided an extensive resources for Tibetan Buddhist Studies.
Another website called LinksPitaka (http://www.ville-ge.ch/musinfo/ethg/ducor/intro.htm) provides a comprehensive information on Vajrayana Buddhism of Tibet

Electronic Journals

Concerning electronic journals: Journal of Buddhist Ethics seems to be a very popular website where one can find current and back issues of the journal online. Its web address: www.gold.ac.uk/jbe or http://jbe.la.psu/
and International association of Buddhist Journal: http://www-orient.unil.ch/ is another worldwide recognized academic journal.

Buddhist Books Store

Amazon is said to be the largest bookstore where one can order books online. www.amazon.com;.There are others too which facilitates for e-shopping of the Buddhist books. www.mlbdbooks.com
www.snowlionpub.com, www.indiamart.com/ibc

Discussion and mailing lists

There are several discussion list where scholars discuss among themselves on the points of doctrine through emails in the mailing list.For instance-dhammalist, fpmt group and so forth.

Conclusion

So far we have produced a very brief outline of extent of contribution made by Internet in disseminating Buddhism in the world. Many more evidences can be cited. It has definitely created awareness among scientific mind of the world about the value of good heart i.e potentiality of Mind.

Throughout our history the supremacy of mind over matter or vice-versa has been the main issue of debate between the occident and oriental

religious people. The aim of both the group comes down to the same theme: happiness of this life and hereafter.

In this case, the oriental religions especially Buddhism emphasize both ways. In my own opinion. these two should go together rather than create opposite views. Just as the development of science and technology has achieved its climax in exploiting the nature and function of matter, in the same way Buddhism has attained its climax in exploiting the cosmic nature of our human mind and its extensive function in human world as well as in this universe.

As we see today, how Buddhist ideas, as indicated in my paper, through use of modern technology such as computers and Internet, have come down to us so easily and make our life happy and peaceful.

I appeal to the Scholars and scientists of this world to use one's wisdom in experimenting Buddha's teaching into their daily life and verify if it can bring peace and happiness to the world and to oneself. Now through these computers and Internet Buddha is recognized as **"Light of the World"** not just" **Light of Asia"** only. ❋❋❋

नेपालमा थेरवादी बुद्धधर्म पुनर्उत्थानको पृष्टभूमि

वेदराज ज्ञवाली•

बुद्धधर्मको विकासदेखि विभाजनसम्म

बुद्धधर्मका प्रवर्तक सिद्धार्थ गौतमको जन्म नेपालको राजधानीबाट करीब २५० कि.मि. पश्चिम-दक्षिणमा अवस्थित लुम्बिनीमा इसापूर्व ५६३ मा भएको थियो ।[१] तत्कालीन कपिलवस्तु राज्यको राजपरिवारमा जन्मेका राजकुमार सिद्धार्थका बाबुको नाम सुद्धोधन र आमाको नाम मायादेवी हो । सिद्धार्थ गौतम बालक कालदेखि नै सम्बेदनशील, करुणायुक्त र गम्भिर स्वभावका थिए । मानिसको जीवनमा देखा पर्ने समस्या र तिनीहरूबाट उत्पन्न हुने दुःख त्यो सवैभन्दा प्रमुख विषय हो, जसले उनलाई संवेदनशील बनाउने गर्दथ्यो । यसै सिलसिलामा उनले बुढो, रोगी, मृत र सन्यासीलाई देखेपछि उनको मनमा मानिसको जीवनमा व्याप्त समस्या तथा दुःखका कारण तथा यसको समाधानका बारेमा सही ज्ञानप्राप्त गर्ने इच्छा उत्पन्न भयो । साथै जीवनको क्षणभङगुरताको वोधले गृहस्त जीवनप्रति एक किसिमको वैराग्य भाव पनि उत्पन्न भयो । जसको परिणामस्वरुप उनी २९ वर्षको उमेरमा ज्ञानको खोजी गर्न घरवार त्यागेर कपिलवस्तुबाट प्रस्थान गरे । त्यसपछि उनले ६ बर्षसम्म निरञ्जना नदीको किनारमा अवस्थित उरुवेला (वोधगया) मा कठोर तपश्या गरे । यतिञ्जेल पनि बोधि ज्ञानप्राप्त नभएपछि कठोर तपचर्या छाडी मध्यममार्ग निर्देशित ध्यानबाट ज्ञानप्राप्त गर्ने प्रयत्नको दौरानमा उनलाई बुद्धत्वप्राप्त भयो ।[२] वोधि ज्ञानप्राप्त गरेपछि राजकुमार सिद्धार्थ गौतमको नाम गौतम बुद्ध रहन गयो ।

उनलाई घरवार त्यागनप्रेरित गर्ने कुराहरूमध्ये सबैभन्दा महत्वपूर्ण भूमिका मानव समाजमा व्यप्त दुःखजन्य समस्याहरूको थियो । अर्थात मानिसहरूमा व्यप्त दुःखको समाधानको खोजिमा उनी घर छोडेर निष्किएका थिए । सिद्धार्थ गौतमको बुद्धत्वको अधारशीला पनि मानिसहरूले भोल्नुपरेको दुःखको पहिचान र त्यसको निराकरण सम्बन्धी ज्ञानमाथि खडा भएको छ । मानिस र मानिसको समाज दुःखमय छ, मानिसहरूले भोल्नु परेका दुःखका कारणहरू छन्, यस्ता दुःखबाट पारपाउन सकिन्छ अथवा दुःखको अन्त्य सम्भव छ र दुःख निवारणका उपायहरू छन् भन्ने मूल प्रस्तावनामा आधारित दर्शन नै बुद्धदर्शन हो । बुद्धका दुःख र दुःख निवारण सम्बन्धी अवधारणालाई नै चतुआर्य सत्य भनिन्छ ।

मानिसहरूले भोल्नु परिरहेका समस्यासँग प्रत्यक्षसम्बन्ध नरहेका दार्शनिक सवालहरूमा नअल्भिई मानव सरोकारका विषयमा प्रत्यक्षसम्बन्ध राख्ने विषय दुःख र यसको निवारणका उपायमा आधारित बुद्धका विचारहरू, बुद्धको आफ्ना विचार प्रस्तुत गर्ने प्रभावशाली शैली तथा क्षमता, उनको व्यक्तित्व तथा पारिवारिक पृष्टभूमि आदिले गर्दा उनको जीवनकालमा नै बुद्धधर्म (बुद्धका विचारहरू) ले व्यापक जनसमर्थन पाइसकेको थियो । बुद्धसंघमा आबद्ध भिक्षु तथा भिक्षुणीको संख्या पनि लाखौं पुगिसकेको थियो । करीब ८०

• श्री वेदराज ज्ञवालीले त्रिभुवन विश्वविद्यालय बौद्ध अध्ययन विभागबाट PG Diploma in Buddhist Studies उत्तीर्ण गरी बौद्ध अध्ययन अनुसन्धानमा सम्लग्न हुनुहुन्छ ।

१ भिक्षु सुदर्शन महास्थविर, पूर्ववत्, पृ २३ ।

२ B. R. Ambedkar, *The Buddha And His Dhamma*, (Taiwan: The Corporate Body of the Buddha Educational Foundation, 1997), P. 65-75.

वर्षको उमेरसम्म बाँचेका बुद्धले इसापूर्व ४८३ मा भारतको कुशीनगरमा[3] परिनिर्वाणप्राप्त गरेका थिए ।

गौतम बुद्धले बुद्धत्वप्राप्त गरिसकेपछि परिनिर्वाण नहुञ्जेलसम्मको करीब ४५ वर्ष उनले देशना गरेका विचारहरूको समग्रतालाई नै बुद्धधर्म (Buddhism) भनिन्छ । बुद्ध र उनका विचारहरूका अनुयायीहरूलाई "बौद्ध" भनिन्छ । तर यहाँनेर हामीले के कुरा पनि बिर्सनु हुँदैन भने बुद्धको जीवनकालदेखि अहिलेसम्म यस बीचका करीब २५०० वर्षको दौरानमा बुद्ध र उनका उपदेशमा आधारित भएर वा यससँग जोडिएर यसका अनुयायीहरूको व्यवहारिक क्रियाकलापजन्य मान्यता तथा व्याख्यालाई पनि बुद्धधर्म नै भनिन्छ । यद्यपि बौद्धहरू वर्तमान समयसम्म आइपुग्दा विभिन्न सम्प्रदाय वा समूहमा विभक्त हुनपुगेका छन् । विभिन्न वौद्ध सम्प्रदायले एक आपनसमा बाझिने कैयौ कुराहरूलाई बुद्धधर्मको रूपमा मान्यता दिदै आएको भएतापनि आधारभूत मान्यताहरू भने समान छन् अथवा बुद्धका मूल सिद्धन्तमा आधारित छन् ।

बुद्धधर्म र संघमा देखापरेको मत भिन्नताले बुद्धको परिनिर्वाण भएको कैयौं वर्ष पछिमात्र मुर्तरुप लिएको थियो । जसको परिणामस्वरुप विभिन्न वैचारिक स्कूल र सम्प्रदायको उदय भएको हो । बुद्धको जीवन अवधिमै पनि उनका केही अनुयायीहरूले बुद्धको प्राधिकारलाई चुनौति दिने र संघमा विभाजन ल्याउने प्रयत्न गरेका थिए । बुद्धका काकाका छोरा देवदत्तले राजा अजातसत्रुसँग मिलेर बुद्धलाई मार्ने प्रयत्नमात्र गरेनन् यसका साथै बौद्ध भिक्षुहरूलाई अझ कडा विनयको व्यवस्था गर्नुपर्ने माग राखेर संघमा फुटपार्ने प्रयत्न पनि गरेका थिए । तर यस कुरामा देवदत्त सफल हुन सकेनन् ।[४] अन्य केही भिक्षुहरू बुद्धले निर्धारण गरेका विनय (नियमहरू) कडा भएको ठान्दथे र नियमलाई खुकुलो बनाएर सुविधा तथा सहजतापूर्वक जीवन बिताउन चाहन्थे अर्थात बुद्धले बनाएका नियमहरूले भिक्षुहरूको व्यक्तिगत स्वतन्त्रतामा आँच पुगेको ठान्दथे । यस्ता विचार राख्नेमध्ये भिक्षु सुभद्र पनि एक हुन जसले बुद्धको परिनिर्वाणको खबर पाएपछि दुःखी हुनुको सट्टा "अब यसो गर, त्यसो नगर" भनेर कडाइ गरिने कुराबाट छुट्कारा पाइने भयो भनेर खुशी भएका थिए ।[५]

बुद्धको परिनिर्वाण भएपछि, उनको अभियानको सर्वोच्च प्राधिकार (Authority) को रूपमा कुनै पनि व्यक्तिलाई तोकिएको थिएन बरु बुद्धले देशना गरेका सुत्र र विनयलाई नै प्राधिकारको रूपमा स्वीकारिएको थियो ।[६] त्यसैले, भिक्षुहरू बीचमा अर्थात संघमा सामन्यरूपमा देखा पर्दैगरेका मत भिन्नताहरूको समाधान गरी सम्पूर्णरूपमा एकमना एकता कायम गर्नको लागि बुद्ध परिनिर्वाण भएको करीब ३ महिना पछि इसापूर्व ४८३ मा महाकास्यपको अध्यक्षतामा राजगृहमा प्रथम संगिती (Firsst Great Council) सम्पन्न भयो । करीब ५०० अर्हतहरूको सहभागितामा सम्पन्न यस संगितीमा धर्म र विनयमाथि आलोचनात्मकरूपमा छलफल गरी सुत्र पिटक र विनय पिटक पास गरियो ।[७] साथै बुद्धको

३. भिक्ष्मु सुदर्शन महास्थविर, पूर्ववत्, पृ २९ ।
४. P.V. Bapat, *2500 years of Buddhism, (ed.)*, (New Delhi: Publications Division, Ministry of Information and Broadcasting, Governmet of India, 1956), P. 86.
५. ऐजन् ।
६. ऐजन् ।
७. ऐजन्, पृ. ३१ ।

निजी सचिवको रूपमा क्रियाशील भएका आनन्दलाई विभिन्न ७ वटा आरोपहरू पनि लगाइएको थियो र उनले यसबारे स्पष्टिकरण दिएका थिए ।[८] यो संगितीबाट बुद्धसंघमा बुद्धका धार्मिक उपदेश (सुत्र) र संघमा रहँदा भिक्षुहरूले पालना गर्नुपर्ने नीतिनियमहरूमा (विनय) एकरुपता ल्याउन सकिएकाले संघको उत्तरोत्तर प्रगतिमा मद्दत पुगेको देखिन्छ ।

बुद्धको परिनिर्वाण भएको करीब एकसय वर्ष पुग्दानपुग्दै बुद्ध संघमा फेरि एकपटक विवादहरू देखापरे । जसको अन्तिम टुङ्गो लगाउनका लागि वैशालीमा द्वितीय संगिती (Second Great Council) डाकियो ।[९] वैजी देशका भिक्षुहरूले बुद्धका उपदेशसँग मेल नखाने १० वटा व्यवहारजन्य कुराहरूको अभ्यास गर्ने गरेका र त्यसको विरोध यश लगायतका भिक्षुहरूले गरेका तथा त्यस विवादको निवारणको लागि यो द्वितीय संगितीको आयोजना गरिएको थियो ।[१०] यसरी द्वितीय संगितीमा बुद्धका उपदेशलाई कडाइकासाथ पालन गर्नुपर्छ भन्ने पक्षका यश लगायतकमा भिक्षुहरू जसलाई एक किसिमले कट्टरवादी वा सिद्धान्तवादी पनि भन्नसकिन्छ र उदारवादी वैज्जी भिक्षुहरू (बुद्धका उपदेशबाट केही हदसम्म पथ बिचलीत भएका भिक्षुहरू) का बीचको विवादले महत्व पाएको थियो । इसापूर्व ३८० तिर वैशालीमा रेवत महास्थविरको सभापतित्वमा सम्पन्न यस संगितीमा बुद्धसंघको विभाजन स्पष्टरूपमा देख्नसकिन्छ । यश लगायत ७०० अर्हतहरूको संगितीले वैज्जी भिक्षुहरूको १० वुँदे व्यवहारिक नियमलाई अवैध घोषित गरी बुद्धका मूल नियमहरूलाई सुद्धरूपमा बचाइराख्न सफल त भयो तर असहमत भिक्षुहरू र उपासकहरूसमेत १०,००० (दश हजार) भिक्षुहरूको सहभागितामा छुटै संगितीसम्पन्न भयो । बुद्धले निर्देश गरे अनुरुपका नियमहरूलाई समयसापेक्ष गर्न चाहने यी उदारवादी भिक्षुहरूलाई पछि महासांघिक भनियो (किनकी, उनीहरूले सम्पन्न गरेको संगितीमा धेरै मानिसहरूले भागलिएका थिए) र जबकी कट्टरवादी वा बुद्धका विनयसम्बन्धी उपदेश वा सिद्धान्तलाई दह्रोसँग पकडिएका भिक्षुहरूलाई थेरवादी (स्थविरवादी) भनियो किनकी यिनीहरूले संघमा स्थविरहरूको स्थानलाई उच्चमहत्व दिएका थिए । त्यसैले द्वितीय संगिती एक किसिमले उदारवादी र कट्टर सिद्धान्तवादी मतावलम्बी भिक्षुहरू बीचको संघर्ष थियो । यस संगितीबाट नै बुद्धसंघमा नयाँ निकाय (School of Thought) को सुरुवात भएको कुरा सबै बौद्धहरूले स्वीकारेका छन् ।[११]

यसरी बौद्धसंघमा पहिलो स्पष्ट विभाजन देखापऱ्यो । यसै समयदेखि स्थविरवाद (थेरवाद) र महासाँघिक नामक दुईवटा निकायहरू प्राचीन बौद्धसंघमा देखापरे । समयबित्दै जाँदा यो विभाजन विस्तारित हुँदैगयो र यी दुई निकायबाट अन्य कैयौ सम्प्रदायहरू (Sects) उत्पन्न हुन गए ।[१२] यसै क्रममा थेरवादी निकायबाट बुद्ध परिनिर्वाण भएको तीन, चारसय वर्ष भित्रमा करीब ११ वटा उपसम्प्रदाय र महासांगिकबाट ७ उपसम्प्रदाय उत्पत्ति हुन पुगे ।

प्राचीन समयमा उत्पत्ति भएर समयको गतिलाई पछ्याउन नसकेका अधिकाँस बौद्ध सम्प्रदायहरू (Sects) लोप भइसकेका छन् । थेरवादी बुद्धधर्म भने श्रीलङ्का, बर्मा, थाइल्याण्ड, आदि देशमा पुगेर यी देशका समाजमा जरा गाड्न सफल भयो । अहिले समयको ठूलो

८.ऐजन्, पृ. ३५ ।
९.ऐजन्, पृ. ३६ ।
१०.ऐजन्, पृ. ३७ ।
११.ऐजन्, पृ. ८८ ।
१२.ऐजन्, पृ. ८८-८९ ।

अन्तराल पछि थेरवाद नेपाल लगायतका देशहरूमा फेरि पुनर्जागरणको दौरबाट गुज्रिरहेको छ। सर्वास्थीवादी सम्प्रदायको प्रभाव पनि तिव्वतमा अहिलेसम्म रहेको छ ।[१३] त्यस्तै केही सम्प्रदायको रुपान्तरण भएर अझ नयाँ सम्प्रदाय बन्नेक्रम पनि पूर्णरुपेण रोकिएको छैन ।

थेरवादी बुद्धधर्मको उत्थान तथा विस्तार

दोश्रो संगिती पछि बुद्धधर्मका अनुयायीहरूका बीचमा देखापरेका विभिन्न निकाय तथा सम्प्रदायहरू बीचको खिचातानी र बुद्धधर्मको व्यवहारिक प्रयोगमा देखापरेको विविधतालाई हटाएर बुद्ध शासनमा शुद्धता तथा एकरुपता कायम गर्ने अभिप्रायले तेश्रो संगितीको (Third Great Council) अयोजना गरिएको थियो । इसापूर्व २५० मा भारतको पटनां (पाटलीपुत्र) मा सम्पन्नं यो संगितीका प्रमुख कर्ता मौदगलिपुत्र तिस्स र उनकै प्रेरणाले बुद्धधर्म पट्टि लागेका सम्राट आशोक दुवै दोश्रो संगिती पछि विभाजित हुनपुगेको बौद्धधर्म-सम्प्रदायमध्ये थेरवादी बुद्धधर्मका हस्तीहरू थिए । यस संगितीबाट बौद्धसंघमा रहेका कथित अपवित्र तत्वलाई कारवाई गरी निकालिएको र सुत्र पिटक तथा विनय पिटकको पुनर्समीक्षा गर्नुका साथै अभिधम्म पिटकको निर्धारण पनि गरिएको थियो ।[१४]

मौदगलिपुत्र तिस्सको अध्यक्षता र सम्राट अशोकको संरक्षकत्वमा सम्पन्न यस संगितीमा १,००० भिक्षुहरूले भागलिएका थिए । यस संगितीको सबभन्दा महत्वपूर्ण कुराहरूमध्ये सम्राट अशोकले धर्म प्रचारका लागि विभिन्न देशमा धर्मदूतहरू खटाएका थिए । त्यसमध्ये अशोकले आफ्ना छोरा महेन्द्र र छोरी संघमित्रालाई श्रीलंकामा धर्म प्रचारको लागि पठाए । महावंश र दिपवंशका अनुसार अशोकका धर्मदूतहरूमध्येमा मज्झिमथेर र अन्य चारजना थेरहरू हिमवत प्रदेशमा धर्म प्रचारका लागि आएका थिए । शासनवंशमा उल्लेख भए अनुसार हिमवत प्रदेश भनेको नेपाल उपत्यकासहित सम्पूर्ण हिमाच्छादित उत्तरी क्षेत्रको भू-भाग हो ।[१५] त्यसैगरी अशोकले एशिया, अफ्रिका र युरोपका अन्य कैयौं देशहरूमा पनि धर्मप्रचारको लागि धर्मदुतहरू पठाएका थिए ।

राजा कनिष्कको संरक्षकत्वमा सन् १०० को आसपासमा कश्मीरमा चौथो संगितीसम्पन्न भयो । यस संगितीले यतिन्जेल अस्थित्वमा रहेका १८ वटै बौद्ध सम्प्रदायहरूलाई मान्यता दिइएको थियो । पाली भाषामा रहेको त्रिपिटक माथि संस्कृतमा विभाषा (टिका) तयार गरिएको यो संगितीको बुद्धधर्मको इतिहासमा ज्यादै ठूलो महत्व छ तापनि यस संगितीमा स्थविरवादबाट (हिनयानबाट) छुट्टिएका अन्य उदारवादी सम्प्रदायको सहभागिता भएतापनि सबैभन्दा धेरै भिक्षुहरू भने सर्वस्तिवादी सम्प्रदायका थिए । यो संगितीलाई थेरवादी सम्प्रदायले मान्यता नदिएकाले विवादित हुनपुगेको छ ।

थेरवादी परम्परा अनुसार चौथो संगिती श्रीलङ्कामा राजा वेट्टगामी अभयको संरक्षकत्वमा इसापूर्व १०० मा भएको थियो ।[१६] यस संगितीमा त्रिपिटकको पुनर्पाठनमात्र गरिएन कि अर्थकथा तथा त्रिपिटकलाई पनि विषयगतरूपमा पुनर्व्यवस्थित गरियो । यसै संग्रतीबाट त्रिपिटक तथा अट्ठकथा पाली भाषामा ताडपत्रमा लेखेर सुरक्षित गरियो ।[१७] यो

---

१३. भिक्षु अमृतानन्द, *महिन्द थेर तथा संघमित्ता थेरी,* (काठमाडौं : आर्कुविगु, (२०४६) पृ ख ।

१४ P.V Bapat, पुर्ववत्, पृ. ३९ ।

१५ ऐजन्, पृ. ४० ।

१६. भिक्षु सुदर्शन महास्थविर, *बौद्ध संस्कृति,* (काठमाडौ : नगर मण्डप श्रीकीर्ति विहार, २०५५), पृ. ८२ ।

१८ P.V. Bapat, पुर्ववत्, पृ. ४४ ।

संगितीभन्दा अगाडि त्रिपिटक लिखितरूपमा थिएन । गुरुशिष्य परम्परा अनुसार भिक्षुहरूले कण्ठस्थ गरी त्रिपिटकको ज्ञान एक पुस्तावाट अर्को पुस्तमा हस्तान्तरण हुँदै आएको थियो ।

थेरवादी परम्परा अनुसार पाँचौं र छैठौं संगिती वर्मामा सम्पन्न भएका थिए । पाँचौं संगिती बर्माको माण्डलेमा सन् १८७१ मा राजा मिन्दोमिनको संरक्षकत्वमा सम्पन्न भएको थियो । यस संगिती मा सम्पूर्ण त्रिपिटकलाई ७२९ वटा मार्वलका स्लावहरूमा कुँदेर सुरक्षित पारिएको थियो । छैठौं संगिती सन् १९५४ मईदेखि बर्माको राजधानी रंगुनमा सुरु भई सन् १९५६ को वैशाख पूर्णिमा (बुद्ध पूर्णिमा) सम्म जारिरहेको थियो । यस संगितीमा भारत, श्रीलङ्का, नेपाल, थाइल्याण्ड, कम्वोडिया आदि देशका भिक्षुहरूले भाग लिएका थिए । यस संगितीमा पनि त्रिपिटकको पुनर्समीक्षा गरिएको थियो ।[१८] नेपालबाट यस संगितीमा भिक्षु अमृतानन्द लगायतका भिक्षुहरूले भाग लिएका थिए ।

थेरवादका दार्शनिक मान्यताहरू

गौतम वुद्धले, बुद्धत्वप्राप्त गरेपछि महापरिनिर्वाणप्राप्त नगरुञ्जेलसम्मको ४५ वर्ष धर्म देशना गरेर बिताएका थिए । उनले उपदेशहरू तत्कालीन मगध देशमा प्रचलित पाली भाषामा दिएका थिए । पाली भाषामा बुद्धले गरेको धर्म देशना अर्थात उनका उपदेशहरूलाई विषयगत रुपमा ३ भागमा विभाजन गरिएको छ । यसै आधारमा अभिधम्म पिटक, विनय पिटक र सुत्त पिटक गरी पाली त्रिपिटकलाई बुद्धका सबैभन्दा प्रमाणिक र सर्वप्राचीन उपदेशका रूपमा स्वीकारिएको छ । पाली त्रिपिटक थेरवादी बुद्धधर्मसँग सम्बन्धित रहेकाले थेरवादीहरूलाई बुद्धका सच्चा अनुयायी वा कट्टर अनुयायीका रूपमा लिने गरिन्छ । थेरवादीहरूले बुद्धलाई केही हदसम्म दैविक शक्ति युक्त व्यक्ति माने पनि मूलतः असल मानव गुण भएका ऐतिहासिक व्यक्तिको रूपमा मान्ने गर्दछन । त्यसैले बुद्धमा मानवीय सम्बेदना हुनु स्वभाविक हो र मानिसहरूको कल्याणका खातिर उनले आफ्नो जीवन परिचालन गरेका छन् तथा उनका दार्शनिक विचारहरू पनि यसमा नै केन्द्रित भएको देखिन्छ ।

थेरवादले मानिसलाई समस्या तथा खरावीबाट पारपऊनका लागि असल काम तथा विचारको अभ्यास गर्न प्ररित गर्दछ । यसका लागि मानिसले शील, समाधि र प्रज्ञाको अभ्यास मार्ग अपनाउनु पर्दछ । यसो गर्नाले मानिसले संसारिक दुःखवाट मुक्तभई निर्वाणप्राप्त गर्नसक्दछ ।

थेरवाद अनुसार सम्पूर्ण संसारिक विषयवस्तुका मुलतः ३ वटा लक्षण वा स्वभाव रहेका छन् । संसार अनित्य छ । अथवा सवै सांसारिक कुराहरू निर्माण-विनास वा जन्म-मृत्युको चक्रबाट गुज्रिएका हुन्छन् । कुनै पनि चिज नित्य वा अजर अमर छैन । संसार दुःखमय छ । सांसारिक विषयबस्तुमा रमाएर सुख प्रप्त गर्ने चाहना मृगमरिचिकामात्र हो । त्यसैले वास्तविक सुखप्राप्त गर्न चाहनेले सांसारिक मोहलाई परित्याग गर्न सक्नुपर्दछ । आत्माको कुनै अस्थित्व छैन । संसारका सबै वस्तु अनात्म छन् । संसार सम्वन्धी यी ३ वटा मान्यताहरू दुःख, अनात्म र अनित्य भन्ने दार्शनिक मान्यतामा अधारित दर्शन नै थेरवादी दर्शन हो ।[१९]

नेपालमा थेरवादी बुद्धधर्मको सुरुवात

नेपालमा थेरवादी बुद्धधर्मको पुनर्उत्थानको वारेमा धेरै कुराहरू किटानीकासाथ भन्न सकिन्छ तापनि यसको प्राचीन तथा मध्यकालीन इतिहासस्पष्ट नभएको हुनाले यसबारेमा

१८.ऐजन्, पृ. ४७।
१९. ऐजन् ।

चर्चा गर्न त्यति सजिलो छैन । यस्तो समस्या थेरवादको बारेमा मात्र होइन कि हाम्रो देशको सिङ्गो इतिहासको बारेमा पनि रहेको छ । तर इतिहासलाई नियालेर हेर्ने हो भने प्राचीन कालदेखि नै नेपालमा थेरवादी बुद्धधर्म थियो भन्ने कुरा स्वीकार्न सकिन्छ र यसै आधारमा नेपालको थेरवाद बुद्धधर्मको ऐतिहासिक रुपरेखा तयार गर्न सकिन्छ ।

नेपालको थेरवादी बुद्धधर्मको पुनर्उत्थानको पृष्टभूमिमा प्रवेश गर्नु पूर्व थेरवादसँग जोडिएका वा जोडिन सक्ने केही प्रसङ्गहरूबारे चर्चा गरौं ता कि नेपालमा थेरवादको सुरुवात र विकासको बारेमा अध्ययन गर्न हामीलाई सजिलोहओस् ।

बुद्ध धर्मका प्रवर्तक गौतम बुद्ध नेपालको दक्षिण-पश्चिम तराईमा अवस्थित लुम्बिनीमा जन्मेका थिए । उनको जीवनकालमा नै (इसापूर्व ५६३-४८३) कपिलवस्तुका कैयौं महिला तथा पुरुषहरूले प्रवज्या लिएर बुद्धधर्मको प्रवाहमा सामेल भएका थिए । तत्कालीन कपिलवस्तुका भिक्षु तथा भिक्षुणीहरूको बुद्धधर्मको विकासमा ज्यादै ठूलो भूमिका रहेको छ । त्यसैले नेपालमा (आधुनिक सन्दर्भको नेपाल अधिराज्यलाई नेपाल भनिएको हो, यहाँ प्राचीनकालको नेपाल उपत्यका मात्रको उल्लेख गरिएको होइन) बुद्धधर्मको सुरुवात गौतम बुद्धको जीवनकालमा नै भएको हो । तर यहाँनेर हामीले के कुरामा ख्याल गर्नु पर्दछ भने बुद्ध परिनिर्वाण भएको सयवर्ष पछि आयोजना गरिएको द्वितीय संगितीमा बौद्धसंघमा औपचारिकरूपमा विभाजन भएर थेरवाद र महासांघिक नामका दुईवटासमूह बन्नुपूर्व बुद्धधर्ममा थेरवाद नामको कुनै विशेष सम्प्रदायको अस्थित्व थिएन । त्यतिञ्जेल एउटैमात्र बौद्धसंघ थियो । द्वितीय संगिती पछि अस्थित्वमा आएको थेरवादले बुद्धका शिक्षाहरूलाई जस्ताको तस्तैरूपमा अवलम्बन गर्ने प्रतिबद्धतासहित अगाडि आएको थियो ।

सम्राट अशोकको संरक्षकत्वमा इसापूर्व २५० को आसपासमा सम्पन्न तृतीय संगिती पछि विभिन्न देशमा धर्म प्रचारको लागि धर्मदूत पठाएका थिए । तृतीय संगिती विशेष गरी थेरवादीहरूको वर्चश्व भएको संगिती र सम्राट अशोक पनि यसै सम्प्रदायप्रति झुकाव राख्ने हुनाले उनले पठएका धर्मदूतले प्रचार गरेको बुद्धधर्म पनि थेरवादी बुद्धधर्म हो भन्ने कुरा सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ । अशोकका धर्मदूतमध्ये मज्झिमथेरसहितको टोली हिमवत प्रदेशमा धर्म प्रचारका लागि आएका थिए र शासनवंशमा उल्लेखभए अनुसार हिमवन्त प्रदेश अन्तरगत (नेपाल उपत्यका सहित) सम्पूर्ण हिमाच्छादित भु-भाग परेको स्पष्ट हुन्छ । अशोकका धर्मदूतहरूले यहाँ सर्वप्रथम "धर्म चक्रसुत्र" को देशना गरेका थिए ।[२०]

अशोकका धर्मदूतमध्ये राजकुमारी चारुमतिको नेतृत्वमा अर्को टोली पनि काठमाडौं उपत्यकामा आएको र चारुमतीले नेपालका राजकुमार देवपालसँग विवाह गरी यतै घरजम गरेर बसेकी थिइन् । उनले यहाँ एउटा विहार बनाई त्यस विहारमा बौद्ध केन्द्रको स्थापना गरेकी थिइन । त्यो विहार अध्यावधि छ र त्यसलाई चरुमती विहार भनिन्छ । अर्थात काठमाडौ देवपत्तनमा (चावहिल) अवस्थित विहार नै चारुमति विहार हो । यो धर्मदूत टोलीपछि मन्जुपत्तन (पाटन) मा आइ यस शहरको चारवटा सिमावर्ती छेउमा चारवटा स्तुपहरूको निर्माण गऱ्यो । ती स्तुपहरू अहिले पनि छन् । यस धर्म अभियानको सम्झनामा यस शहरको नाम पनि बदलेर अशोक पत्तन राखियो ।[२१]

२०. P.V.Bapat, पुर्ववत् ।

२१.भिक्षु सुदर्शन महास्थविर, पुर्ववत् ।

त्यसै गरी सम्राट अशोकले आफ्नो धर्मिक अभियानको सिलसिलामा गौतम बुद्धको जन्मस्थल नेपालको लुम्विनीमा आएर अभिलेखसहित एउटा स्तम्भको स्थापना गरेका थिए ।[२२] अशोक स्तम्भको नामले विख्यात यस स्तम्भमा भगवान बुद्धको जन्म यहाँ भएको थियो भन्ने कुरा स्पष्टरूपमा उल्लेख गरिएको छ ।

यसरी सम्राट अशोकको वौद्धधर्म प्रचार गर्ने अभियान अन्तरगत ३ वटा अभियान नेपालमा सञ्चालन भएका र ती अभियानको प्रभाव अहिलेसम्म सप्रमाण रहेको तथा अशोकको अभियान थेरवादी बुद्धधर्मको प्रचार गर्ने अभियान भएको हुनाले नेपालमा थेरवादी बुद्धधर्मको प्रवेश इसापूर्व तेश्रो शताब्दीमा अर्थात थेरवाद बुद्धधर्मको विकासको उषाकालदेखि नै यसको प्रवेश नेपालका भएको कुरास्पष्ट हुन अउँदछ ।

काठमाडौं उपत्यकामा थेरवादी बौद्ध वाङ्मयको किन्नरजातक उत्किर्ण गरिएको छ । यसका साथै ह्वेनसाङको यात्रा वृतान्तमा नेपाल उपत्यकामा हिनयान (सुरुमा थेरवादको प्रचलित नाम) र महायानका तीन-तीनहजार भिक्षुहरू रहेको कुरा उल्लेख छ ।[23] त्यसैगरी पालीको सर्वाधिक प्राचीन पाण्डुलिपि नेपालको राष्ट्रिय अभिलेखालयबाट प्राप्त भएको छ । यसबाट के कुरा स्पष्ट हुनअउँछ भने नेपालमा बुद्धधर्मको सुरुवात गौतम बुद्धको जीवन कालमा नै भएको हो । त्यसैगरी बुद्धधर्ममा देखापरेको विभाजन पछि अस्थित्वमा आएका बौद्ध सम्प्रदायमध्ये थेरवाद बुद्धधर्म अन्य बौद्ध सम्प्रदायभन्दा पहिला नेपालमा प्रवेश भएको थियो । तर थेरवादको विकास र विस्तारमा खासगरी इस्वी सम्वतको पहिलो शताब्दी पछि महायान र त्यसको शताब्दी औं पछि बज्रयान सम्प्रदायले नेपालमा प्रवेश तथा विकास गरेपछि नकारात्मक प्रभाव परेको देखिन्छ । मध्यकालसम्ममा त थेरवादी बुद्धधर्म नेपालबाट करीब करीब लोप नै हुनपुगेको थियो ।

नेपालको इतिहासको सिङ्गो मध्यकालभर्िर त्यसपछि आधुनिक कालको बीसौं शताब्दीको तेश्रो दशकसम्म अर्थात सन् १९२० सम्म नेपालमा थेरवादी बुद्धधर्मवारे कुनै चर्चा भएको वा थेरवादी बुद्धधर्मका अनुयायी नेपालमा रहेको कुनै ऐतिहासिक प्रमाण अहिलेसम्म भेट्टाउन सकिएको छैन । यहाँसम्म- कि पाँचौं र सातौं शताब्दीमा चिनिया यात्रीहरू क्रमशः फाहियान र हुयेन सङ्गले तथा १४ औं शताब्दीमा पश्चिम नेपालका मल्लराजा रिपुमल्लले गौतम बुद्धको जन्मथल लुम्विनीको तीर्थ गरेको कुराको ऐतिहासिक प्रमाण भेटिएता पनि त्यसपछि लुम्बिनी पनि विस्मृतीको गर्भमा हराउन पुग्यो । सन् १९९६ डिसेम्वर १ तारिखका दिन तत्कालीन नेपालको पाल्पास्थित कमाण्डङ्गि जनरल श्री खड्ग शमसेर र जर्मन पुरातत्वविद् **Dr. Alios Anton Fuhrer** ले सम्राट अशोकले स्थापन गरेको अशोक स्वम्भ पत्ता लगाएपछि मात्र त्यसमा कुँदिएको अभिलेखको आधारमा भगवान बुद्धको जन्मथलो लुम्विनीवारेमा यकिन गर्न सकिएको थियो ।

नेपालमा थेरवादको पुनर्उत्थान

ईतिहासको एउटा कालखण्डमा दक्षिण एशियामा मात्र होइन सिङ्गो एशिया महादेशका अन्य मुलुकहरूमा समेत फैलिएको बुद्धधर्म कसरी विस्मृतीको गर्भमा लुक्नपुग्यो त ? पश्चिमी साम्रराज्यवादी शक्तिराष्ट्रहरू विश्वविजयको उन्मादमा जहाँ जहाँ जान्थे त्यस

२२. Asha Ram Shakya, *"A Brief History of Buddhism in Nepal"*, ***Buddhist for Peace***, (Number 3, Vol. 3, 1981), P 43.

२३. P.V. Bapta, पुर्ववत्, पृ ७३ ।

देशको धर्म, संस्कृति, अर्थतन्त्र आदिलाई अधिनमा पारेर आफ्ना मान्यता तथा आफ्नो धर्म क्रिस्चियन धर्मलाई विजित राष्ट्रका जनतामाथि जवरजस्ति लाद्ने गर्दथे । मुस्लिम सम्राज्यवादीहरूको नीति पनि विजित राष्ट्रमा आफ्नो धर्म जवरवस्ति थोपर्ने नै थियो । त्यसैकारणले बुद्धधर्म जस्तो शान्ति र अहिंसावादी धर्मलाई साम्राज्यवादीहरूको धार्मिक वर्वरताले गर्दा ठूलो आघात पर्न गयो र यहाँसम्म कि भारत जस्तो देश जहाँ बुद्धधर्मको विकास भएको थियो त्यहाँ पनि बुद्धधर्म प्राय नष्ट तथा लोप नै हुन गएको थियो ।

तर श्रीलङ्का तथा बर्मा जस्ता देशहरूमा बुद्धधर्म त्यसमा पनि थेरवादी बुद्धधर्म जनताको आस्था र विश्वसमा निकै मजवुतिका साथ स्थापित भएको हुनाले विदेशी मान्यता र धर्मलाई जनताले सजिलै स्वीकार गरेनन् । बरु विस्तरै राष्ट्रिय र धार्मिक स्वतन्त्रतको लागि आवाज उठाउँदै गए । यस दौरमा श्रीलङ्का, बर्मा लगायतका देशहरूका थेरवादी बुद्धधर्मका अनुयायीहरू धर्मको संरक्षण तथा प्रचारमा अदम्य जोस र जाँगर सहित क्रियाशील भए । सन् १८७३ को अगस्टमा श्रीलङ्काको पान्दुरा भन्ने ठाउँमा इसायी र बौद्धको बीचमा सार्वजानिकरूपमा भएको शास्त्रार्थमा बौद्ध भिक्षु मिगत्तुवत्ते गुणानन्दले इसायी धर्म गुरु डेविड डे सिल्भालाई पराजित गरेका थिए । यसबाट धार्मिक जगतमा बुद्धधर्मप्रति ठूलो उत्सुकता उत्पन्न हुन गएको थियो । इसाको १९ औं शताब्दीको उत्तरार्धसम्ममा त बौद्ध जागरणलेस्पष्ट गति लिइसकेको थियो । कर्नल हेनरि स्टिल अल्कोटलगायतका पश्चिमी देशका व्यक्तिहरू, श्रीलङ्काका अनागरिक धर्मपाल तथा बर्माका ऊ.चन्द्रमणिलगायतका व्यक्तिहरूले भारतलगायतका देशमा थेरवादको पुनर्उत्थानमा ठूलो भूमिका खेले । सन् १८९१ मा श्रीलङ्काका धर्म प्रचारक अनागरिक धर्मपालले भारतमा बुद्धधर्म प्रचारको लागि महावोधि सोसाइटीको स्थापना गरेपछि यस क्षेत्रमा धर्म प्रचारको काम अझ व्यवस्थित हुनगयो । नेपालमा थेरवादको पुनर्उत्थानमा अनागरिक धर्मपाल र बुद्धको परिनिर्वाण भएको ठाउँ कुशिनगरमा बस्दै आएका बर्मेली भिक्षु ऊ चन्द्रमणिको ठूलो योगदान रहेको छ । अथवा सारा एशिया सम्राज्यवादी उत्पिडनबाट स्वतन्त्रताको लागि जागृत भइरहेको बेला विशेष गरी दक्षिण एशियामा बौद्ध जागरणले गति लिइरहेको थियो । यस कुराबाट नेपाल पनि अपवाद रहन सकेन ।

यसै दौरानमा सन् १८९६ मा नेपालको लुम्बिनी बुद्धको जन्मठाउँमा सम्राट अशोकले राखेको स्तम्भ फेला पऱ्यो । यसले पनि वुद्ध र बुद्धधर्म बारे नेपालीहरू माझ उत्सुकता बढयो । यसैताका पं निष्ठानन्द बज्राचर्यले ललितविस्तरलाई नेवारी भाषामा अनुवाद गरेर प्रकासित गरे । यसको अध्यनबाट नेवारी भाषा भाषी नेवार जनसमूदायमा बुद्धधर्ममा उत्सुकता तथा जागरण आयो ।[२४] त्यतिवेला गौतम बुद्धको जीवनीमा आधारित नाटक मञ्चन पनि गरिने गर्दथ्यो र यस नाटकमा प्रदर्शित घरबार त्यागगरी प्रवर्जीत भएर बुद्धसंघमा सामेल भएका दृश्यहरूले मानिसहरूलाई प्रभावित तथा आकर्सित गरेको थियो । नाटकबाट युवाहरू भिक्षु जीवनप्रति प्रेरित भएका थिए ।[२५]

सन् १९२० तिर पाटन सप्तपुर महाविहार निवासी जगतमान वैद्य १८ वर्षको उमेरमा प्रवेशिका परीक्षा (मेट्रिकुलेशन) दिन कलकत्ता गएको वेलामा त्यहाँ धर्मराजिक विहारमा वस्ने श्रीलङ्काका धर्म प्रचारक अनागरिक धर्मपालसँग भेटभयो । धर्मपालले अंगालेको

२४ भिक्षु सुदर्शन महाथविर, *बौद्ध संस्कृति*, पुर्ववत् पृ. १३३ ।
२५ Asha Ram Shakya, पूर्ववत् पृ. ४९ ।

थेरवादी बुद्ध धर्मबाट प्रभावित भएर उनकै सल्लाहअनुसार जगतमानले आफ्नो नाम बदलेर धर्मादित्य धर्मचार्य बनाए र बिदामा काठमाडौं आउँदा महावोधि पत्रिका तथा बुद्धधर्म सम्बन्धी अन्य सामाग्री लिएर आए । यसबाट नेपालमा थेरवादी बुद्धधर्मको औपचारिकरूपमा प्रचार पुनः सुरुभयो । केही समय पछि उनी प्रमाण पत्र तहको अध्ययनको लागि फेरि कलकत्ता गए र बुद्धधर्मको प्रचार प्रसारमा पनि सम्लग्न भए । सन् १९२३ को गर्मी महिनाको छुट्टिमा नेपाल आएको समयमा धर्मादित्यले थेरवाद बुद्धधर्म प्रचारको लागि नेपाल बुद्धोपासक संघ नामक संगठन र बुद्धधर्म नामक पत्रिका प्रकासित गरे ।[२६] यसरी नेपालको पहिलो थेरवादी धर्म प्रचारक धर्मादित्य धर्माचार्य देखा परे जसले नेपालमा थेरवादी बुद्धधर्मको पुनरुत्थानमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका थिए ।

धर्मादित्यले काठमाडौंमा थेरवादको प्रचार सुरुगरेको केही महिना पछि वि.सं. १९८१ मा तिव्बतबाट महायानी-बज्रयानी सम्प्रदायका क्यान्छयालामा तीर्थाटनको लागि काठमाडौं अएका थिए । उनको धार्मिक प्रवचनबाट धेरै मानिसहरू प्रभावित भए । उनकै प्रवचनबाट प्रभावित भएका मध्ये प्रेमवहादुर श्रेष्ठलगायत अन्य चारजाना युवाहरू केही समय पछि महायानी परम्परा अनुसार प्रवर्जीत भएर भिक्षु (घेलुँ) जीवन व्यतित गर्न थाले । घेलुँ बनेका प्रेमवहादुर श्रेष्ठ (पाल्देन श्यारव) अर्थात महाप्रज्ञा र अन्य ४ जना महाचन्द्र, महाज्ञान, महाविर्य र महाक्षान्तिले काठमाडौंका सडकहरूमा बौद्ध परम्परा अनुसार भिक्षाटनमा हिडन थाले ।. यसबाट तत्कालीन असहिष्णु तथा निरंकुश राणा शासकहरूलाई चित्त बुझेन र उनीहरू सबैलाई वि.सं. १९८२ श्रावणमा देश निकाला गरियो । यसरी देश निकालामा परेकामध्ये महाप्रज्ञाले भारतको कुशीनगरमा गई सन् १९२८ मा भिक्षु ऊ चन्द्रमणिबाट प्रवज्या लिएर नेपालका प्रथम थेरवादी भिक्षु बन्न पुगे ।[२७]

नेपाली श्रद्धालुहरू थेरवादी परम्परा अनुसार आफ्नो आस्था पुनर्संयोजन गर्ने र प्रवर्जीत हुनेक्रम यत्तिकैमा रोकिएन । सन् १९३० मा कुशीनगरमै प्रवर्जीत भएका प्रज्ञानन्द भिक्षु भेषमा नेपाल आए । यसभन्दा अगाडि प्रवर्जीतभएका महाप्रज्ञा यतिञ्जेल नेपाल आउन सकेका थिएनन् त्यसैले प्रज्ञानन्द नेपाल प्रवेश गर्ने पहिलो थेरवादी भिक्षु हुन् । यसपछि क्रमशः शाक्यानन्द, धर्मलोक, अनिरुद्र, कुमारकाश्यप, अमृतानन्द आदि भिक्षु पनि प्रवर्जीत हुँदै गए । उनीहरू नेपालभित्र आएपछि बुद्धधर्मको प्रचारप्रसार तथा धार्मिक क्रियाकलाप सञ्चालन हुनथाल्यो । जसको परिणामस्वरुप नेपालमा थेरवाद बुद्धधर्मको पनरुत्थान हुन गयो ।

***

२६ ऐजन ।

२७ रत्नसुन्दर शाक्य, *बौद्ध जगतका स्मरणीय व्यक्तिहरू दोश्रो भाग,* (काठमाडौ :मानदास लुमन्ति प्रकासन, २०५०) पृ. १४४-१५० ।

संस्था परिचय तथा सम्पन्न कार्यक्रमहरु

संस्था परिचय (१)

अन्तर्राष्ट्रिय दर्शन, संस्कृति तथा धर्म अध्ययन प्रतिष्ठान, नेपाल

(Wisdom And Faith International, Nepal)

पृष्टभूमि

मानव जातिको उत्पत्ति भएदेखि अहिलेसम्म लाखौं वर्षको ऐतिहासिक कालखण्ड व्यतित भएको छ । यस बीचमा प्राकृतिक प्राणाली भित्र समायोजन हुन तथा विकासशील अस्थित्व कायम राख्नका लागि प्रकृतिसँगको सघर्षको दौरानमा मानिसले जीवन र जगतका अनेक पक्ष तथा विषयका बारेमा ज्यादै महत्वपूर्ण र युगान्तकारी ज्ञान हासिल गरेको छ । साँस्कृतिक तथा धार्मिक मूल्य-मान्यता तथा जीवन र जगतलाई हेर्ने विश्व दृष्टिकोण (दर्शन) को विकास गरेको छ । तर पनि मानिस-मानिसका बीचमा युद्ध तथा द्वन्द जारिरहेको छ । असमानता र विभेदपूर्ण अवस्था पनि कायमै छ । यो दुर्भाग्यपूर्ण अवस्थाबाट मुक्तगरि "वसुधैव कुटुम्बकम"मा आधारित समतामूलक समाजको निर्माणको दिशामा योगदान पुऱ्याउने उदेश्यले वि.सं.२०५८ सालमा अन्तर्राष्ट्रिय दर्शन, संस्कृति तथा धर्म अध्ययन प्रतिष्ठान नेपालको स्थापना गरिएको हो । सोही बर्ष जिल्ला प्रशासन कार्यालय काठमाडौंमा दर्ता भएको यो संस्था समाजकल्यण परिषदमा पनि आवद्ध भइसकेको छ ।

प्रस्तावना

मानव जातिको उन्नति र प्रगतिका लागि, मानव समाजमा परापूर्वकालदेखि प्रचलित तथा समयको परिवर्तित-विकसित परिवेशमा अस्तित्वमा आइरहेका, धर्म, संस्कृति र दर्शन खासगरी बौद्धधर्म, दर्शन, संस्कृतिबारे सर्वपक्षीय र तुलानात्मकसमेत अध्ययन गरी, धर्मसंस्कृति र दर्शनका असल पक्षहरुलाई उजागर गर्दै प्रगतिगामी पक्षहरुको पक्षपोषण र साझा मनोविज्ञानमा आधारित समतामूलक मानव समाजको निर्माणमा योगदान पुऱ्याउने उद्देश्य तथा गौतम बुद्धका अमर सन्देशहरुको जगेर्ना गर्ने अभिप्राय सहित यो **Wisdom and Faith international, Nepal** छोटकरीमा **WAFI** को स्थापना गरिएको हो ।

उद्देश्य

प्रचलित ऐनकानुनको परिधिभित्र रहि कार्यगर्ने गरी यस संस्थाका उद्देश्यहरु देहाय बमोजिम हुनेछ ।

क) गौतम बुद्धका अमर विचार तथा सन्देशहरुको साम्यक रुपमा चिन्तन-मनन, अध्ययन-अनुसन्धानगरी तिनीहरुको जगेर्ना गर्न क्रियाशील हुने ।

ख) मानव समाजको विकासको उषाकालदेखि अहिलेसम्म मानव समाजमा प्रचलित (अस्थित्वमा आएका) प्रमुख धर्म, संस्कृति र दर्शनको तुलनात्मक तथा सर्वपक्षीय अध्ययन-अनुसन्धान गरी तिनीहरुमा अन्तरनिहित साझा, प्रगतिगामी र मानवीय पक्षहरुको पक्षपोषणगर्ने ।

ग) दर्शन, धर्म र संस्कृतिको क्षेत्रमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका गौतम बुद्धलगायतका महान व्यक्तिहरुको बारेमा गहनअध्ययन अनुसन्धानगरी उनीहरुको जीवनका प्रमुख पक्ष तथा सन्देशहरुको प्रचारप्रसार गर्ने ।

घ) मानव जातिको उन्नति र प्रगतिमा योगदान पुऱ्याएका महत्वपूर्ण व्यक्तिहरुलाई आमन्त्रण गरी विचार अन्तरक्रिया कार्यक्रम गर्ने ।

ङ) विभिन्न सांस्कृतिक, वैचारिक परिवेशका मानिसहरुलाई आमन्त्रण गरी हाम्रो देशको संस्कृतिक-सामाजिक वास्तविकतासँग परिचित गराई उनीहरुमा नेपाल र नेपालीप्रति सद्भावना अभिवृद्धि गराउने र अन्य देशका यसै प्रकृतिका सघं-संस्थासंग मिलेर हाम्रो देशवाट पनि वेलावेलामा सम्वन्धित देशको भ्रमण गरी त्यहाँका राम्रा कुरा सिक्ने तथा नेपाल तथा नेपाली बारे प्रचारप्रसार गर्ने ।

च) नेपाली परिवेश र बुद्धधर्म, संस्कृति तथा दर्शनबारे खोज अनुसन्धान गर्ने कामलाई प्राथमिकताकासाथ अगाडि वढाउने ।

छ) उच्च शिक्षामा दर्शन र बौद्ध अध्ययन लगायत धर्म तथा संस्कृतिको अध्ययन सञ्चालन तथा त्यसको प्राज्ञिक उन्नयनमा आवस्यक पहल गर्ने ।

सदस्यता

१६ वर्ष उमेर पुगेको, कुनै पनि मर्यादित पेशामा लागेको र संस्थाको उद्देश्यप्राप्त गर्न प्रतिबद्ध नेपाली नागरिक यस संस्थाको सदस्य हुनसक्ने छ । **WAFI** को सदस्यताको प्रकार निम्न ५ प्रकारको हुनेछ ।

क) साधारण सदस्यता

यस संस्थाको लक्षसँग सहमत भई संस्थाको उद्देश्यप्राप्त गर्न प्रतिबद्ध नेपाली नागरिक संस्थाको साधारण सदस्य वन्नसक्नेछन् । साधारण सदस्यताप्राप्त गर्न विधानको दफा ६ मा उल्लेखित व्यक्तिले प्रवेश शुल्क रू.५०।- र वार्षिक सदस्यता शुल्क रू. ३०।- बुझाइ साधारण सदस्यताप्राप्त गर्नसक्नेछ ।

ख) संस्थापक सदस्यता

यो संस्थाको गठन गर्न सुरूको अवस्थादेखि महत्वपूर्ण योगदान गर्नुहुने व्यक्तिहरूलाई संस्थापक सदस्य मानिने छ ।

ग) आजीवन सदस्यता

यस संस्थाको उद्देश्यसँग सहमत व्यक्तिहरूले रू. १०००।- तिरी आजीवन सदस्यताप्राप्त गर्नसक्नेछन् । यसमा जाति, लिङ्ग, वर्ग, क्षेत्र वा संस्कृतिको भेद गरिने छैन ।

ङ) मानार्थ सदस्यता

यस संस्थाको उन्नति र प्रगतिको लागि सहयोग गर्नुहुने संस्था र व्यक्तिलाई यस संस्थाको कार्यसमितिले निर्णय गरी मानार्थ सदस्यता प्रदान गर्न सक्ने छ ।

च) श्रेयस्कर सदस्यता

यस संस्थाको उद्देश्यप्राप्तिका लागि रू. ५००००।- पचासहजारभन्दा बढी एक मुष्ट रकम सहयोग गर्ने संस्था वा व्यक्तिलाई कार्यसमितिले निर्णय गरी श्रेयस्कर सदस्यता प्रदान गर्नसक्नेछ ।

सम्पन्न कार्यक्रम

यस संस्थाले विगतमा ASEED-South Asia सँग मिलेर बुद्धधर्म-दर्शन-संस्कृतिवारे कार्यक्रमहरु गर्दैअएको छ ।

संस्था परिचय (२)

ASEED-SOUTH ASIA

पुष्टभूमि

मानव जाति र भूमि माथि भइरहेको अनुचित शोषण तथा दोहनको विरद्ध एकजुट भई क्रियाशील हुनुपर्दछ भन्ने मान्यतामा आधारित भएर वि.सं.२०५७ सालमा "वातावरण, समानता र विकासका लागि ऐक्यवद्धता अभियान, नेपाल" अंग्रेजिमा "Action for Solidarity, Equality, Environment and Development-South Asia, Nepal" छोटकरिमा ASEED-South Asia को गठन गरिएको हो । संस्थाको कार्यक्षेत्र मुलत: नेपाल अधिराज्य भएता पनि दक्षिण एशिया क्षेत्रमा क्रियाशील रहेका समान उदेश्य राख्ने संगठनहरुसँग पनि मिलेर यस क्षेत्रमा समेत काम गर्ने उदेश्य राखिएकोले यस संस्थाको सामान्य कार्यक्षेत्र दक्षिण एशियासम्म फैलिएको छ ।

प्रस्तावना

मानव जाति र धर्ती (भूमि) माथि भइरहेको शोषणको विरुद्ध एकजुट भई क्रियाशील हुने अभिप्रायले युवा तथा विद्यार्थीहरुलाई संगठित र परिचालित गर्नको लागि सेवामूलक संस्था वातावरण, समाना र विकासका लागि ऐक्यवद्धता अभियान-दक्षिण एशिया, नेपालको स्थापना गरिएको हो ।

उद्देश्य

क) राष्ट्रियस्तरमा प्रजातन्त्र, वातावरण, विकास र मानव अधिकारको लागि अभियान सञ्चालन
गरिरहेका युवाहरुलाई संयोजन तथा सम्पर्क गर्ने र सम्बन्धित विषयमा प्रशिक्षित गराउने ।
ख) मानव अधिकारको ग्यारेण्टीको लागि क्रियाशील हुने ।
ग) युवा तथा विद्यार्थीहरुलाई उनीहरुको सामुदायीक अधिकारप्रति सचेत हुन अभिप्रेरित गर्ने ।
घ) निरक्षरता उन्मुलन गर्नको लागि क्रियाशील हुने ।
ङ) पछौटेपन विरूद्धको संघर्षलाई तेज गर्न आम जनता तथा युवाहरूलाई प्रोत्साहित गर्ने ।
पछौटेपन विरूद्धको संघर्षलाई तेज गर्न आम जनता तथा युवाहरूलाई प्रोत्साहित गर्ने ।
च) वातावरण, समानता र विकासको लागि ऐक्यवद्धता अभियान सञ्चालन गरिरहेका राष्ट्रिय
तथा अन्तर्राष्टिय संघ संस्थासँग सम्पर्क तथा समन्वय गर्ने र सहकार्यलाई अगाडि बढाउने।
छ) समान उद्देश्य भएका अन्य संगठनहरूको बीचमा सहकार्यलाई अगाडि बढाउन सूचना,
विचार तथा विश्लेषण आदान प्रदान गर्ने ।
ज) सिङ्गो भू-मण्डल तथा क्षेत्रीय मामलाहरूलाई असर गर्ने कुराहरूबारे सचेतनता फैलाउन
नयाँ पुस्ताका युवा नेताहरूलाई परिचालित गर्ने र सामुहिक विश्लेषण पद्धति विकास गर्न
मद्दत गर्ने ।
झ) महिला, दलीत तथा उत्पीडितहरु, जनजातिहरु र आदिवासीहरुको अधिकारको लागि
क्रियाशिल हुने र सम्बन्धित क्षेत्रबाटै कार्यकर्ता उत्पादन गर्न विशेष कार्यक्रमहरु सञ्चालन
गर्ने ।
ञ) ठूला र शक्ति राष्ट्रले साना, कमजोर र अविकसित राष्ट्रलाई गर्ने अनुचित भेदभाव तथा
हस्तक्षेपको विरोध गर्ने ।
ट) किसान तथा मजदुरहरुका न्यायिक आवाजमा ऐक्यवद्धता जनाउने ।
ठ) शरणार्थीहरुको हक, हित र अधिकार अर्थात् उनीहरुको मानव अधिकारको प्राप्तिको
अभियानमा ऐक्यवद्धता जनाउने ।

ङ) चेलीवेटी वेचविखन, वालश्रम लगायतका सामाजिक खराबीहरुको अन्त्यको लागि जनचेतना फैलाउन क्रियाशील हुने ।

ढ) शिक्षालाई जन पहुँच र जनसरोकारको विषयवस्तु बनाउनको लागि जनमत तयार गर्न क्रियाशील हुने ।

ण) जनसंस्कृतिको रक्षा र जनतालाई ठीक विश्व दृष्टिकोण अपनाउन अभिप्रेरित गर्न क्रियाशील हुने ।

सदस्यता

१६ वर्ष उमेर पुगेको, कुनै पनि मर्यादित पेशामा लागेको, मानव जातिको प्रगतिको लागि क्रियाशील हुन चाहने र सिङ्गो भू-मण्डलको अनावश्यक तथा अनुचित दोहन विरूद्ध संघर्ष गर्न चाहने, नेपाली नागरिक यस संस्थाको सदस्य हुनसक्ने छ । सदस्यता निम्न ६ प्रकारको हुने छ ।

क) साधारण सदस्यता

यस संस्थाको उद्देश्यसँग सहमत भई संस्थाको उद्देश्यप्राप्तिका लागि क्रियाशील हुन प्रतिवद्ध नेपाली नागरिक यस संस्थाको साधारण सदस्य बन्नसक्नेछ ।

ख) संस्थापक सदस्यता

यो संस्थाको गठन गर्न सुरूको अवस्थादेखि महत्वपूर्ण योगदान गर्नुहुने व्यक्तिहरूलाई संस्थापक सदस्य मानिने छ ।

ग) आजीवन सदस्यता

यस संस्थाको उद्देश्यसँग सहमत व्यक्तिहरूले रू. १०००।- (एकहजार) तिरी आजीवन सदस्यताप्राप्त गर्न सक्नेछन् । यसमा जाति, लिङ्ग, वर्ग, क्षेत्र वा संस्कृतिको भेद गरिनेछैन ।

घ) संस्थागत सदस्यता

यस संस्थाको उद्देश्यसँग मेल खाने संस्थाहरू जो यस क्षेत्रमा क्रियाशील छन् । तिनीहरूले एक मुष्ट रकम रू. १०००।-(एकहजार) तिरी यस संस्थाको संस्थागत सदस्यताप्राप्त गर्नसक्नेछन् ।

ङ) मानार्थ सदस्यता

यस संस्थाको उन्नति र प्रगतिको लागि विशेष सहयोग गर्नुहुने संस्था र व्यक्तिलाई यस संस्थाको कार्यसमितिले निर्णय गरी मानार्थ सदस्यता प्रदान गर्नसक्नेछ ।

च) श्रेयस्कर सदस्यता

यस संस्थाको उद्देश्यप्राप्तिका लागि रू. ५००००।- पचासहजारभन्दा बढी एक मुष्ट रकम सहयोग गर्ने संस्था वा व्यक्तिलाई कार्य समितिले निर्णय गरी श्रेयस्कर सदस्यता प्रदान गर्नसक्नेछ ।

संस्थाले विगतमा सम्पन्न गरेका कार्यहरु

वि.सं. २०५७ सालदेखि नै समाजकल्याण परिषदमा आवद्ध रहेको ASEED-South Asia ले विगतमा आफ्नो उद्देश्य अनुरुप विभिन्न कार्यक्रमहरु सञ्चालन गरेकोछ । विगतमा सम्पन्न गरिएका कतिपय कार्यक्रमहरु Wisdom And Faith International, Nepal सँग मिलेर संयुक्तरुपमा सम्पन्न गरेको छ भने एउटा कार्यक्रम ASEED-Nepal सँग मिलेर सम्पन्न गरेकोछ ।

(३)

ASEED-SOUTH ASIA र WAFI ले विगतमा सम्पन्न गरेका कार्यक्रमहरु

हामीले नेपालमा बौद्धधर्म-दर्शन-संस्कृतिको उत्थान तथा उच्च शिक्षामा बौद्ध अध्ययन समावेश गर्न खासगरी त्रिभुवन विश्वविद्यालयको स्नातकोत्तर तहमा बौद्ध अध्ययन समावेश गर्ने सन्दर्भमा आफ्नो तर्फबाट पहल तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रमसमेत गर्दै आइरहेका छौं । मानवीय समस्याहरुको मूल कारण (दु:ख) को पहिचान गरी मानव जातिको मुक्ति र प्राणीमात्रको कल्याणको लागि आफ्नो जीवन अर्पण गर्नुभएका भगवान श्री गौतम बुद्धको जन्म आजभन्दा करीब २६०० वर्ष अगाडि इ.पू. ५६३ मा हाम्रो देशको लुम्बिनीमा भएको कुरा हामी नेपाली र सारा संसारको लागि गौरवको विषय हो । तर गौतम बुद्ध र उहाँका अमर सन्देशहरुबारे अन्य देशहरुमा जति खोज-अनुसन्धान र चिन्तन-मनन् भइरहेको छ त्यति हाम्रो देश नेपालमा हुन सकिरहेको छैन । यसै करालाई मनन गरी हामीले निम्नलिखित ३ वटा मुख्य शीर्षकमा आधारित भएर अन्तरक्रिया, विचारगोष्ठी कार्यक्रम र त्यसको सार रुपमा एक कृति Journal प्रकाशित गर्ने योजना अनुरुप गौतम बुद्ध र उहाँका अमर सन्देशहरु, नेपाली बुद्ध धर्मको इतिहास तथा यसका विशिष्टताहरु साथै यसले समाज विकासमा पुऱ्याएको योगदान र त्रिभुवन विश्वविद्यालयको स्नातकोत्तर तहमा बौद्ध अध्ययनको आवश्यकता आदि विषयमा केन्द्रित् भएर ५ वटा अन्तरक्रिया तथा विचार गोष्टि कार्यक्रम सम्पन्न गरिसकेका छौं ।

हामीले बौद्ध अध्ययनलाई नेपालको उच्च शिक्षा र त्यसमा पनि त्रिभुवन विश्वविद्यालय तथा महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालयमा (Master's Degree /Ph.D) मा सञ्चालन गराउनका लागि आवश्यक जनमत तयार गर्ने र यस दिशामा देखिएका समस्याहरुको पहिचान गरी तिनीहरुको समाधानका लागि आफ्नो तर्फबाट पहल गर्दै आएका छौं । अहिलेसम्म सम्पन्न भइसकेका कार्यक्रमहरुको सामान्य विवरण यसप्रकार छ ।

१. बौद्धधर्मबारे अन्तरक्रिया सम्पन्न

वि.सं.२०५७ साल चैत्र १९ गते ASEED-South Asia को आयोजनामा बुद्धधर्म सम्बन्धी अन्तरक्रिया कार्यक्रमसम्पन्न भयो । कार्यक्रममा बोल्दै त्रि.वि. संस्कृति विभागका प्राध्यापक डा. प्रेमकुमार खत्रीले छाता धर्मको रुपमा विकसित भइरहेको बुद्धधर्मप्रति राज्य नीतिहीन र अनभिज्ञ हुनु आश्चर्य लाग्दो कुरा भएको विचारव्यक्त गर्नुभयो । संसारका कतिपय देशहरुमा बुद्धधर्मसंग सम्बन्धित ठूल-ठूला विश्वविद्यालय र अध्ययनकेन्द्र स्थापना भई यस विषयमा गहन अध्ययन अनुसन्धान भइरहेको वर्तमान अवस्थामा त्रि.वि. ले यसबारेमा भरखरैमात्र PG Diploma स्तरको कार्यक्रम सञ्चालन गरेको कूरा प्रकास पार्नुभयो ।

यस अवसरमा बोल्दै श्रीकीर्ति विहारका प्रमुख भिक्षु सुदर्शन महास्थविरले मानवलाई देवत्वको दासताबाट मुक्तिको उपदेश दिने प्रथम व्यक्ति भगवान बुद्ध नै भएको विचार व्यक्त गर्नु भयो । सुरुमा आफू एक जनाबाट शान्ति, अहिंशा र मानव कल्याणको अभियानमा जुटनुभएका बुद्धले पछि क्रमश: ५ र ५० जना चेला बनाई उपदेश सुनाउनु भयो र उनीहरुलाई विभिन्न दिशामा प्रचारको निम्ति पठाएको र यही प्रचारबाट विश्वभरि बुद्धधर्म फैलिन पुगेको तथा सम्राट अशोकको समयमा विभिन्न देशहरुमा बुद्धधर्मको व्यापक प्रचारप्रसार भएको र कनिष्क राजाको समयमा बुद्धधर्मबारेमा अभिलेख लेख्ने काम भएको र यस्तो सामान्य जानकारी पनि आम नेपालीहरुलाई नभएको वर्तमान अवस्थामा बुद्धधर्म सम्बन्धी उच्च शिक्षाको टड्कारो आवश्यकता र ठूलो महत्व छ भन्नु भयो ।

अन्तरक्रिया कार्यक्रममा उप-प्राध्यापक मिनबहादुर शाक्यले करीब ५ औं शताब्दीतिर बनेका ग्रीककालीन बुद्धका ऐतिहासिक मूर्तिहरु साथै वामियान क्षेत्रमा रहेका बौद्ध धर्मसम्बन्धी कलाकृतिले भरिएका करीब २० हजार गुफाहरु तालिवान शासकहरुले नष्ट गरेको जानकारी दिनुभयो । श्री शाक्यले अफगानस्तानमा ५ औं शताब्दीतिर विभिन्न धार्मिक समूदायहरुको भ्रमण हुने गरेको र त्यसवेलाका साहूमहाजन तथा सर्वसाधारणको प्रयासबाट बनाइएका वामियानका ऐतिहासिक मूर्तिहरु मुस्लिम कट्टरताकै कारण भत्काइएको हुनसक्ने भनाई राख्नु भयो ।

ASEED-South Asia को कीर्तिपुरस्थित Meeting Hall मा सम्पन्न यस कार्यक्रममा प्राध्यापक, बुद्धिजिवी तथा विद्यार्थिहरुको सहभागिता रहेको थियो र कार्यक्रमको सञ्चालन संस्थाका संयोजक वेदराज ज्ञवालीले गर्नु भएको थियो ।

२ उच्च शिक्षामा बौद्ध अध्यायनको महत्वबारे विचार गोष्ठिसम्पन्न

वि.सं. २०५८ जेष्ट १२ गते "उच्च शिक्षामा बौद्ध अध्ययनको प्राज्ञिक महत्व" विषयक विचार गोष्ठि कार्यक्रम सम्पन्न भयो । कार्यक्रममा प्रा.डा. तुलसीराम वैद्य प्रमुख अतिथि, त्रि.वि मानविकी संकाय डिन प्रा. डा. त्रिरत्न मानन्धर र प्रा.डा. रामनिवास पाण्डे अतिथि रहनु भएको थियो । कार्यक्रमा डा. नरेशमान बज्राचार्यले "उच्च शिक्षामा बौद्ध अध्ययनको महत्व" बारे कार्यपत्र प्रस्तुत गर्नु भएको थियो भने उक्त कार्यपत्र माथि प्रा.डा. प्रेमकुमार खत्रीले टिप्पणी गर्नु भएको थियो ।

ASEED-South Asia द्वारा आयोजना गरिएको सो कार्यक्रम त्रि.वि.CNAS को Meeting Hall मा सम्पन्न गरिएको थियो । डा. नरेशमान बज्राचार्यले प्रस्तुत गरेको कार्यपत्रबारे सहभागिहरुले उठाएका जिज्ञाशा र टिप्पणीकारको टिप्पणीको प्रतिउत्तर दिइसके पछि, प्रमुख अतिथि लगायत अन्य अतिथिज्यूहरुबाट बौद्ध अध्ययनको महत्वबारे आ-आफ्ना धारणा प्रस्तुत गरिएको सो कायक्रमको सञ्चालन संस्थाका संयोजक वेदराज ज्ञवालीले गर्नुभएको थियो । उक्त कार्यक्रममा प्रस्तुत गरिएको कार्यपत्र पेज नं १२ मा हेर्नुस् ।

३ नेपालको बुद्धधर्मबारे विचार गोष्ठि सम्पन्न

वि.सं. २०५८ साल श्रावण ९ गतेका दिन नेपालको बौद्ध धर्मका विविध पक्षबारे तीनजाना बौद्ध विद्वान्हरुद्वारा छुट्टाछुट्टै कार्यपत्र प्रस्तुत गरी एक विचार गोष्ठि कार्यक्रम सम्पन्न गरियो । त्रि.वि मानविकी संकाय डिन प्रा.डा त्रिरत्न मानन्धरको प्रमुख आतिथ्यमा सम्पन्न सो कार्यक्रममा CNAS का कार्यकारी निर्देशक प्रा.डा. तिर्थप्रसाद मिश्र, त्रि.वि. संस्कृति विभागका तत्कालिन प्रमुख प्रा.डा. रामनिवास पाण्डेलगायतका अतिथिहरुले मन्तव्य दिनु भएको थियो ।

यस कार्यक्रममा प्रा.डा. प्रेमकुमार खत्रीले "नेपालको बौद्धधर्म इतिहास र परिचयको खोजि" विषयक कार्यपत्र, डा. रमेशकुमार ढुंगेलले "महायनी बौद्धधर्स र नेपाल" र डा.भद्ररत्न बज्राचार्यले "नेपालमा थेरवादी बौद्ध सम्प्रदाय: एक अध्ययन" नामक कार्यपत्र प्रस्तुत गर्नु भएको थियो । कार्यपत्रमाथि क्रमश: डा.रञ्जना बज्राचार्य, डा.नरेशमान बज्राचार्य र मिनवहादुर शाक्यले टिप्पणी गर्नुभएको थियो ।

त्रि.वि. CNAS को Meeting Hall मा सम्पन्न यो कार्यक्रम WAFI र ASEED-South Asia द्वारा संयुक्त रुपमा आयोजना गरिएको हो । कार्यक्रमको सञ्चालन संयोजक वेदराज ज्ञवालीले गर्नु भएको थियो । यस कार्यक्रममा प्रस्तुत कार्यपत्र पेज. नं १, ३० र ३७ मा हेर्नुस् ।

४. बौद्ध दर्शनबारे गोष्ठिसम्पन्न

वि.सं. २०५८ साल भाद्र ८ गते शुक्रवारका दिन WAFI र ASEED-South Asia को संयुक्त आयोजनामा बौद्ध दर्शनबारे विचार गोष्ठि कार्यक्रम सम्पन्न भयो । भन्ते. ज्ञानपुर्णिक महास्थविरको प्रमुख आतिथ्यमा सम्पन्न यस कार्यक्रममा प्राध्यापक जगमान गुरुङ्गले "बौद्ध दर्शनको विकास: एक समीक्षा" विषयक कार्यपत्र प्रस्तुत गर्नु भएको थियो भने सो कार्यपत्रमाथि धर्मोदय सभाका महासचिव प्रा. सुवर्ण शाक्यले गर्नु भएको थियो । कार्यक्रमको अन्त्यमा प्रमुख अतिथिले बौद्धधर्मको आवश्यकता र महत्व माथि प्रकाश पार्नु भएको थियो । त्रि.वि. CNAS को Meeting Hall मा सम्पन्न उक्त कार्यक्रमको सञ्चालन संस्थाका संयोजक वेदराज ज्ञवालीले गर्नु भएको थियो । यस कार्यक्रममा प्रस्तुत गरिएको कार्यपत्र पेज ४५ हेर्नोस् ।

५. बौद्ध तथा सांख्यदर्शनबारे विचार गोष्ठिसम्पन्न

वि.सं. २०५८ असोज २३ गते बौद्ध तथा सांख्य दर्शनको तुलनात्मक अध्ययनबारे विचार गोष्ठि सम्पन्न भयो । त्रि-चन्द्र क्याम्पस दर्शन विभागका भूतपूर्व प्रमुख प्रा.डा. विरेन्द्रप्रसाद मिश्रको प्रमुख आतिथ्यमा सम्पन्न उक्त कार्यक्रममा त्रि.वि. मानविकी संकाय डिन प्रा.डा. त्रिरत्न मानन्धर, त्रि.वि. संस्कृति विभागका तत्कालीन प्रमुख प्रा.डा. रामनिवास पाण्डे त्रि.वि. CNAS का तत्कालीन कामु निर्देशक निर्मलमान तुलाधरले आतिथ्य ग्रहण गर्नु भएको थियो । यस विचार गोष्ठिमा डा. निवेदिता मिश्रले "Shankhya and Buddhism : An Analytical Study" विषयक कार्यपत्र प्रस्तुत गर्नु भएको थियो । सो कार्यपत्रमाथि डा. काशीनाथ न्यौपानेले टिप्पणी गर्नु भएको थियो । त्रि.वि. CNAS को Meeting Hall मा सम्पन्न भएको उक्त कार्यक्रमको सञ्चांनल संस्थाका संयोजक वेदराज ज्ञवालीले गर्नु भएको थियो । यस कार्यक्रममा प्रस्तुत गरिएको कार्यपत्र पेज ४८ हेर्नोस् ।

(४)

ASEED-SOUTH ASIA द्वारा आयोजना गरिएका अन्य कार्यक्रमहरु

ASEED-South Asia ले युवाहरुलाई समाज तथा जनता प्रति उत्तरदायी बनाउने अभिप्रायले विभिन्न विषयवस्तुमा केन्द्रित् भएर विचार अन्तरक्रिया कार्यक्रम सम्पन्न गरेको छ । त्रिभुवन विश्वविद्यालय तथा उपत्यकाका क्याम्पसहरूमा अध्ययनरत महिलाहरू र अन्य व्यक्तिहरूको समेत सहभागितामा सम्पन्न ती कार्यक्रमहरूमा समाजका लब्धप्रतिष्ठित व्यक्तिहरूले सम्बन्धित विषयमा आफ्ना धारणा राख्नु भएको थियो ।

२०५७ फाल्गुण ११ गते "त्रिभुवंन विश्वविद्यालयमा भएका शैक्षिक समस्याहरूबारे" अन्तरक्रिया कार्यक्रम सम्पन्न भयो । कार्यक्रममा ने.वि.संघका लोकराज भट्ट, अखिल संयुक्तका विजयकुमार राईलगायतका विद्यार्थी नेताहरुले आ-आफ्नो मन्तव्य राख्नु भएको थियो ।

२०५७ फाल्गुण २३ गते Unique Club ले कीर्तिपुर नगरपालिका भित्र सञ्चालन गरेको "फोहोर मैला व्यवस्थापन तथा वातावरणीय संरक्षण सम्बन्धी गरिरहेका कार्यहरू र त्यसको प्रभावकारीताको लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको भूमिका" बारे अन्तरक्रिया कार्यक्रम सम्पन्न भयो । सो कार्यक्रममा क्लवका अध्यक्ष हीराकृष्ण श्रेष्ठ र सन्देश मर्हजन लगायतका वक्ताहरूले आ-आफ्नो मन्तव्य व्यक्त गर्नु भएको थियो ।

२०५७ फल्गुण २८ गते "साहित्य सम्बन्धी" अन्तरक्रिया कार्यक्रम सम्पन्न भयो । कार्यक्रममा प्रा.महादेव अवस्थी, फिल्म निर्माता प्रकाश सायमी, साहित्यकार रुद्र खरेल र रत्ना लामिछानेले आ-आफ्नो मन्तव्य राख्नु भएको थियो ।

२०५७ चैत्र ५ गते "नेपालमा दलीत, उत्पीडित र जनजाति आन्दोलन" बारे अन्तरक्रिया कार्यक्रम सम्पन्न भयो । यस कार्यक्रममा नेपाल जनजाति महासंघका महासचिव

बालकृष्ण मावुहाङ र नेपाल दलीत मुक्तिसमाजका कोषाध्यक्ष गणेश वि.क. ले मन्तव्य राख्नु भएको थियो ।

२०५७ चैत्र ६ गते "भारतीय नेपालीहरूको राजनैतिक, सामाजिक, आर्थिक र साहित्यिक अवस्था" बारे अन्तरक्रिया कार्यक्रम सम्पन्न भयो । सो कार्यक्रममा भारतीय नेपाली विद्यार्थी परिषदका अध्यक्ष युव नारायण राना, महासचिव उदय महन्त र सल्लाहकार मनिल राई लगायतका वक्ताहरूले आ-आफ्नो मन्तव्य राख्नु भएको थियो ।

२०५७ चैत्र १२ का दिन "त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा रहेका विविध समस्याहरू" बारे अन्तरक्रिया कार्यक्रम सम्पन्न भयो । कार्यक्रममा त्रि.वि. कीर्तिपुरका प्रिन्सिपल डा. शेखर गुरुङ्ग, नेपाल प्राध्यपक संघ त्रि.वि इकाई सचिव डा. नवराज कंडेल, स्ववियु सभापति लोकराज भट्ट र त्रि.वि कर्मचारी संघ इकाई समिति, कीर्तिपुरका अध्यक्ष केशव भट्टराईले मन्तव्य दिनु भएको थियो ।

२०५७ चैत्र २६ गते "अपाङ्गहरूको समस्या तथा जीवन संघर्षबारे" ASEED-South Asia र ASEED-Nepal को संयुक्त आयोजनामा अन्तरक्रिया कार्यक्रम सम्पन्न भयो । कार्यक्रममा दृष्टिविहीन उप-प्राध्यपक कुमार थापा, उप-प्राध्यपक गोविन्द प्रसाद आचार्य, नेपाल नेत्रहीन संघका अध्यक्ष नरवहादुर लिम्वू, नेपाल नेत्रहीन संघका डाइरेक्टर अमृत राई, शिक्षक जङ्गवहादुर वोगटी, नेपाल अन्धा कल्याण संघका अध्यक्ष कमल रुपाखेतीले आ-आफ्नो मन्तव्य दिनु भएको थियो ।

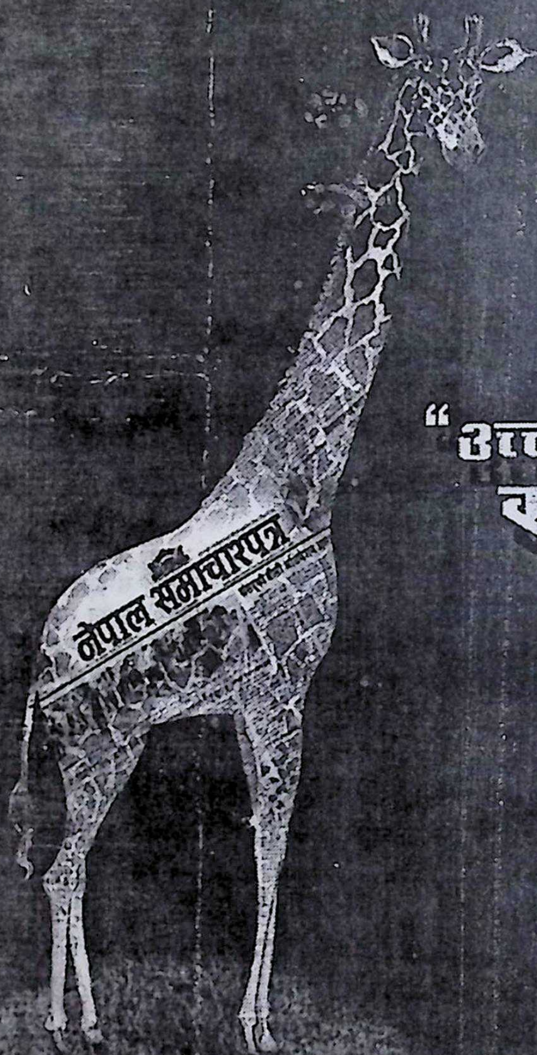
२०५८ वैशाख २ गते "साहित्य सम्बन्धी"अन्तरक्रिया कार्यक्रम सम्पन्न भयो । कार्यक्रममा प्रा. डा. वासुदेव त्रिपाठी र प्रा.डा. दुर्गाप्रसाद भण्डारीले मन्तव्य दिनुभएको थियो ।

२०५८ वैशाक ९ गते "नारीवादी आन्दोलन" बारे अन्तरक्रिया कार्यक्रम सम्पन्न भयो । कार्यक्रममा डा. मिना आचार्य, डा. चन्द्रा भद्रा, प्रतिभा सुवेदी र शोभा गौतमले मन्तव्य व्यक्त गर्नु भएको थियो ।

२०५८ वैशाख १६ गते "माओवादी समस्या" बारे अन्तक्रिया कार्यक्रम सम्पन्न भयो । कार्यक्रममा भू.पू सभामुख दमननाथ ढुंगाना, मानव अधिकार वादी नेता पद्मरत्न तुलाधर, पत्रकार श्याम श्रेष्ठ र पत्रकार सुधिर शर्माले आ-आफ्नो मन्तव्यहरू राख्नु भएको थियो ।

२०५८ वैशाख २३ गते "समाजिक अध्ययन अनुसन्धान" बारे अन्तरक्रिया कार्यक्रम सम्पन्न भयो । कार्यक्रममा मार्टीन चौतारीका संयोजक डा. प्रत्युस वन्त, इन्हुरेड इन्टरनेसनलका गोपाल शिवाकोटी चिन्नत र डा. मेरी डेसेनले आ-आफ्नो धारणाहरू राख्नु भएको थियो ।

२०५८ जेष्ठ ७ गते "सीमा समस्या" बारे अन्तरक्रिया कार्यक्रम सम्पन्न गरियो । कार्यक्रममा सीमा विद् बुद्धिनारायण श्रेष्ठ र डा. सुरेन्द्र के.सी.ले आ-आफ्नो मन्तव्य व्यक्त गर्नु भएको थियो । ✱✱✱

नेपाल समाचारपत्र
"उच्च संयोजन"

नेपाल समाचारपत्र
राष्ट्रको सच्चा पहरेदार

बौद्धदर्शनस्य वैशिष्ट्यम्

आचार्यः पूर्णचन्द्रढुङ्गेलः
उपकुलपतिः महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयः

शान्तेरग्रदूतस्य भगवतो बुद्धदेवस्य दर्शने दश प्रश्नाः प्रसिद्धाः सन्ति । येषु- १ अपि किं लोकोऽयं नित्यः ? २ किं वा अनित्यः ? ३ अपि किं सान्तः ? ४ उत अनन्तः ? ५ आत्म-शरीरयोर्मध्ये, ऐक्यं किम् ? ६ अथवा आत्मा शरीराद् भिन्नः ? ७ अपि किं तथागता मरणानन्तरमपि जीवनं धारयन्ति ? ८ न वा धारयन्ति ? ९ अपि किं धारयन्ति धारयन्त्यपि न ? १० आहोस्वित् ते तथागता न भवन्ति अमरा न च मरणधर्माणः ?

बुद्धदेवः कथयति एतेषां दशप्रश्नानां समाधानं न संभवति, व्यावहारिकदृष्ट्या तेषां समाधानेन न कोऽपि लाभः । स सदैव हेय-हेयहेतु-हान-हानोपायानां विचारणं समुचितमिति विचारयन् भगवान् बुद्धदेवस्तत्रैव नितरां प्रायतत । दुःखानां नाशो यथास्य तत्रैव प्रयासः करणीयोऽयमेव धर्मः, अयमेव धर्मविषयको मूलः सिद्धान्तः" इति प्राकथयच्च ।

बुद्धसिद्धान्ते चत्वारि आर्यसत्यानि सन्ति तेषु १ सांसारिकं जीवनं दुःखाकीर्णमस्ति, २ दुःखनि खलु कारणजन्यानि सन्ति, ३ दुःखानां विनाशः संभवोऽस्ति, ४ अस्ति च दुःखानां विनाशनोपायः, एतानि सत्यानि एव दुःखम्, दुःखसमुदायः, दुःखनिरोधः, दुःखनिरोधमार्गश्चेतिनामभिरपि बौद्धागमे कथ्यन्ते ।

बुद्धदेवस्य चतुर्षु शिष्येषु प्रदत्तस्य ज्ञानरूपस्य चतस्रः शाखाः सञ्जाताः सन्ति । तत्र-

१. प्रथमायां शून्यवादिनां माध्यमिकानां मते प्रमुख आचार्यो नागार्जुन आसीत् । अनेन शून्यवादस्य व्यापकरूपेण व्याख्यानमयो ग्रन्थो माध्यमिककारिकानामको रचितः । अनेन ग्रन्थेन शुन्यवादः सुष्ठुतया ज्ञातो भवति ।

२.द्वितीयायां शाखायां विज्ञानवादिनो योगाचारा आगच्छन्ति । अस्याः शाखायाः प्रवर्तका असङ्ग-बसुवन्धु-दिङ्नागाः सन्ति । एतेषां मते मानसिकं विज्ञानमेव सत्यम् ।

३. वाह्यप्रत्यक्षवादिनां वैभाषिकाणां वसुबन्धुरचितोऽभिधर्मकोषः प्रामाणिका ग्रन्थोऽस्ति । एतन्मते वाह्यमान्तरिकमुभयमपि जगत् स्वास्तित्वं रक्षति ।

४. सौत्रान्तिकमते बाह्यनुमेयवादः प्रसिद्धः । अस्य मतस्य प्रकाशको विद्वान् कुमारलात आसीत् । अत्र मते कोऽपि ग्रन्थो न मिलति किन्तु सर्वसिद्धान्तसंग्रहादिग्रन्थेषु अस्य वादस्य उल्लेखो मिलति । वैभाषिका इव सौत्रान्तिका अपि आन्तरिकं चित्तं बाह्यञ्च जगद् मन्वते । हीनयानमहायानभेदेनात्र दर्शने द्वौ संप्रदायौ स्तः । हीनयानस्था जनाः स्वमुक्त्यर्थं प्रयतन्ते चेन्महायानस्थास्तु स्वमुक्तिपरमुक्ती वाञ्छन्ति । हीनयाने बौद्धमार्गस्य प्राचीनं स्वरूपं परिदृश्यते । महायानं हि वदान्यमनोवृत्तियुक्तं विलोक्यते । एष सम्प्रदायो हीनयानसम्प्रदायापेक्षया उदारः सर्वेषां जनानामभीष्टं मार्गं प्रदर्शयति, येन बौद्धधर्मे तार्किका अपि प्रवेशं वान्छन्ति । अत्र मार्गे त्रीणि वस्तूनि महत्वपूर्णानि सन्ति, एकं तावद् बोधिसत्वविषयकम्, द्वितीयं बुद्धदेवस्योपास्यरूपम, तृतीयं त्वात्मसद्भावनिष्ठोत्तमं ज्ञानम् ।

बोधिसत्वसंवन्धिविचारसत्तासमन्वितेन अनेन प्रेर्यमाण उपासको जगतः समस्तप्राणिनामार्तिविनाशनकार्ये निरन्तरं प्रवृत्तः सन् पर्यन्ते मुक्तिलाभं करोति ।

बुद्धदर्शने कार्यचित्तविज्ञानानां संघातो मनुष्यः कथ्यते । यावत्कालं तेषां त्रयाणां समष्टिः सद्भावं निदधाति तावत्कालं मनुष्योऽपि सत्तावानेव भवति । तन्नाशे तस्य मनुष्यस्याऽपि नाशः।

अत्र मार्गे संघातस्य स्वरूपात पृथगात्मतत्वं नाम वस्तु नाऽस्ति । मनोविज्ञानदृष्ट्या मनुष्यः पञ्चस्कन्धानां संयोगोऽस्ति । रूपम्, वेदना, संज्ञा, संस्कारः, विज्ञानञ्चेति । मानवशरीरस्य आकारवर्णादीनां रूपेऽन्तर्भावः, रूपमित्युच्यते । सुखदुःखविषादप्रभृतीनां मनोभावानां यतो बोधो जायते साऽस्ति वेदना । वस्तुनः प्रत्यक्षं संज्ञया क्रियते । प्राचीनविगतकर्मवंशात् संजाताः प्रवृत्तय एव संस्काररूपतां भजन्ति । विज्ञानाख्यः पञ्चमः स्कन्धः खलु चेतनाऽस्ति, एवंविधा अनेके जीवनोपयोगिनः पदार्था बौद्धदर्शने विवेचिताः सन्तीति संक्षेपः ।

●●●

नेपालका विश्वविद्यालयहरूमा बौद्ध अध्यायन

गौतम बुद्धको जन्मभूमि भएर पनि नेपालका विश्वविद्यालयहरूमा केही वर्ष अगीडसम्म बौद्धधर्म तथा दर्शनबारे अध्ययन-अध्यापन सञ्चालन गरिएको थिएन । ढिलैभए पनि हालका वर्षहरूमा नेपलका विश्वविद्यालयहरूले बौद्ध अध्ययनको पठन-पाठन सुरु गरेका छन् । यसबाट गौतम बुद्धलाई नेपालका एक माहान सपुतको रुपमा आदर गर्ने नेपाली जनता तथा सारा संसार भरका बुद्ध मार्गीहरूमा हर्ष र उत्साह बढेको छ । असमानता, अशान्ति र अविश्वासको कालो छाँयामा बस्न वाध्य मानव जातिलाई समानता, करुणा र मैत्रीको भाव सञ्चार गर्ने बुद्ध र उनका विचारहरू अथवा बौद्धधर्म तथा दर्शनको अध्ययन चिन्तन मननमा हाम्रो पनि अपार रुचि रहेको हुनाले बौद्ध अध्ययनको उन्नयनको लागि हामी हाम्रो तर्फबाट योगदान पुर्याउन प्रतिवद्ध रहेका छौं ।

नेपालको सबै भन्दा ठूलो र पुरानो विश्वविद्यालय त्रिभूवन विश्वविद्यालयले २०५६ सालदेखि *PG Diploma in Buddhist Studies* को कक्षा सञ्चालन गर्दैआएको छ । हाल सञ्चालिन एकवर्षे स्नातक कार्यक्रम अनुसार अहिले तेश्रो समूह अध्ययनरत छ । ३ वर्षे स्नातक र स्नातकोत्तर तहमा बौद्ध अध्ययन सञ्चालन गर्नको लागि विषय समिति, *Course of Study* निर्माणको काममा क्रियाशील रहेकोले अब छिट्टैनै त्रि बि मा एम.ए र वि.ए. स्तरमा पनि बौद्ध अध्यायन सञ्चालन गरिदैं छ ।

त्यसैगरी महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालयमा केही वर्ष अगाडिदेखि उत्तरमध्यमा र शास्त्रीस्तरमा बौद्ध दर्शनको पठन पाठन हुँदैआएकोमा यस वर्षदेखि आचार्यस्तरमा पनि बौद्ध दर्शनको कक्षासमेत सुरु गरिएको छ । साथै निजि क्षेत्रको समेत सहभागितामा सञ्चालीत काठमाडौं विश्वविद्यालयबाट सम्बन्धनप्राप्त गरी राङ्गजुङ्ग यासे इन्टीच्यूट, बौद्धमा ४ वर्षे (अनर्ससहित) स्नातक स्तरको बौद्ध अध्ययन सञ्चालन गरिएको छ ।

बौद्ध अध्ययनबारे प्रचारप्रसार गर्ने र यस विषयलाई सफलता पूर्वक अगाडि बढाउन, सजिलोहोस् र विषयवस्तुको बारेमा जिज्ञासुहरूलाई ज्ञानप्राप्तहोस् भन्ने अभिप्रायले हामीले हाम्रो यस प्रकाशनमा हरेक अंकमा बौद्ध अध्ययन विषयको पाठ्यक्रम प्रकाशित गर्ने योजना बनाएका छौं । त्यसै योजना अनुरुप यसपटक हामीले **महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालयको आचार्यतहमा पठनपाठन हुने बौद्ध दर्शन विषयको पाठ्यक्रम प्रकाशित गरेका छौं ।**

बौद्धदर्शनाचार्य प्रथमखण्डस्य पाठयक्रमः

आचार्यस्तरगत विषयशिक्षणोद्देश्यम्

१. बौद्धदर्शन विषयानुशीलने,

२. स्नातकोत्तरस्तरपर्यन्तं बौद्धवाङ्मयशिक्षणे,

३. वौद्धवाङ्मय विपयकानुसन्धान-सम्पादन-टीकालेखनग्रन्थसम्पादनादि कार्यसम्पादने,

४. मन्त्रयानरहस्यावबोधे,

५. अपि च वौद्धदर्शनस्य महत्वपूर्णे महायानदर्शने विशेषेण मन्त्रयाने, प्रज्ञापारमितायां वौद्धतत्वज्ञाने, महायानमूलभूतविषयवस्तुनि, अनुसन्धानपद्धतौ च छात्राणां सामर्थ्य सम्पादनम्

६. माध्यमिक-सौत्रान्तिकादि दर्शनानां परस्परभेदविज्ञानपूर्वकं विशिष्टशास्त्रीयग्रन्थाना-मध्ययनाध्यापनकर्मणि सामर्थ्यसम्पादनम्,

७. तत्वसंग्रहाध्ययनेन परकीयदार्शनिकमतानां सम्यक्तयाऽलोडनं विधाय परमतखण्डने सामर्थ्यसम्पादनम्,

८. वौद्धशास्त्रीयविद्वज्जनोत्पादनताचानेन पाठ्यग्रन्थेन भवितेति विनिश्चयः ।

पाठ्यक्रमपरिचयः

पत्रनाम	पाठ्यांशनाम	पूर्णाङ्काः	उत्तीर्णाङ्काः
प्रथमपत्रम्	वोधिचर्यावतारः	१००	४०
द्वितीयपत्रम्	तत्वसंग्रहः	१००	४०
तृतीयपत्रम्	महायानसूत्रालङ्कारः	१००	४०
चतुर्थपत्रम्	वज्रच्छेदिकाप्रज्ञापारमितासूत्रम्	१००	४०
पञ्चमपत्रम्	नामसंगीतिः शोधपद्धतिश्च	१००	४०

पत्रम्ः- प्रथमम्

पाठ्यांशनामः- बोधिचर्यावतारः

पाठ्यांशस्योद्देश्यम् मङ्लाचरणन्ग्रन्थप्रयोजन-पुण्यानुमोदनचित्राक्षा वीर्यमहिमदुःखनिवृत्युपाय-प्रज्ञार्दिविचारः ।

प्रकरणविभागः	पाठ्यांशविषयाः	पाठाः	अङ्कः
क)	बोधिचित्तानुशंसा पापदेशना च	३६	२०
ख)	बोधिचित्तपरिग्रहो वोधिचित्ताप्रमादश्च	३६	२०
ग)	सम्प्रजन्यरक्षणं क्षान्तिपारमिता च	३६	२०
घ)	वीर्यपारमिता ध्यानपारमिता च	३६	२०
ङ)	प्रज्ञापारमिता बोधिपरिणामता च	३६	२०
योग		१८०	१००

पाठ्यवस्तुविवरणम्ः-

क)प्रकरणेः मङ्गलम्, ग्रन्थप्रयोजनम्, क्षणसम्पद, चित्रमहिमा, चित्रभेदद्वयम्, तोकस्वभावः, बोधिसत्वमहात्म्यम्, वैरिणो गतिः, हितैपिप्रशंसा, रत्नत्रयस्यमनोमयीपूजा, स्नानपूजा, बस्त्रपूजा, गन्धपूजा, माल्यपूजा, धूप-दीप-नैवेद्य पुष्पपूजाः, विमान-छत्र-सद्धर्म-अनुत्तर-स्तुति-पूजोपहार-प्रणाम-त्रिशरणगमनपूर्विका पापदेशना ।

ख)पुण्यानुमोदना, अध्येषणा याचना, परिणामना, सम्यक्सम्वोधिचित्रोत्पादः, शिक्षानतिक्रमे यत्नः, वोधिसत्वस्य परहिताचरणमावश्यकम्, प्रतिज्ञाभङ्गरोषाः, तस्य हृदयमन्थनम् ।

ग)चित्तरक्षा, चित्तायततानिरूपणम्, चित्तदृढतानिरूपणम्, स्मृतिः प्रत्युपस्थापनीया कायप्रत्यवेक्षणम्, चित्तप्रत्यवेक्षणम्, अनुपादेयवर्जनम्, पुनःचित्तप्रत्यवेक्षणम्, पुनःकायप्रत्यवेक्षणम्, अनर्थवर्जनेशिक्षा, सम्प्रजन्यलक्षणम्, आचारस्य प्राधान्यम्, द्वेपदोषाः, क्रोधदोषाः, दुःखाधिवासनाक्षान्तिः, परापकारमर्षणक्षान्तिः, धर्मनिध्यानक्षान्तिः, सत्वानां भगवत्समानता, सत्वाराधनमेव बुद्धाराधनम्, क्षमाफलम् ।

घ)वीर्यमहिमा, वीर्यस्वरूपम्, आलस्यहेतवः, संवेगभावना, वीर्यवृद्धेः साधनानि, अविषादोत्पादभावना, वलव्यूहः, वलव्यापारः, छन्दवलम्, स्थानवलम्, रतिवलम्, त्यागवलम्, समाधिभावना, कार्यचित्तविवेकः, साधनानि, सर्वानर्थनिदानम्, साधुजनशिक्षा, लाभादितृष्णा, वालसङ्गः, अरण्यनिपेवणम्, अल्पेच्छता, अनासक्तिः, एकाकितायाः गुणाः, चित्तविवेकः, धर्मार्जनम्, कामासक्ति परित्यागः, विवेकः, भूमिचित्तभावना, परात्मसमता, परात्मपरिवर्तनम्, आत्मदमनम्, कायदमनम्, पण्डितानामनुयानम्, आवरणनाशः, समाधेः प्रयोजनम् ।

ङ)दुःखनिवृत्युपायःप्रज्ञा, सत्यद्वयम्, लोकस्यवैविध्यम्, प्राकृतिक-ज्ञानं भ्रान्तम्, सर्वास्तिवादिनामाक्षेपः, समाधानञ्च, योगाचारविप्रतिपत्तिः निराकरणञ्च, शून्यवादे वुद्धपूजाफलम्, आगमप्रामाण्यम्, शून्यतैव निर्वाणकारणम्, अहम्प्रत्ययः, नज्ञानमात्मा, सद्व्यवहारानिपेधः, चितं नाहङ्करविपर्यादि, काय-वेदना-चित्त-धर्मस्मृत्युपस्थानानि, स्वभाववादिनोऽपाकरम्, ईश्वरनिराकरणम् अणुषु सृष्टिकर्तृत्वनिराकरणम्, प्रधानापरिणामरूपतायाः निराकरणम्, हेतुवादसमीक्षणम्, त्रैकाल्यवादिनिराकरणम्, शून्यवादे, उपसंहारः, सर्वेभ्यो वोधिसत्वसुखाय प्रार्थना, नारकाः सुखं प्राप्नुयुः, दुर्गतित्ता अपि सुखं प्राप्नुयुः, प्रेतादयोऽपि सुखं प्राप्नुयुः, मनुष्याः सुखं प्राप्नुयुः, स्त्रियः सुखं प्राप्नुयुः, सर्वे सुखिनो भवेयुः, सर्वे बुद्धत्वं प्राप्नुयुः, वुद्धस्य, वोधिसत्वस्य, प्रत्येक वुद्धस्य पूजा, सङ्घस्य लाभसत्कारो भवेत, ग्रन्थान्ते मङ्गलम् ।

पाठ्यग्रन्थः

१. वोधिचर्यावतारः- शान्तिदेवविरचितः ।
प्रज्ञाकरमतिकृत पञ्जिकाटीकासहितः ।
सम्पादकः स्वामी द्वारिकादास शास्त्री, वौद्धभारती प्रकाशनम्, वाराणसी, १९८८

सहायक ग्रन्थाः

- आर्यदेवविरचितः चतुःशतकस्य भूमिका डा. भागचन्द्रजैनकृता, सम्पादक डा. भागचन्द्र जैन, आलोक प्रकाशन, नागपुर १९७१
- Studies in Mahayan, By G.C. Pande, Central Institute of Higher Tibetan Studies, Saranath, Varanasi, 1993.
-Mahayan Buddhism, By Nalinateshdutta Firma veim Prirate Limited, Calcutta, 1976.

पत्रम्ः- द्वितीयम्
पाठ्यांशनामः- बौद्धतत्त्वज्ञानम्

प्रकरणविभागः	पाठ्यांशविषयाः	पाठाः	अङ्काः
क)	अनुवन्धचतुष्टयं, प्रकृतिपरीक्षा ईश्वरपरीक्षा च	३६	२०
ख)	उभय परीक्षा + स्वाभाविकजगदवाद परीक्षा च	३६	२०
ग)	शब्दब्रह्मपरीक्षा + पुरुषपरीक्षा च	३६	२०

घ)	आत्मपरीक्षायां षड्विषयाः	३६	२०
ङ)	स्थिरभाव परीक्षा + कर्मफलसम्बन्धपरीक्षा च	३६	२०

पाठ्यांशस्योद्देश्यम् साङ्ख्यन्यायवेदान्तसेश्वरसाङ्ख्यशब्द ब्रह्मवादादिखण्डनपुरःसरं नैयायिक वैशेषिकादि परिकल्पितात्मपरीक्षा स्थिरभावपरीक्षा च ।

क) मङ्गलम्, अनुबन्धचतुष्टयनिरूपणम्, प्रकृति–ईश-उभयादीनां नाममात्र निर्देशः, साङ्ख्यमतानुवादः, साङ्ख्यमतनिरासः, प्रकारान्तरेण सत्कार्यवाददूषणाम्, असत्कार्यवादपक्षदोषपरिहारः, सत्कार्यवादस्यापरविधया खण्डनम्, ईश्वरसाधकहेतूपन्यासः, अविद्धकर्णोपन्यस्तं प्रमाणद्वयम्, उद्योतकरमतम्, प्रशस्तमत्युपन्यस्तं प्रमाणम्, अपराणि-प्रमाणानि, ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वसिद्धिः, अपरं प्रमाणकदम्बकम्, द्विधाहेत्वसिद्धिसाधनम्, आचार्यनिर्दिष्टोऽसिद्धिप्रकारः, जात्युत्तरोदभावनम्, तस्यपरिहारः, अविद्धकर्णमतखण्डनम्, उद्योतकरखण्डनम्, प्रशस्तमतिखण्डनम्, ईश्वरबाधकप्रमाणोपन्यासः, सर्वज्ञत्वनिराकरणम्, ईश्वरस्यैकत्वनिरासः, प्रमाणकदम्बकप्रतिक्षेपश्च ।

ख) उभयपरीक्षायां मतजातानि, सेश्वरसाङ्ख्यमतम्, प्रकृति+ईश्वर+उभयनिराकरणम् सेश्वरसाङ्ख्यादिमते हेतुषु असिद्धतादिदोषोद्भावनम्, तत्प्रतिविधानञ्च । स्वाभाविक जगद्वाद परीक्षायां मतजातानि स्वभाववादस्वरूपोपस्थापनम्, तत्रपूर्वोत्तरपक्षौ, स्वभाववादस्वरूपनिराकरणम्, स्वभावेहेतूस्थापनम् यथाराजीवकेसरादीनां वैचित्र्यनिर्देशः, मयूरादीनां चित्रतानिरूपणम्, कण्टकादीनां तैक्ष्ण्यतानिरूपणम्, इत्थं तेषां स्वरूपनिरूपणपूर्वक तेषां तर्काणां निःसारत्वनिरूपणम्, तत्र हेतुदानावसरे-सरोजकेसरादीनामन्वयव्यतिरेकवत् अवस्थातिशयाक्रान्तं बीजपङ्काजलादिवत् आदि निरूपणम् ।

ग) शब्दब्रह्मपरीक्षणम्, शब्दब्रह्मवादिमतम्, तन्निराकरणम् अपरोऽपिदूषणप्रकारः, अन्योदूषणविधिः, शब्दब्रह्मवादिमतानुयायिनां शङ्का, तत्समाधानम् तत्रनिदर्शनानि यथा नाशोत्पादसमालीढं ब्रह्मशब्दमयं परम्, यत्तस्य परिणामोऽयं भावग्रामः प्रतीयते । इति सञ्चक्षते येऽपि ते वाच्याः किमिदं निजम्, शब्दरूपं परित्यज्य नीलादित्वं प्रपद्यते इत्यादि विचारः । प्रधानपरिणामेन समं च ब्रह्मदर्शनम्, तद्दूषणानुसारेण वोद्धव्यमिह दूषणम् । पुरुषपरीक्षणम्, वेदवादिमतोपन्यासः, तत्प्रतिविधानम्, अन्योऽपिदूषणप्रकारः । अन्ये त्वीशसधर्माणं पुरुषं लोककारणम्, कल्पयन्ति दुराख्यात सिद्धान्तानुगवुद्धयः । किमर्थञ्च करोत्येष व्यापारनिममीद्वराम् यधन्येन प्रयुक्तत्वान्न स्यादस्य स्वतन्त्रता, पुथानुकम्पया कुर्यादेकान्त सुखितं जगत्, व्याधिदारिद्र्यशोकादिविविधायासपीडितम्, जनं तु सृजतस्तस्य कानुकम्पा प्रतीयते इत्यादिविधिना सर्वस्यापि पुरुषवादितैर्थिक मतनिराकरणमिह प्रकरणे विधीयते ।

घ) आत्मपरीक्षा नैयायिक वैशेपिक परिकल्पितात्मपरीक्षा, सर्वेषां नैयायिकादिमतोपन्यासः, तत्र अविद्धकर्ण-शङ्कारस्वामि-उद्योतकरमतनिराकरणम्, आत्मनः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिनिरासः ।

मीमांसकपरिकल्पितात्मनिरासः, मीमांसकमतोपन्यासः, कुमारीलमतोपन्यासपूर्वकं तत्खण्डनम्, छायाप्रतिपत्तिनिरासः, दिङ्नागमतमण्डनम्, सर्पादिइष्टान्तनिरासः, अहम्वुद्धेरसिद्धिः, निरालम्बनत्वसंाधनम्, वासनायाभ्रान्तिनिराकरणम्, कापिलपरिकल्पितात्मपरीक्षणम्,... ... ... दिग्म्बरमतोपन्यासः, तन्मतखण्डनम्, हेत्वसिद्धिशज्ञ्नम्, तन्निराकरणम्, औपनिषत्कल्पितात्मपरीक्षा, तेषां मतस्थापनम्, तन्मतखण्डनम्, वात्सीपुत्रीयपरिकल्पितात्मपरीक्षा, तन्मतोपन्यासः, तन्मतखण्डनम्, प्रकारान्तरेखण्डनम्, भारहारादिदेहानौचित्यम्, इत्यम् आत्म-परीक्षणपूर्वकं तस्य निराकरणम् अस्मिन् प्रकरणे विधीयते ।

ङ) **स्थिरभावपरीक्षणम्** आचार्यस्य प्रतिज्ञा, क्षणभङ्गप्रसाधनम्, अविद्धकर्णमतोपन्यासः, उद्योतकरोक्तायुक्तयः, तदुंभयनिरासः, अकृतकराज्ञिविषयेविचार, प्रथमद्वितीयपक्षौ, क्षणिकस्यैवार्थक्रियायाः युक्तत्वम्, परोत्तरं, तत्प्रतिविधानम्, अर्थक्रियासामर्थ्य शून्यस्यावस्तुत्वम्, परमतं तत्प्रतिविधानम् मदन्तयोगसेनमतम्, तत्प्रतिविधानम्, क्षणभङ्गे, जैमिनीयानामेक्षेपः, तत्खण्डनम्, कुमारिलमतं तस्य निरासः, भाविविक्तमतम्, अद्योतकरादिमतनिराकरणम् कर्मफलसम्बन्धपरीक्षा, उपक्रमः, कुमारीलमतेन कर्मफल सम्वन्धानुपप, स्वमतसंक्षेपः, कार्यकारणभावग्राहकप्रमाणानुपर्पात्तः, प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः, वन्धमोक्षानुपपत्तिः, स्मृत्याद्यनुपपत्तिः, एतच्चोद्यप्रतिनिधानारम्भः, कार्यकारणभावसमर्थनम्, भावमात्रस्य क्षणिकत्वेऽपि, कार्यकारणभावसमर्थनम्, कृतनाशाकृताभ्यागमदोषपरीहारः, प्रेक्षवतां, प्रवृत्तिसम्भवत्वम्, प्रत्यभिज्ञादुर्घटत्व परिहरणम्, वन्धमोक्षव्यवस्थापनम्, परपक्षर्प्रातिषेधादिनिरूपणम्

पाठ्यग्रन्थः

१. तत्वसंग्रहः (सम्बद्धाद्वश) आचार्य शान्तरक्षितविरचितः कमलशीलकृतपञ्जिकाटीकासहितः । बौद्धभारती प्रकाशनम्, वाराणसी, १९८१ ।

सहायक ग्रन्थः

१. Tattva Sangraha of Shantarakshit, with Commentary of Kumalshila. Translated by Ganyanththa. Oriental Institute, Baroda, 1987.

पत्रम्ः- तृतीयम्

पाठ्याशनामः- महायानसूत्रालङ्कारः

प्रकरणविभागः	पाठ्यांशविषयाः	पाठाः	अङ्काः
क)	महायानसिद्ध्यादिचत्वारि प्रकरणानि	३६	२०
ख)	प्रतिपत्यादि परिपाकाधिकारान्तम्	३६	२०
ग)	बोध्यादि देशनान्तप्रकरणम्	३६	२०
घ)	प्रतिपत्यादि पारमिताधिकारान्तम्	३६	२०
ङ)	पूजसेवादि चर्याप्रतिष्ठाप्रकरणान्तम्	३६	२०

पाठ्यांशस्योद्देश्यम् महायानसिद्धि प्रतिपत्तिरक्षणं सर्वाकारज्ञताविचारधर्मपर्येष्ट्यादिविचारः प्रतिपत्तिपूजासेवाप्रमाणादि विचारः, गुणचर्यादिविचारश्च ।

क) महायानसिद्ध्यधिकारः तत्र पञ्चात्मिका अर्थगतिः, धर्मः कथमलङ्घियते ? धर्मे त्रिविधानुशासनम्, महायानं बुद्धवचनम्, श्रावकमहायानयोरन्योन्यविरोधः, महायाने लक्षविरोधादि अत्रासपदस्थानत्वान्तम्, अनधिमुक्तेरारभ्य, अयथासतस्यार्यस्य प्रतिघातोऽयुक्तः, शरणगमनं, शरणागतेःमहत्वम्, शरणप्रतिपत्तिविशेषणम्, गोत्राधिकारः, गोत्रप्रभेदसंग्रहः, गोत्रविभागः, अग्रत्वविभागः, लक्षणविभागः, लिङ्गविभागः, प्रमेदविभागः, आदीनवविभागः, अनुशंसविभागः, महासुवर्णगोत्रौपम्यम्, महारत्नगोत्रौपम्यम्, अगोत्रस्थविभागः, प्रकृतिपरिपुष्टगोत्रमाहात्म्यम्, फलतोगोत्रविशेषणम्, चित्तोत्पादलक्षणम्, चित्रोत्पादप्रभेदः, विनिश्चयः, समादानसांकेतिकचित्तोत्पादः, पारमार्थिकचित्तोत्पादः, औपम्यमाहाम्यम्, चिन्तानुत्पादं परिभाषा, चिन्तोत्पादप्रशंसा अकरणसंवरलाभः, चित्तव्यावृत्तिः, दुःखत्रासप्रतिषेधः, कौशीद्यपरिभाषादिः ।

ख) प्रतिपत्त्यधिकारे-प्रतिपत्तिलक्षणम्, स्वपरार्थविशेषत्वम्, परार्थविशेषणम्, परार्थप्रतिपत्तिविभागः, सम्पत्तिः, विशेषणम्, गोचरपरिणामता, अक्षान्तिप्रतिषेधः, प्रतिपत्तिमाहात्म्यम् ।

तत्वाधिकारे - परमार्थलक्षणविभागः, आत्मदृष्टिविपर्यासप्रतिषेधः विपर्यासपरिभाषा, असत्यात्मनि शमजन्मयोगः, परमार्थज्ञानमाहात्म्यम् ।

प्रभावाधिकारे - प्रभावलक्षणविभागः, हेत्वर्थः, कर्मार्थः रश्मिकर्म, विक्रीडनकर्म, क्षेत्रपरिशुद्धिकर्म, वृत्तिः, प्रभावमाहात्म्यम् ।

परिपाकाधिकारे - बोधिसत्वपरिपाकः, सचिपरिपाकः, प्रसादपरिपाकः, प्रशमपरिपाकः, कृपापरिपाकः, क्षान्तिपरिपाकः, मेधापरिपाकः, बलतत्वपरिपाकः, अहार्यतापरिपाकः, पटाणिकादि हारिलेन सत्वपरिपाकान्तम्, क्षान्ति-वीर्य-प्रज्ञापि-निगमनपरिपाकविभागः ।

ग) बोध्यधिकारे-सर्वाकारज्ञता, बुद्धत्वस्यअहयलक्षणम्, शरणत्वम्, आश्रमपरावृत्तिः, अनाभोगाप्रतिप्रसब्ध वुद्धकार्यत्वम्, अनासुवधातुगाम्भीर्यन्, विभ्रत्वविभागः, सत्वपरिपाकः, धर्मधातुविशुद्धिः, वुद्धकायविभागः, अनेकत्वम्, उपायप्रवेशः, भागिनां बोधिः, वुद्धानामन्योन्यैमकार्यत्वम्, बुद्धत्वप्रोत्साहनम्, उदानम् ।

अधिमुक्त्याधिकारे-अधिमुक्तिप्रभेदलक्षणविभागः, परिपन्थाःअनुशंसनम्-प्रतिषेधः, पुण्यविशेषणम्, फलपरिग्रहः ।

धर्मपर्येष्यधिकारे-आलम्बनपर्येष्टिः, लाभपर्येष्टिःमनसिकारपर्येष्टिः, धर्मतत्व-मायोपम-ज्ञेय-संक्लेश-लक्षण विमुक्ति-निस्वभावताहिः, विकल्पपर्येष्टि पर्यन्तम् ।

देशनाधिकारे-धर्मदेशनाया मात्सर्यप्रतिषेधः, धर्मनैरर्थक्यसार्थक्यम्, देशनाविभागः, देशनासम्पत्तिः, वाक्सम्पत्तिः, व्यञ्जनसम्पत्तिः, अष्टदोषादिदेशनानुशंसापर्यन्तम् ।

घ) प्रतिपत्त्यधिकारे-प्रतिपत्तिविभागः, अप्रमादक्रिया, क्लेशनिःसरणम्, श्रावकप्रत्येकबुद्ध निःस्वभावता प्रतिषेधः, प्रतिपत्तिभेदः, प्रतिपत्तिमण्डलपरिशुद्धिः ।

अववादानुशासन्यधिकारे-अनुशासनीयविभागः, दर्शनमार्गावस्था, भावनामार्ग, निगमनम्, उपायसहित सर्मविभागः,

पारमिताधिकारे-प्रभेदसंग्रहः, संख्याविभागः, लक्षणविभागः, अनुक्रमविभागः, निर्वचनविभागः, भावनाविभागः, प्रभेदसंग्रहः, दानप्रभेदः, शीलप्रभेदः, क्षान्तिप्रभेदः, वीर्यप्रभेद, ध्यानप्रज्ञाविभेदौ, संग्रह-विभागः, गुणविभागः, अन्योन्यविनिश्चयविभागः, संग्रहवस्तुविभागः, निगमनम् ।

ङ) पूजासेवाप्रमाणाधिकारे-वुद्धपूजाविभागः, कल्याणमित्रसेवाविभागः, अप्रमाणविभागः, करूणाविभागः, पञ्चफलसन्दर्शनम्, अप्रतिष्ठितसंसारनिर्वाणत्वम, संसारपरिज्ञानम्, करुणाप्रभेदः, करुणावृक्षप्रतिविम्बकम्, करुणानुशसा स्नेहवैशिष्ट्यम्, करुणादुःखेन सुखाभिमवात् करुणात्ययसन्दर्शनपर्यन्तम् ।

बोधिपक्षाधिकारे-लज्जाविभागः, गुणदोपभेदः, धृतिविभागः, अर्खेदविभागः, लोकज्ञताविभागः, प्रतिसरणविभागादधर्मोद्यानविभागपर्यन्तम्, क्षणित्वविभाग ।

गुणाधिकारे-आश्चर्यविभागः, अनाश्चर्यविभागः, समचित्तता, उपकारित्वविभागादारभ्य वोधिसत्वसामान्यनामविभागपर्यन्तम् ।

चर्याप्रतिष्ठाधिकारे-लिङ्गविभागः, गृहिप्रव्रजितपक्षविभागः अध्याशयविभागः, परिग्रहविभागः, उपपत्तिविभागः, लक्षणविभागः, पुदगलविभागादारभ्य बलवैशारद्यआरक्ष-वासना-महाकरुणाविभागान्तम् । आवेणिकगुणविभागाः, सर्वाकारज्ञताविभागः, पारमितापारीपूरिविभागः वुद्धलक्षणविभागश्चेति ।

पाठ्यग्रन्थः

- आर्यअसङ्गविरचित - महायानसूत्रालङ्कारः
  सम्पादकः स्वामी द्वारिकादास शास्त्री, बौद्धभारती प्रकाशनम्, वाराणसी, १९८५ ।

सहायक ग्रन्थः

१.आलयविज्ञान क्लिष्टमनोविज्ञानकारिका, आचार्य चोङखपा सुमतिकीर्तिविरचिता, सम्पादकौ श्री थुवतन छोगडुवशास्त्री, प्रो. रामशंकर त्रिपाठी
प्रकाशकः सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी, १९९२

२.त्रिस्वभावकनिर्देशः वसुबन्धुप्रणीतः, शास्त्री, त्रिपाठी
प्रकाशकः सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी, १९९२

३.The Yogacher Dealism, A.K. Chatterjee
Motilal Banarasidas, Delhi, 1987

४.महायानसूत्रालङ्कारभूमिका - शीतांशुशेखर वागची, मिथिला विद्यापीठ, दरभंगा, १९७०

पत्रम्ः- चतुर्थम्

पाठ्यांशनामः- वज्रच्छेदिकाप्रज्ञापारमिता

प्रकरणविभागः	पाठ्यांशविषयाः	पाठाः	अङ्काः
क)	मङ्गलादि धर्मकायाप्ति कामतास्थानान्तम्	३६	२०
ख)	भावनादि तथागतपूजासत्कारस्थानम्	३६	२०
ग)	कार्याचित्तादि क्षेत्रपरिशुद्धिसम्पत्	३६	२०
घ)	अनुत्तरादि अभिसम्बोधयन्तम्	३६	२०
ङ)	महाधर्मार्थप्रज्ञप्तेः संसारासंक्लेशान्तम्	३६	२०
योग		१८०	१००

पाठ्यांशस्योद्देश्यम् प्रतिपत्तिचित्तोत्पादादिविचारः, भावनाविशेषमूलकण्ठादिविचारः दुःखाधिवासनादिविचारः, अनुत्तरज्ञानपरिशुद्धिसम्पदादिविचारः, धर्मकामादिविचारश्च ।

क) मङ्गलाचरणम्, निदानम्, उपोद्घातः, बुद्धवंशः, अनुपच्छेदश्च ।

प्रतिपत्तिलक्षणम्, प्रतिपत्तिस्थानम्, चित्तोत्पादस्थानम्, पारमितायोगस्थानम्, रूपकायाप्तिकामतास्थानम् धर्मकाय, आप्तिकामतास्थानञ्च

मूलांशतु-एवं मयाश्रुतम् इत्यारभ्य सचेद भगवत्, स्रोत आपन्तस्यैवं भवेत् मया स्रोत आपत्तिफलं प्राप्तमिति स एवं तस्यात्मग्राहो भवेत्, सत्वग्राहो, जीवग्राहः पुद्गलग्राहो भवेदित्यन्तम् ।

ख) भावनाविशेपलाभता, तत्रअभिमानराहित्यम्, वुद्धोत्पादः, तत्तै विशेपानुरागिता, वुद्धोत्पत्तौ क्षेत्रविशेषानुरागितास्थानम्, क्षेत्रविशुद्धिता प्रणिधिस्थानम्, सत्वपरिपाकस्थानम्, वाह्यशास्त्रेऽव्यपगतरागतास्थानम्, सत्वमाजनलोकयोः पिण्डग्राहविशीर्णतायोगस्थानम् तथागत पूजासत्कारस्थानम्, कायचित्तपरिश्रन्तौ, वीर्यवैमुख्यानारभ्यलाभसत्कार विरहितता ।

मूलग्रन्थस्तु

भगवान् आह तत्कि मन्यसे सुमूते अपितु सकृदागामिन एवं भवति मया सकृदागानिफलं प्राप्तमिति ? सुमूतिराह तोहीदं भगवन् इत्यारभ्य याँचसुमूते ' तथागतः परमपारमितां भाषते, तामपरिमापी अपि वुद्धा भगवन्तो भाषन्ते तेनोच्चते परमपारमितेति इत्यन्तो ग्रन्थः ।

ग) दुःखाधिवासस्थानम्, ध्यानरसास्वाद विरतिस्थानम्, अभिसमयकालेऽहमिति विकल्पयोगस्थानम्, अववादपर्येषणम् अभिसमयस्थानम्, वुद्धभूमिपर्येपणम्, क्षेत्रपरिशुद्धिसम्पत्, अनुत्तरदृष्टिपरिशुद्धिसम्पद्, मूलग्रन्थस्तु-अपितु खलु पुनः सुभूते यातथागतस्य क्षान्तिपारमिता, सैव अपारमिता तत्कस्यतेतोः ? यदा मे सुभूते कलिङ्ग राजा ... ... इत्यारभ्य संविद्यते तथागतस्य वुद्धचक्षुः ? सुभूतिराह एवमेतद् भगवत्, संविद्यते तथागतस्य वुद्धचक्षुः । इत्यन्तो ग्रन्थः ।

घ) अनुत्तरज्ञानपरिशुद्धिसम्पत् प्राप्तपुण्यस्कन्धाधिपत्यसम्पद, कायसम्पद्, वाक्सम्पद, स्मृत्युपस्थानम्, अभिसंवोधिः, महाधर्मार्थप्रज्ञप्तिः ।

मूलग्रन्थास्तु

भगवान् आह तत्किं मन्यसे सुभूते, यावन्त्यो गंगायां महानद्यां वालुकाः, अपिनुता वालुकास्तथागतेन भाषिताः ? सुभूतिराहइत्यारभ्य अस्य सुभूते पुण्यस्कन्धस्य असौ पौर्वकः पुण्यस्कन्धः शततमीमपि कलां नोपैति, यावदुपनिषदमपि न क्षमते इत्यन्तो ग्रन्थः ।

ङ)महाववादार्थ प्रज्ञप्तिः, धर्मकायपरिग्रहणम्, संसारे निर्वाणे चाप्रतिष्ठानम्, प्रस्थिति परिशुद्धिः ईर्यापथेन प्रस्थितिः भाजनसत्व लोकाधिपत्येन प्रस्थितिः, असंक्लेशन प्रस्थितिः, देशना संक्लेशः संसारासंक्लेशश्च ।

मूलग्रन्थस्तु

तत्किं मन्यसे सुभूते अपितु तथागतस्यैवं भवति मया सत्वा परिमोचिता इति ? खलु पुनः सुभूते, एवं प्रप्टव्यम् । तत् कस्य हेतोः ? नास्ति सुभूते कश्चित्सत्वो यास्तथागतेन परिमोचित इत्यारभ्य उपसंहारान्तो ग्रन्थः ।

पाठ्यग्रन्थः

१. वज्रच्छेदिका प्रज्ञापारमिता कमलशीलटीकायुता ।

सम्पादकः पुनरुद्धारकर्ता च आचार्य पेमातेनजिन, केन्द्रीय उच्च तिव्वती शिक्षा संस्थान, सारनाथ, वाराणसी १९९४

सहायक ग्रन्थाः

१ Vajracchediva Prajyaparamita. Translated by MaxMoolor.

२ Vajracchediva Prajyaparamita. Translated by Edward Conre Harper & Row Publishers. London. 1972.

३. वज्रच्छेदिका प्रज्ञापारमिता, नेपाली अनुवादसहिता डा. काशीनाथ न्यौपाने, काठमाडौं २०५८ ।

४.The DIAMOND SUTRA, Translated from Kumarajiva's Chinese Version.

५.वज्रच्छेदिका प्रज्ञापारमिता अनुवादक एवं सम्पादक डा. लालमणि जोशी, सारनाथ, वाराणसी १९७५ ।

पत्रम्ः- पञ्चमम्

पाठ्यांशनामः- नामसंगीतिस्तथा शोधपद्धति

प्रकरणविभागः	पाठ्यांशविषयाः	पाठाः	अङ्काः
क)	अध्येषणादि बज्रधातुमण्डलान्तम्	३६	२०
ख)	सुविशुद्धिधर्मधातोः कृत्यानुष्ठानज्ञानान्तम्	३६	२०
ग)	पञ्चतथागतस्तुतेः उपसंहारान्तम्	१८	१०
घ)	अनुसन्धानशब्दार्थादिनिरूपणम्	३६	२०
ङ)	आलोचनानुसन्धानभेद चिन्तनादिनिरूपणम्	३६	२०
च)	कल्पना स्वोपज्ञतादिविवेचन प्रकरणम्	१८	१०
योग		१८०	१००

पाठ्यांशस्योद्देश्यम् अध्येषणादिविवेचनम्, प्रत्यवेक्षणादिज्ञानविवेचनम्, पञ्चतथागतस्तुति-निरूपणम्, अनुसन्धानविधिबोधोत्पादनञ्चेति ।

क) प्रकरणे अध्येषणा, प्रतिवचनम्, षट्कुलावलोकनम्, मायाजालाभिसम्वोधिः, बज्रधातुमहामण्डलम् ।

ग्रन्यस्वरूप यथा-अथ बज्रधरः श्रीमान् दुर्दान्तदमकः परः । त्रिलोकविजयी वीरो गुह्वाराट् कुलिशेश्वरः इत्यारभ्य महाविद्योन्तमो नाथो महामन्त्रोत्तमो गुरुः, महायाननयारूढो महायाननयोत्तमः इत्यन्तो मूलग्रन्थः ।

ख) प्रकरणे तु सुविशुद्धिधर्मधातुज्ञानम्, आदर्शज्ञानम्, प्रत्यवेक्षणज्ञानम्, समताज्ञानम्, कृत्यानुष्ठानज्ञानम्

मूलग्रन्थस्तु
महावैरोन्चनो बुद्धो महामौनी महामुनिः । महामन्त्रनयोद्भूतो, महामन्त्रनयात्मकः, इत्यारभ्य परमार्थ विशुद्धश्रीस्त्रैलोक्यसुभगो महान् । सर्वसम्पत्कारः श्रीमान् मञ्जुश्रीः, श्रीमतांवरः इत्यन्तो ग्रन्थः ।

ग) प्रकरणे पञ्चतथागतस्तुतिः, अनुशंसा, मन्त्रविन्यासः, उपसंहारश्च ।

मूलग्रन्थस्तु

नमस्ते वदरवज्राग्र भूतकोटे नमोऽस्तुते, नमस्ते शून्यतागर्म बुद्धबोधे नमोस्तुते इत्यारभ्य गम्भीरोदार वैपुल्यो महार्थो जगदर्थकृत् । बुद्धानां विषयोद्घोष सम्यक् संबद्धभाषितः इत्यन्त (उपसंहारान्तः) ।

T. J. Malli - Nepal.

पाठ्यग्रन्थः

१. आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीतिः विक्षुर्विश्रीज्ञान विरचितया अमृतकणिकाख्यटिप्पण्या युक्ता ।

सम्पादकः डा. वनारसीलालः केन्द्रीय उच्च तिब्वति शिक्षा संस्थान, सारनाथ, वाराणसी, १९९४ ।

सहायकग्रन्थाः

१. अमृतकर्णिकोद्योतनिवन्धनम्, आचार्य विभूतिचन्द्र विरचितम्, के.उ.ति.शि.स. वाराणसी प्रकाशनम् ।
सम्पादकः डा. वनारसी लाल, १९९४

घ) प्रकरणे

अनुसन्धानशब्दविमर्शः, तद्भिपर्यायवाचिशव्दानां स्वरूपविवेचनपुरः सरमनुसन्धान प्रक्रियोस्थापनम्, अनुसन्धानस्य वैज्ञानिकप्रविधिः परिचय प्रदानम्, अनुसन्धाने दोषनिराकरणोपायनिर्देशनम् अनुसन्धानाधिकारि विषय इतिकर्तव्यता विवेचनञ्च सामग्रीसंग्रहः कथं विधीयते ? शोधग्रन्थस्वरूपं विषयप्रतिपादनशैलि, कीदृशीति विवेचनम् ।

ङ) प्रकरणे

आलोचनास्वरूपम्, अनुसन्धानग्रन्थस्य पूर्वपीठिका निर्धारणम्, आलोचनानुसन्धानयोः पार्थक्यम्, ऐतिहासिकमनुसन्धानं कथं भवति ? चिन्तनशक्तिः कथं वर्धयितव्यां ? चिन्तनभेदनिरूपणम्, निर्णयात्मकचिन्तनम्, निरर्थकचिन्तनम्, रचनात्मक चिन्तनम्, अन्येषाञ्च चिन्तनोपायानां निदर्शनम् ।

च) प्रकरणे

कल्पनायाः स्वरूपम्, स्वोपज्ञता, पुनरूद्भाविका कल्पना, रचनात्मिका कल्पना च, कल्पनाशक्तिविकासः, स्वोपज्ञतायाः रहस्यम्, स्वोपज्ञतायाः अनुसन्धाने प्रयोगः, मननं चिन्तनञ्च, अन्येषां प्रासङ्गिकविषयाणाम् अनुसन्धाने प्रयोगदर्शनञ्चेति ।

पाठ्यग्रन्थः

१.अनुसन्धानपद्धतिः- डा. भागीरथप्रसाद त्रिपाठी, वाग्योगचेतनापीठम्, वाराणसी, १९८१ ।

सहायक सामाग्री

१. अनुसन्धानको रूप र शैली - डा. चूडामणि बन्धुः
२. म.सं.वि. अनुसन्धानकेन्द्रतः समायोजितगोष्ठ्यां प्रस्तुत प्राविधिक कार्यपत्राणि-
प्रा. विद्यानाथ उपाध्याय
प्रा. वासुदेव त्रिपाठी
डा. जगदीशचन्द्र रेग्मी
प्रा. चूडामणि बन्धुः
३. अन्या उपलब्धा सामग्री च ।
क, ख, ग प्रकरणानां कृते सहायक ग्रन्थाः

१. Boddhism of Nepal
पं. बद्रीरत्न बज्राचार्य
२. Studies in Mahayana by Prof. G.C. Pande, Central Institute of Lishr Tibetan Studies Saranath, Varanasi 1993.
३. Mahayan Buddhism by Nalinaksh Dutta, Firmaklm Private Limited, Calcutta, 1976.
४.2500 years of Buddhism, P.V. Bapat, Ministry of Information and Board Casting, Government of India, Reprint, 1987.

मूल्याङ्कनयोजना प्रश्नपत्र निर्माण योजना च

प्रकरणानि	प्रश्नप्रकाराः	प्रश्नसंख्या		अङ्काः
		प्रष्टव्याः	समाधेयाः	
	विवेचनात्मकाः (निवन्धात्मकेषु)	२	१	२०
	तुलनात्मकाः (निवन्धात्मकेषु)	२	१	२०
	व्याख्यात्मकाः (निवन्धात्मकेषु)	२	१	२०
	संक्षिप्तोत्तरोपेक्षिणः	६	४	४०
योगः		१२	७	१००

●●●

बौद्धदर्शनाचार्य द्वितीयखण्डस्य पाठ्यक्रमः

स्तरगतं विषयशिक्षणोद्देश्यम्-

१. महेन्द्र-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य, विश्वविद्यालयान्तरेषु च विद्यापीठेषु बौद्धदर्शनस्याचार्य परीक्षान्त-प्राध्यापनसामर्थ्योत्पादनम् ।
२. वौद्धदर्शनविषये शोधकार्यसामर्थ्योत्पादनम् ।
३. वौद्धदर्शनस्योच्चतम ज्ञानसम्पादनम् ।
४. राजकीयप्रज्ञाप्रतिष्ठानादिषु वौद्धदर्शनविषयस्य प्रातिनिध्यं कर्तुं समर्थाया जनशक्तेरुत्पादनम् ।
५. बौद्धदर्शनविपये दार्शनिकप्रचनेन सामान्यजनानां मनःसु शान्तिभावनामुत्पादयितुं समर्थस्य जनस्योत्पादनम् ।
६. विविधवौद्धदर्शनग्रन्थानां सम्पादनसामर्थ्योत्पादनम् ।
७. बौद्धदर्शनस्य व्यवहारविधौ विनियोजनसामर्थ्योत्पादनम् ।
८. वौद्धदर्शनस्य वैयक्तिकीं सामाजिकीञ्चोपयोगिताम् प्रकटयितुं समर्थस्य जनस्योत्पादनम् ।
९. वौद्धदर्शनविपये विद्यावारिध्युपाधिप्राप्तये शोधप्रवन्धलेखनस्याधारभूतज्ञानोत्पादनम् ।

पाठ्यक्रमपरिचय-

पत्रनाम	पाठ्यांशनाम	पूर्णाङ्काः	उत्तरणाङ्काः
षष्ठम् पत्रम्	शैवतन्त्राध्ययनम् (तन्त्रालोकः शैवपरिभाषा च)	१००	४०
सप्तमम् पत्रम्	कालचक्रतन्त्राध्ययनम्	१००	४०
अष्टमम् पत्रम्	वौद्धतन्त्राध्ययनम् (महामायातन्त्रम् गुह्यसमाजतन्त्रञ्च)	१००	४०
नवमम् पत्रम्	स्वशास्त्रीयेतिहास निबन्धव्युत्पत्तिः	१००	४०
दशमम् पत्रम्	विशिष्टाध्ययनम् वौद्धदृष्ट्या -जैन त्रैकाल्यचार्वाक वाह्यार्थश्रुतिस्वतः प्रामाव्याजीन्द्रियार्थ दर्शिपरीक्षा (तत्वसंग्रहः) अथवा शोधप्रवन्धः	१००	४०

षष्ठम् पत्रम्

पाठ्यांशनाम-शैवतन्त्राध्ययनं प्रमाणप्रमेयाध्ययनम्

१. पाठ्यांशस्योद्देश्यम्

मङ्गलाचरणेन शैवदर्शनोद्देश ज्ञानोत्पादनम् । देवीत्रयज्ञानोत्पादनम्, गणपतिमहत्वोद्बोधनम्, शास्त्रगुरुणां परिचयः, तन्त्रालोकग्रन्थमहत्वज्ञानोत्पादनम्, शिवशक्तिसदाशिवेश्वरादि ज्ञानोत्पादनम्, ज्ञानाज्ञानविवेकः, मोक्षे विभिन्नमतज्ञानोत्पादनम्, बन्धविवेचनम्, दीक्षाजपहोमादीनां ज्ञानोत्पादनम्, भैरवीभैरवादि ज्ञानोत्पादनम्, भिन्नतत्व ज्ञानोत्पादनम्, द्वाद्वशारसहस्रारादि ज्ञानोत्पादनम्, शैवतन्त्रानुसारं मोक्षस्वरूपज्ञानोत्पादनम्, शाम्भवानव-मायोमाया ज्ञानोत्पादनम् । शैवमतानुसारं प्रमाप्रमाणविवेचनम्, प्रत्यक्षानुमानागमानामेव प्रमाणत्वमिति ज्ञानोत्पादनम् । अन्येषां सम्भवैतिह्योपमानप्रमाणानां प्रमाणत्रये अन्तर्भावप्रतिपादनम् । आत्मचिच्छक्तेरेव प्रमाणत्वंप्रतिपादनम् । पदार्थत्रैविध्यज्ञानोत्पादनम् । पत्युःस्वरूपज्ञानेन सहसकलप्रलयाकलनिष्कलादि ज्ञानोत्पादनम्, मायास्वरूप-ज्ञानोत्पादनादिकम् ।

२. प्रकरणविभागः

प्रकरणानि	पाठ्यांशविषयाः	पाठघटिका	अङ्काः
क.प्रकरणम्	मङ्गलाचरणादितःपरोजीवःपरमेश्वर इतिनिरूपणान्तम्- (१-५५ कारिकान्तम्)	३६	२०
ख.प्रकरणम्	बौद्धमतालोचनाठ्तोज्ञानमेवविमोक्षाययुक्तं चैतदुदाहृतमित्यन्तम् (५६-१५५ कारिका.)	३६	२०
ग.प्रकरणम्	मोक्षस्य स्वरूपविवेचनतः प्रथमान्हिकान्तम् (१५६-३३३ कारिका.)	३६	२०
घ.प्रकरणम्	प्रमाणविवेचनम्	३६	२०
ङ.प्रकरणम्	प्रमेयविवेचनम्	३६	२०

२. पाठ्यवस्तुविवरणम्

(क) प्रकरणे-

मङ्गलाचरणश्लोकव्याख्या, देवीत्रयविमर्श, मित्रदर्शतकुलदर्शनक्रमदर्शन- परिचयः, शास्त्रनिर्देशक श्री शम्भुनाथः मालिनीविजयोत्तरतन्त्र प्रामाण्यम्, शिवभेदाः, शिववक्त्राणि, सदाशिवः, स्वच्छन्दभैरवः, चण्डभैरवः, ज्ञानाज्ञानयोः फलम्, स्वातन्त्र्यास्यमोक्षत्वम्, अज्ञानस्वरूपम्, चैतन्यमात्माज्ञानं बन्ध इति निरूपणम्, संसारशान्तिदं ज्ञानम्, मुक्तोऽप्यमुक्तः कथमिति निरूपणम्, वास्तविकमुक्तिस्वरूपम्, अवच्छेदस्य मुक्तिप्रतिबन्धकत्वम्, पौरुषबौद्धभेदेन ज्ञानस्य द्विविधत्वम्, अज्ञानभेदनिरूपणम्, बुद्ध्यध्यवसायस्वरूपम्, पौरुषाज्ञानध्वंसकथमिति निरूपणम्, जीवन्मुक्तिः कदेति निरूपणम्, दीक्षाया आवश्यकत्वनिरूपणम्, ज्ञानाज्ञानगतद्वित्वस्यान्यशास्त्रसम्मतत्व निरूपणम्, शैवशास्त्रस्य ज्ञानोत्पादकत्वनिरूपणम्, दीक्षाफलम् कदामोक्ष इति निरूपणम् विकल्पयुक्तचित्तस्य गतिनिरूपणम्, शिवस्य प्रकाशात्मकत्व निरूपणम्, तस्यैव ज्ञेयस्यपरतत्वञ्च । नीलादेर्ज्ञानस्येव न किन्त्वज्ञानस्याऽपि प्रकाशकः शिव एवेति निरूपणम्, प्रमाणानि वस्तूनां जीवितम्, तेषामपि परो जीवः स एव परमेश्वर इति निरूपणम् ।

(ख) प्रकरणम्-

सर्वापह्नवहेवा (सर्वशून्यवाद) मतनिरूपणम्, सर्वशून्यवादे प्रमाणविवेचनम्, परतत्वे प्रमाणानावश्यकत्वमित्यत्र कामिकतन्त्रमतोपस्थापनम्, शिवो विभुर्नित्यो विश्वाकृतिरिति निरूपणम्, शिवस्य षड्विधत्वम्, शिवस्य विश्वाकृतित्वे षड्विधत्वकथमिति निरूपणम्, कामिककथनोवस्थापनञ्च, शिवस्यैक एव धर्मो सर्वाक्षेपेणवर्तते इति निरूपणम्, वहुशक्तित्वस्य निरूपणम्, शक्तिस्वरूपम्, शक्तियुक्तत्वेऽप्यद्वयत्वं कथमिति निरूपणम् । अनंशोऽपि शिवो भुवनाद्यंशरूपेणभासत इति निरूपमम्, किरणशास्त्रे शक्तिरूपायत्वेन वर्णनस्योपस्थापनम्, शिवे मनसोऽनु प्रवेशाभावे क उपाय इति निरूपणम्, शक्त्या ज्ञातः शिवः पूर्णरूपेण ज्ञातो नवेति निरूपणम्, नादविन्द्वादिना शिवो ज्ञायत इति प्रतिपादनम्, शिवस्य वहुशक्तिमत्वस्य निरूपणम्, महामंन्त्रेशादि सकलान्तसप्तप्रमातृणां निरूपणम्, अवस्थाभेद निरूपणञ्च, ग्रामधर्मनिरूपण प्रसङ्गेन तत्वग्रामनिरूपणम्, ग्रामधर्मवृत्तिनिरूपणम्, रामः क इति निरूपणम् (गतिस्थानादीनां रामत्वम्) भैरव समावेशनिरूपणम्, जय महत्वम्, दूरासन्नादि भेदः कथमिति निरूपणम्, केन नाम न रूपेण भासते परमेश्वर इति निरूपणम्, निरावरणमाने शक्तित्रयनि रूपणम्, महाभैरवदेव निरूपणम्, भैरवशव्दार्थ निरूपणम्, देवशव्दन्युत्पत्तिदेवशब्दार्थ निरूपणम्, पति कः कश्च शिव इति निरूपणम्, परम महत्पदविशेषणकारणनिरूपणम्, तिसृणां शक्तीनां द्वादशविधत्वम्, द्वादशारचक्रसहस्रार, चक्र निःसंस्कारचक्रनिरूपणप्रयोजनम्, संविदूर्मिचक्र निरूपणम्, चक्रेश्वरनिरूपणम्, एकस्य संविन्नाथस्य सौम्यरौद्राकृतित्वम्, तत्प्रयोजनञ्चसंजल्य निरूपणञ्च, बोधभैरवोपासनाया द्विविधत्वम्, अहं रूपासंवित्तिः, विधिपूर्वा देवता, भावनायास्त्र्यंशत्वम्, अहं वोधस्वरूपम्, तत्र गीतानुगुणता, सर्वत्रात्र ह्यहं शब्दो बोधमात्रैकगोचर इति निरूपणम्, वाच्यवाचकयाज्ययाजकादि निरूपणम्, अहं वोधे वेदवाक्यानां विधियुक्तानाम् प्रवेश इति निरूपणम्, शिवस्यैकत्वे जडाजडात्मविश्वप्रसारः कथमिति निरूपणम्, विश्ववैचित्र्य निमित्तम्, संविद्धि भेदानुपपत्ति निरूपणम्, पारमेश्वररूपस्य पूर्णत्वापूर्णत्व निरूपणम्, उपाय निरूपणम्, उपायोपेयभावनिरूपणम्, उपायतया सम्मतस्य निरूपणम्, तत्रदृष्टान्तश्च, ज्ञानस्यैवोपायत्वे आणवे क्रियोपायः कथमिति निरूपणम्, क्रियास्वरूपम्, ज्ञानमेव क्रिया भवेदित्यत्र निदर्शनम्, ज्ञानमेव विमोक्षायेति निरूपणम् ।

(ग) प्रकरणम्-

मोक्षस्वरूपनिरूपणम् तत्र काणादमतञ्चात्मस्वरूपनिरूपणे । आत्मस्वरूपे शैवसिद्धान्तः, क्रियाज्ञानस्वभावेति निरूपणम्, उपायानां विविधत्वे उपेयभेदः, कथन्नेति निरूपणम्, तत्रशास्त्रप्रमाणञ्च । आवेशस्वरूपनिरूपणम्, वाक्यार्थ-योजना, ज्ञेयस्य द्विविधत्वम्, जडचैतन्यभेदः, जडचेतनसमावेश-निरूपणम्, शाम्भवसमावेशे विकल्पस्या उपयोग इति निरूपणम्, विकल्पो गृहीतग्राहकः, प्रमाणमनधिगतार्थ ग्राहकोविकल्पेनानु गम्यत इति निरूपणम्, वस्तुनःसिद्धिर्न विकल्पादिति निरूपणम्, का सिद्धिरिति निरूपणम्, संविदो विकल्पाणपेक्षत्वम्, संविदोनैर्मल्यम्, रूद्रशक्तिसमावेशस्य पञ्चाशद्विधता, पुरुषविद्याशक्तीनां भेदनिरूपणम्, पुंविद्याशक्तीनां सर्वव्यापकत्वम्, अशुद्धशुद्ध्यमान-शुद्धस्वरूप-निरूपणम्, भूतानां प्रत्यक्षत्वम्, सर्वस्यैव तत्वजातस्य रूद्रशक्तित्वम्, अंशेन निरंशवोधोऽतो धरादेर्विश्वरूपत्वम्, धर्मज्ञानेन धर्मिणोबोधः परमेश्वरस्य पृथिव्यादिधर्मैर्बोधस्तत्रमातङ्गशास्त्र-प्रमाणोपस्थापनम्, शक्त्या शिवज्ञानम् कथमिति निरूपणम्, तत्र लक्षणविचारः, मिता अनन्ता वा शक्तिः शिवमाक्षिपेदिति निरूपणम्, परमशिवस्य पूर्ण-स्वभावकत्वम् प्रकाशकत्वं चिदात्यकत्वम् भैरवत्वञ्च, सदाशिवादीनां शिवतोऽधोवर्तमानत्वम्, संवित्परशिवात्यतेति निरूपणम्, शाध्यवसमावेश स्योपसंहारनिरूपणम्, शाक्तोयाय निरूपणम्, शाम्भपाव्याच्छाक्तोपायस्यपापानामभेदभेदाभेदभेदोपायत्व-निरूपणम्, दीक्षादीनामाणवोपायेऽन्तर्भावः,

गुरुनिरूपणम्, मोक्षस्य ज्ञानमेवकारणम् दीक्षाऽपिज्ञानरूपैवेतिप्रतिपादनम्, मलनिरूपणम्, मलमायाकर्मणांस्थिति-निरूपणम्, शक्तित्रयोपायज्ञानेष्वन्तिममाणवज्ञानम्, मूलमितिनिरूपणम्, आणवशाक्त-शाम्भवोपायादनन्तरमनुपायरूपचतुर्थोपाय निरूपणम्, संशयनिरूपणम्, संशयस्यप्रष्टीभेदः, संवित्तिरूप-संशयभेदः, गुरुशिष्यभेदः, अतात्विकबोधस्वरूपम्, सामान्यसृष्टिः, विशेपसृष्टिः, उद्देशलक्षणपरीक्षणास्वरूपनिरूपणम्, परापश्यन्तीमध्यमावैखरीणा निरूपणम्, इच्छादिशक्तित्रितयेन व्यवहारप्रवृत्तिरिति निरूपणम्, प्रष्ट्रीवक्त्रीशक्तिरूपेण प्रश्नोत्तर-रूपेणशास्त्रप्रवृत्तिनिरूपणम्, कुलरत्नमालायां वर्णितो महान् अवान्तरः, दिव्य, दिव्यादिव्यः, इतरेतरः सम्बन्ध- पञ्चकः, उद्देशलक्षणरूपेण संवित् सर्वशास्त्रस्वरूपिणीति निरूपणम्, तन्त्रालोकशास्त्रस्योद्देशोपस्थापनम्, शैवशास्त्रे मोक्षस्य सारल्यम्, अह्निकोपसंहारः ।

(घ) प्रकरणम्-

शैवपरिभाषाया मङ्गलाचरणम्, उद्देशलक्षणपरीक्षालक्षणानि, प्रमाणसामान्यलक्षणम्, संशयविपर्ययस्मृतीनां स्वरूपण्युदाहरणानि च, प्रमाणस्य संशयादिव्यतिरेकत्वम्, बोधरूपत्वञ्च, वौद्धसम्मतप्रमाणलक्षणं तत्खण्डनञ्च, प्रभाकरोक्त प्रमाण-लक्षणखण्डनम्, भाहोक्तप्रमाणलक्षणखण्डनम्, नैयायिकोक्तप्रमाणलक्षणखण्डनम्, चिच्छक्तेरेव प्रमाणत्वम्, वुद्धेःप्रमाणत्वानुपपत्तिः, प्रत्यक्षलक्षणम्, चिच्छक्तेरेवं प्रत्यक्षत्वस्य प्रतिपादनम्, नैयापिकोक्तप्रत्यक्षप्रमाणलक्षण- खण्डनम्, अनुमानलक्षणम्, व्याप्तिस्वरूपम्, उपाधिलक्षणम्, अनुमानविभागः, हेतुविभागः, हेत्वाभासस्तदविभागश्च, असिद्धविरुद्धानैकान्तिकहेत्वाभासनिरूपणम्, अनध्यवसितहेतुलक्षणम्, सत्प्रतिपक्षनिरूपणम्, पक्षाभास्तदविभागश्च, दृष्टान्ताभास स्तदविभागश्च, दृष्टान्तामासानां शास्त्रेनिरूपणकारणम्, प्रासङ्गिकच्छलजाति निग्रहस्थाननिरूपणम्, शव्दप्रमाणनिरूपणम्, आकाङ्क्षायोग्यता सन्निधीनां निरूपणम्, आगम (तन्त्र) शास्त्रप्रामाण्याक्षेपस्तन्निराकरणञ्च, आगमानामीश्वरप्रणीतत्वेन प्रामाण्य-प्रतिपादनम्, शब्दप्रमाणे प्रमाणशब्दस्य शब्दपरत्वव्यवस्थापनम् सदस्वरूपम् स्फोटविचारश्च अर्थापत्युपुमानसम्भवानामनुमानेऽन्तर्भाव-प्रतिपादनम्, ऐतिह्यस्ययाथार्थ्ये शब्देन्तर्भावः, अभावस्य प्रत्यक्षेऽन्तर्भावः, परिशेषानुमानम्, प्रामाण्यस्योत्पत्तिग्रहणयोः स्वतस्त्वम्, अप्रामाण्यस्योत्पत्तिग्रहणयो, परतस्त्वम्, भ्रमलक्षणम्, भ्रमस्यान्यथा ख्यातित्वञ्च ।

(ङ) प्रकरणम्-

प्रमेयविभागः, पशुपतिपाशानामुत्तरोत्तरनिरूपणे कारणम्, अतिरिक्त पदार्थाशङ्का तन्निरासश्च, ब्रह्मविष्णुरूद्राणी पतित्वाशङ्का तन्निरासश्च, पत्युःस्वरूपम्, तटस्थलक्षणञ्च पञ्चकृत्यनिरूपणम्, पत्यौ प्रमाणम्, पत्यौ प्रमाणेऽनुमानस्य परीक्षा जगत् कर्तर्यवस्थात्रयनिरूपणम्, शिवशक्तौ शङ्का तत्परिहारश्च, शक्तिभेदशंका, एकस्यैव कर्तुर्नवविधत्वम्, शिवभेदाक्षेपस्तत्समाधानञ्च, ईश्वरस्यैव प्रवर्तकत्वे विकारित्वाशङ्का तत्समाधानञ्च, प्रथमसृष्टौ शिवस्यैव कर्तृत्वम्, शिवस्याशरीरत्वाक्षेपस्तत्समाधानञ्च, ईश्वरस्यैव जगदुपादानत्वं निमित्तत्वञ्च, परमाण्वादीनां जगदुपादानत्वनिरासः, प्रकृतेर्जगदुपादानत्वनिरासः, शिवस्य जगदुपादानत्वे आगमानुमानबाधस्तन्निराकरणञ्च, असमवायिकारणत्वेनेश्वरस्य जगदुपादानत्वोक्षेपस्तत्समाधानञ्च, पत्युःशिवस्य तदधिष्ठितमायायाश्च कार्यपञ्चकोपादानत्वम् शिवस्य निमित्तत्वंञ्च, शिवस्यैव जगत्कर्तृत्वे आक्षेयस्तत्समाधानञ्च, पञ्चेश्वराणां पञ्चकार्यकर्तृत्वे विचारः, शिवशक्तिविन्दुशक्त्योः स्थूलसूक्ष्मशरीरत्वेन सृष्ट्यादि प्रवर्तकत्वम्, जगतो वृत्तिरूपत्वम् परिणामरूपत्वम्, पत्युःशिवस्य स्वप्रकाशत्वसमर्थनम्, प्रमाणागम्य-
त्वांगमवेद्यत्वयोरविरोधोपपादनम्, शिवस्य स्वप्रकाशत्वसमर्थनञ्च ।

४. पाठ्यग्रन्थौ:-
(१) तन्त्रालोक: प्रथमाहिनकमात्रम् (२) शैवपरिभाषा - प्रथमद्वितीयपरिच्छेदौ

५. सहायकग्रन्था:-
(१) स्वच्छन्दतन्त्रम् (२) परात्रीशिका (३) मृगेन्द्रतन्त्रम्

६. शिक्षणपद्धति:-
(१) पूर्वपाठोपस्थापनेन ध्यानाकर्षणम्, (२) पाठ्यग्रन्थविषयोपस्थापनेन बोधज्ञानोत्पादनम्, (३) प्रवचनेन पाठ्यांशबोधोत्पादनम्, (४) प्रश्नोत्तररूपेण बोधपरीक्षा, (५) गृहकार्यप्रदानेन विषयेदृढत्वोपपादनम्, (६) पारिभाषिकशब्दानाश्यामपट्टे लेखनेन बोधोत्पादनम् ।

७. मूल्याङ्कनयोजना:

प्रकरणानि	प्रश्नप्रकारा:	प्रश्नसंख्या		अङ्का:
		प्रष्टव्या:	समाधेया:	
	विवेचनात्मका: (निबन्धात्मकेषु)	२	१	२०
	तुलनात्मका: (निबन्धात्मकेषु)	२	१	२०
	व्याख्यात्मका: (निबन्धात्मकेषु)	२	१	२०
	संक्षिप्तोत्तरापेक्षिण:	६	४	४०
योग:		१२	७	१००

सप्तमम् पत्रम्
पाठ्यांशनाम- कालचक्रतन्त्रम्

१. पाठ्यांशस्योद्देश्यम्-
सन्मार्गनियमोद्देश-तन्त्र देशनोद्देश-देशकाध्येषकमूलतन्त्रलघुतन्त्रसम्बन्धोद्देश-देशकाध्येषक-साधनो देशदेशकादिसंग्रहोद्देश-मण्डलाभिषेकादिसंग्रहोद्देश-लोकधातुसंग्रहोद्देश-लोकधातुमानसंग्रहोद्देश-ज्योतिर्ज्ञानविधिनियमोद्देश-स्वरोदययन्त्रविधिनियममहोद्देश-म्लेच्छधर्मोत्पाटन बुद्धधर्मप्रतिष्ठापनादि विषयेषु ज्ञानोत्पादनम् ।

तथा च काय वाक्चित्रोत्पत्ति-चतुरार्थ-सत्यनिर्णय-महोद्देश-समुदयसत्यादिमहोद्देश-चक्रवर्तिम्लेच्छयुद्धकाल-चक्रकुलतन्त्र-नाडी कुलोत्पत्तिमहोद्देशेषु एवं तृतीय-चतुर्थ-पञ्चम-पटलेषु छात्राणां ज्ञानोत्पादनपुर:सरं कालचक्ररहस्यवेधत्वविज्ञापनज्ञाननिष्ठछात्र-वृन्दोत्पादनमेव।

२. प्रकरणविभाग:

प्रकरणानि	पाठ्यांशविषया:	पाठधरिया	अङ्का:
क. प्रकरणम्	लोकधातुपटक:	३६	२०
ख. प्रकरणम्	अध्यात्मपटल:	३६	२०

ग. प्रकरणम्	अभिषेकपटलः	३६	२०
घ. प्रकरणम्	साधनापटलः	३६	२०
ङ. प्रकरणम्	ज्ञानपटलः	३६	२०

३. पाठ्यवस्तुविवरणम्

(क) प्रकरणे-

लोकधातुनामप्रथमे पटले- सन्मार्गनियमोद्देशप्रकरणम्, तन्त्रदेशनोद्देशप्रकरणम्, देशकाध्येषकमूलतन्त्र-लघुतन्त्र-सम्बन्धोद्देशप्रकरणम्, देशकाध्येषकसाधनोद्देश प्रकरणम्, देशकादिसंग्रहोद्देशप्रकरणम्, मण्डलाभिषेकादिसंग्रहोद्देशप्रकरणम्, लोकधातुसंग्रहोद्देशप्रकरणम्, लोकधातुमानसंग्रहोद्देशप्रकरणम्, ज्योतिर्ज्ञानविधिमहोद्देश प्रकरणम्, स्वरोदयतन्त्रविधिमहोद्देशप्रकरणम्, म्लेच्छधर्मोत्पाटनबुद्धधर्मप्रतिष्ठापनादि प्रकरणम् ।

तथा मूलग्रन्थेतु -

सर्वज्ञं ज्ञान कायं दिनकरवपुषं पद्मपत्रायताक्षं
बुद्धं सिंहासनस्थं सुरवरनमितं मस्तकेन प्रणम्य ।
पृच्छेद्राजा सुचन्द्रः करकमलपुरं स्थापयित्वोत्तमाङ्गे
योगं श्रीकालचक्रे कलियुगसमये मुक्तिहेतोर्नराणाम् ॥

इत्यारभ्य

उत्पत्तिर्लोकधातोर्ग्रहचरणसमाः सम्भवश्चक्रिणश्च
म्लेच्छानां धर्मनाशः परमसुखपदे कल्किनो मार्गदानम् ।
एतत् सर्वं यथार्थं कथितमपिमया ते सुचन्द्र त्रिकालात्
भूयः किं पृच्छसित्वं सकलजनहितार्थञ्च मां मोक्ष हेतोः
इत्यन्तो ग्रन्थः ।

(ख) प्रकरणम्-

अध्यात्मपटले द्वितीये समग्रविषयाः सन्निविष्टाः सन्ति । कायवाक्चित्तोत्पत्तिचतुरार्य-सत्यनिर्णयमहोद्देशप्रकरणम्, समुदयसत्यादिमहोद्देश-प्रकरणम्, चक्रवर्तिम्लेच्छयुद्ध-कालचक्रकुलतन्त्र-नाडीकुलोत्पत्ति-महोद्देशप्रकरणम्, क्षणलक्षण-कालचक्र-नियम-महोद्देशप्रकरणम्, स्वपरदर्शनन्यायविचारमहोद्देशप्रकरणम् ।

तथा मूलग्रन्थस्तु -

न ज्ञातं विश्वमानं जिनजनक मया यत्त्वया देशितञ्च
भूयोऽहं श्रोतुकामत्रिभुवनसकलं देहमध्ये कथं स्यात् ।
श्रुत्वाऽसौचन्द्रवाक्यं प्रवदति सुगतः साधुकारं प्रदाय्
सत्वानां मोक्षहेतोः परमकरुणया विश्वमानं च देहे ॥

इत्यारभ्य

त्वं माता त्वं पिता त्वं जगति गुरुरपि त्वञ्चबन्धुः सुमित्रं
त्वं नाथस्त्वं विधाता हि त्वमधहरणं त्वं पदं संपदाञ्च ।
त्वं कैवल्यं पदं त्वं वरगुणनिलयो ध्वस्तदोषस्त्वमेव

त्वं दीननाथ-चिन्तामणिरपि शरणं त्वां गतोऽहं जिनेन्द्र ॥
इत्यन्तो ग्रन्थः ।

(ग) प्रकरणम्-

अभिषेकविषयप्रकरणम्, देहे विश्वस्यमाननित्यादिग्रन्थः, आदौ संसेवनीय..., मानीक्रोधाभिभूतः..., गंभीरोदार..., चैत्रान्ते..., सेकार्थं, भूमेर्जाति..., श्वेताशान्तौ..., ऐशान्यां..., कुण्डं ग्रामाष्ट..., एकदृचर्धेक्य..., वज्रं वा, वृत्ता, मन्ध्यान्हं, विल्वोन्मत्रो..., याम्ये..., कुण्डे वा... शान्ताक्रूरा, सूत्रं, स्टाफाटिक्यै..., यन्त्रं न्यग्रोधपत्रो ..., मृन्मन्दे, श्रीवज्रैः, त्रिप्राकारां..., भूमेर्दिक्षु, देवित्वं, ये वुद्धाः, शल्यं, पूर्णायां, अन्त्ये, कृत्वा, शुद्धे, छिन्ने, प्रज्ञोपाय, आद्यैः, सूत्रं वै, चक्रं, तत्रस्थान, तस्यार्धेनैव, तस्मात्, इत्यारभ्य शत्रुः सिंहो गजेन्द्रो हविरुरगपतिस्तस्कराः पाशबन्धः, क्षुब्धाम्भोधिपिशाचा मरणभयकरा व्याधिरिन्द्रोपसर्गः । दारिद्रच स्त्रीवियोगः क्षुभित-नृपभयं वज्रपातोऽर्थ नाशो नाशन्तस्य प्रयान्ति स्फुटमपि चरणं यः स्मरेद्योगिनीनाम् । इत्यन्तो ग्रन्थः

(घ) प्रकरणम्-

साधनापटलस्य सर्वविषयाः- लब्धः सप्ताभिषेको जिनजनकमया कुम्भगुह्याभिषेकः प्रज्ञाज्ञानभिषेको भवभयमथनो योगगम्यश्चतुर्थः । भूयः पृच्छामि सम्यक् जिनवरसहितं साधनं विश्वभर्तुः । श्रुत्वाऽसौ चन्द्रवाक्यं वदति जिनपतिः साधनं वज्रिणश्च ।

तथा-

चन्द्राङ्ग..., उद्याने..., आदौ...सम्वुद्धे, शून्यं..., तोयेन..., शून्यं..., बाह्ये, आद्याः, श्रीमत्योः..., स्कन्धं..., कृष्णं..., घण्टा..., हेमाभा..., अष्टौ..., कृष्णायाः...।

इत्यारभ्य-

सर्वस्मिन् तन्त्रराजे खलु कुलिशपदं योगिनामेतदुक्तं,
बालानां पाचनार्थं परमकरुणया गोपितं विश्वभर्त्रा ।
तस्मात्तं भेदयित्वा प्रतिदिनसमये योगिना भावनीयं,
मुद्रा सिद्ध्यर्थहेतोः जिनवरजनकानाहतं कालचक्रम् ॥

इत्यन्तो ग्रन्थः

(ङ) प्रकरणम्-

ज्ञानपटलः समग्रः । तथाहि -

किञ्चित् ज्ञातं हि भर्तुः जिनवरसहितं साधनं यत्वयोक्तं,
भूयोऽहं श्रोतुकामस्त्रिदशनगुरोर्मण्डलं धातु भेदैः ।
वुद्धानां पट्कुलानि त्वलिकलिषु गतान्येव षड्योगिनीनां,
श्रुत्वा सौचन्द्रवाक्यं गदति जिनपतिर्धातुर्भिर्मण्डलाद्यम् ॥

तथा च स्तस्मान्..., भत्र्यब्जं..., एवं वै, वर्गाणां, आदौ, उष्णीधं, त्रिज्ञद् वै..., मात्रा..., एवं..., वज्रै..., बीजै..., वीजैकञ्च..., शुद्धे..., धर्मे, सम्भोगे नाभौ..., उष्णीषे, दिक्पत्रे, इत्यादारभ्य -

संत्वानां मोक्षहेतोर्जिनपतिगदितं देशितं यन् मया च
तन्त्रं श्रीकालचक्रं लघुतरमखिलं वज्रसत्वाधिदैवम् ।
प्रज्ञोपायैकयोगं जिनपतिकुलिशैः षोडशाकारतत्वं
सत्वाः पुण्येन तेनाक्षरपमसुखं यान्तु तस्मै नमोऽस्तु ॥
इत्यन्तो ग्रन्थः

४. पाठ्यग्रन्थः-

(१) कालचक्रतन्त्रराजः विमलप्रभाटीकासहितः, केन्द्रीय तिब्बती उच्च शिक्षा संस्थान, सारनाथ, बारायसी, १९८६ ।

५. सहायकग्रन्थः-

(१) हेवज्रतन्त्रम्, योगरत्नमालासहितम्, मोतिलाल बनारसीदास, दिल्ली, १९९२
(२) बौद्धधर्मदर्शन- आचार्य नरेन्द्रदेव, दिल्ली

६. शिक्षणपद्धतिः-

(१) प्रवचनेन पाठ्यांशाशयप्रतिपादनम्, प्रश्नोत्तररूपेण बोधोत्पादनम्, पूर्वज्ञानोत्पादनम्, पारिभाषिकशब्दानां स्फोरणम् ।

७. मूल्याङ्कनयोजनाः-

प्रकरणानि	प्रश्नप्रकाराः	प्रश्नसंख्या		अङ्काः
		प्रष्टव्याः	समाधेयाः	
	विवेचनात्मकाः (निबन्धात्मकेषु)	२	१	२०
	तुलनात्मकाः (निबन्धात्मकेषु)	२	१	२०
	व्याख्यात्मकाः (निबन्धात्मकेषु)	२	१	२०
	संक्षिप्तोत्तरापेक्षिणः	६	४	४०
योगः		१२	७	१००

अष्टमम् पत्रम्

पाठ्यांशनाम- बौद्धतन्त्राध्ययनम्

१. पाठ्यांशस्योद्देश्यम्

व्रज्रडाकिनीपञ्चज्ञानत्रिकाम महामाया मातृविद्याधर्मोपाय पञ्चज्ञानिवीरत्रिविधयोग कर्षणवश्यपिण्डाकृष्टि-शुक्राकृष्टिमघाकृष्टिरक्ताकृष्टि बिन्दुयोग जययोगादीनाम ज्ञानोत्पादनम् । प्रमुखतथागतज्ञानोत्पादनम्, तथागतकृत्य-ज्ञानोत्पादनम् । प्रमुख तथागतानां ज्ञानोत्पादनम्, तथागतकृत्य ज्ञानोत्पादनम्, पञ्चध्यानिबुद्धानाम् मण्डलस्य, पञ्चसमाधीनाम्, पञ्चमन्त्राणां पञ्चस्त्रीदेवतानां पञ्चशक्तीनां पञ्चस्कन्धानाञ्च तन्त्रोपयिकज्ञानोत्पादनम्, तथागतभगवताम् सर्वतथागतकायवाक्चित्ताधिपतिना बुद्धेन कृतानां प्रश्नानां तेषामुत्तराणाञ्च- ज्ञानोत्पादनम्, वज्रस्वरूपज्ञानोत्पादनम्, महाचक्रादिलेखन-ज्ञानोत्पादनम, महायानसम्प्रदायस्य महत्वोद्बोधनम्, धर्मघोषज्ञानोत्पादनादिकम् ।

२. प्रकरणविभागः

प्रकरणानि	पाठ्यांशविषयाः	पाठघटिकाः	अङ्काः
क. प्रकरणम् (प्रथमनिर्देशः)	महायानतन्त्रे पञ्चज्ञानपञ्चकायोपायाक्षरावीरसत्वादयः	१८	१०

ख. प्रकरणम् (द्वितीयोनिर्देशः)	महायानतन्त्रे गुह्याक्षरजपवश्याकृष्टियोगनिद्रादयः	१८	१०
ग. प्रकरणम् (तृतीयोनिर्देशः महामायासाधनम्)	महायानतन्त्रे द्रव्यगुणवुद्धविम्वसिद्धधर्म महामायासाधने समाधित्रयनिरूपणादयः	१८	१०
घ. प्रकरणम् (प्रथमपटलः) (महायानतन्त्रे प्रथमपटलः)	गुह्यसमाजतन्त्रे प्रमुखतथागतकृत्यपञ्चध्यानिबुद्ध-मण्डलपञ्चसमाधिपञ्चमन्त्रपञ्चमन्त्रादयः	५४	३०
ङ. प्रकरणम् (द्वितीयपटलत षष्ठ- पटलान्तम्) (महायानतन्त्रे २-६पटलाः)	तथागतोपदिष्टोपदेशामोघसिद्धि महामुद्रामण्डलवज्र-स्वरूपमहायानमहत्वधर्मघोष मन्त्रमण्डलादयः	७२	४०

३. पाठ्यवस्तुविवरणम्

(क) प्रकरणे-

मङ्गलाचरणम्, वज्रडाकिनीशब्दार्थः पञ्चज्ञानविवेचनम्, त्रिकामनिरूपणम्, "अथातो वज्रडाकिनीना गुह्येश्वरीणां परमगुह्यं (गुप्तम्) नाम तन्त्रं वक्ष्ये", इतिसूत्रव्याख्यानतन्त्रस्य परमगुह्यत्वस्य निरूपणम्, तन्त्रनामनिरूपण, महामायायाः स्वरूपम्, ब्रह्माण्डस्वरूपम्, चराचरनिरूपणम्, उत्पत्तिनिरूपणम् महामायायां महारौद्रत्वम् कुत इति निरूपण, भूतसंहारकारिणी कथमिति निरूपणम्, महामायायाः कार्यनिरूपणम्, त्रैमातृस्वरूपनिरूपणम् विद्यानिरूपणम्, देवदानव-गन्धर्व-यक्षासुरनरविद्याधर-गुह्यकानां निरूपणम्, प्रकृतिप्रभास्वर-धर्मनिरूपणम्, उपायस्वरूपा के स्वयम्भुव इति निरूपण पञ्चज्ञानिनां निरूपणम्, पञ्चज्ञाननिरूपणञ्च योगिनां योगमातुश्चनिरूपणम्, त्रैधातुकनिरूपणम्, सिद्ध्यत्य रोषनिःशेषमिति निरूपणम्, सर्वम् माया विकुर्वितमिति निरूपणम्, हरते सर्वबुद्धानां भुङ्क्ते सुरागकन्यका "इत्यस्य विवेचनम्, योग-योगेश्वरविद्येन्द्रजालमोहनस्तम्भन- मारणोच्चाटननिरूपणम्, वश्याकर्षणकर्म निरूपणम्, परपुरकार्यनिरूपणम् अन्तर्धानविचारः, विद्वेषणजम्भनपातालगमन-निरूपणम्, विद्याधरचक्रवर्तित्व जरामरत्वनिरूपणम्, योगमायाविद्य निरूपणम्, अक्षर स्वरूपम्, अक्षरानुष्ठानविधिः अनुष्ठाने सौकर्मनिर्देश, प्रज्ञोपायनिरूपणम्, वज्रसत्वस्वरूपस्य वीरस्य निर्देशः, वीरस्वभावस्य वैशिष्ट्यम्, वीरस्वरूपनिरूपणम्, वीरस्य स्थितिनिरूपणम्, "आलिकालीसमां कृत्वा", इत्यस्य व्याख्यानम्, शुक्ररूपेण स्रवतीत्यस्य व्याख्यानम्, अमृतं बिन्दुरूपिणमित्यस्य व्याख्यानम्, वज्रधरस्य सूक्ष्मज्ञानमुद्रा निरूपणम्, चतुश्चक्रेषुध्यानविधिः, सर्वधर्माणां बुद्धमयत्वं निरूपणम्, महासमयस्य कर्मप्रभेदकत्वनिरूपणम्, शाश्वताव्ययसिद्धि निरूपणम्, भावनासाधारणैरनुशंसासहित जापनिर्देशः, ज्ञानदेवतयोः प्रभाव स्वभावनिरूपणम् ।

(ख) प्रकरणे-

"अथातो महायोगेश्वरीणां दिव्यं योगसिद्धिफलप्रदे गुह्याक्षरं वक्ष्यामी" ति सूत्रव्याख्यानम्, आदिमाक्षर-निरूपणम् अप्टान्तेन च संयुक्तमुकारतिलकेन च योगी भावाभाव विवर्जितनिःश्वासं कुरूते इत्यस्य विवेचनम्, त्रिविधयोग निर्देशः त्रिविध ज्ञानफलम्, वज्रसत्वसम इत्यस्य निरूपणम्, आकर्षणं कथं कुर्यादिति निरूपण, वश्यप्रयोगनिरूपणम्, ब्रह्मविष्णुरूद्रादीनामपि ज्ञानाक्षरेणाकर्षणं सम्भवतीति निरूपणम्, पिण्डाकृष्टि निरूपणम्, शुक्राकृष्टिः, मद्याकृष्टिः, रक्ताकृष्टिः, स्वदेवतायोगेवु विद्याक्षरायाषडङ्गन्यासः, तत्क्षणज्वलनयोगः, वीरेस्थिरीकृतचित्तस्याव-भासनिर्देशः, गुप्तज्ञानमप्रकाश्यमिति निरूपणम्, योगनिद्रागता संबुद्धा किं बुद्ध्यन्ती निरूपणम्, योग निद्रार्थनिरुक्तिश्च, योगानां निष्पत्तिकारणस्य समयस्य निरूपणम्, नित्यसिद्धिः कथमवाप्यत इति निरूपणम् ।

(ग) **प्रकरणे-**

अपरद्रव्यगण निरूपणम्, द्रव्यगणानां ज्ञानफलञ्च, द्रव्यनिर्देशः, द्रव्याणि कुत्र स्थाप्यानि, कियत्कालपर्यन्तं स्थाप्या कुत आरम्य स्थाप्यानीति निरूपणम्, कियात्प्रमाणानि द्रव्याणीति निरूपणम्, द्रव्याणां महत्फलत्वं कुत इति निरूपणम्, चित्तपञ्चविभावना साधनवर्णनम्, चतुर्देवीसमायुक्तमित्यस्याशयः, रक्तवर्णसमप्रभामित्यस्याशयः, नीलोत्पलप्रभमित्यस्याशयः, बुद्धबिम्वोपशोभितमित्य- स्याशयः, बुद्धबिम्बं कीदृशमिति निरूपणम्, उत्तरे कीदृशीं मूर्तिंध्यायेदिति निरूपणम्, पूर्वे कीदृशीं मूर्तिं ध्यायेदिति निरूपणम्, दक्षिणेकीदृशीं देवीं ध्यायेदिति निरूपणम्, पशिचमे कीदृशीं देवीं ध्योयदिति निरूपणम्, भगवतःस्थानचिन्हनानि, कुत्र किं चिन्तनीपमिति निरूपणम्, सभयं विना न सिद्धयस्ततः समयप्रज्वालन निरूपणम्, आदिमन्त्रेण ध्याने किं भवतीति निरूपणम्, योगसिद्धौ तत्क्षणात् ज्वलने किं भवतीति निरूपणम्, अन्तर्धान-निरूपणम्, साहस्रैकावभासक इत्यस्याशयः, योगसिद्धिरूल- निर्देशः, देवकन्यका इत्यस्याशयः, सवज्रालय संस्थिताम् गङ्गाबालुसमान् बुद्धान्, हरतीत्यस्याशयनिरूपणम्, वज्रचक्षुरित्यस्याशय् वज्रचक्षुषा किं श्यन्तीति निरूपणम्, सर्वात्मस्थितं चित्ताख्यनाटकं किमिति निरूपणम्, तत्वानुत्तरसंसिद्धमित्यस्यांशय निरूपणम्, बुद्धबोधिस्थितं शिवमित्यस्याशयः शिवमेवंभूत के भावन्तीति निरूपणम्, संग्रहश्लोके वर्णिता पदार्थाः-रूपाणि, मुद्राणि न्यासचिन्हम्, द्रव्याणि ध्यानानि भावानि नानाविधा उपाया हेषामाराशय, अत्रशास्त्रे उक्ता इति निरूपणम्। महामायाख्य तन्त्रग्रन्थे भस्म गृहे भवेत्तस्य फलनिरूपणम्। महामायासाधननिरूपणे प्रथम समाधि निरूपणम्, द्वितीय समाधिनिरूपणम्, तृतीय समाधिनिरूपणम्, बिन्दुयोग निरूपणम्, जपनिरूपणम्, मन्त्रनिरूपणम्।

(घ) **प्रकरणे-**

भगवान् (तथागतो बुद्धः) सर्वतथागतकायवाक् चित्त-हृदयवज्रयोषिद् भगेषु विजहार, इत्यस्याशयनिरूपणम्, तथागत केन केन सह विजहार इति निरूपणम्, प्रमुखा तथागताः के ? भगवान् महावैरोचनस्तथागत कं समाधिं समापन्नः किं कृतवानिति निरूपणम्, अपरे सर्वे तथागता किमकुर्वनिति निरूपणम्, अक्षोभ्यस्तथागतः किं कृतवानिति निरूपणम्, वैरोचनस्तथागत-कुत्रविजहारेति निरूपणम्, भगवान् बोधिचित्तवज्रस्तथागत, कं समधिं सभापन्न इति निरूपणम् तथा तस्यां वेलामाभ सर्वाकाशधातुः कथं संस्थित इति निरूपणम् तदानीं सर्वसङ्त्वाः किमलभन्त, अथ भगवान् बोधिचित्त वज्रस्तथागत कं समाधिं समापद्य किं मधिष्ठापया मासेति निरूपणम्, तथागताः बोधिचित्तवज्रं कि निवेदयामासुः, भगवान् सर्वतथागत-ज्ञापप्रदीपवज्रं नाम समाधि समापद्य किं निश्चारयामास, किञ्च निषीदयामास के काममोक्षप्रसाधकाः, भगवान् स्त्रीरूपधरो भूत्वा किं कृतवानिति निरूपणम्, का द्वेषातिःकामो हरतिः का ईर्ष्यारतिः, का रागरतिः, का वज्ररति, प्रज्ञान्तकृत, कःकश्च पद्मान्तकृतकश्च निन्घान्तकृत् भगवान् तथागतः, सर्वतथागतसमाधिमण्डलं कथमधिष्ठापयामासेति निरूपणम्। पञ्चध्यानिबुद्धानाम् मण्डलम्, एतेषा पञ्चसमाधयः, ज्ञानप्रदीप-वज्रसमाधिः, सर्वतथागत-रत्नसम्भव-वज्रश्री-समाधिः, महारागसम्भव-वज्रसमाधिः अमोघसमय-सम्भववज्रसमाधिः सर्वतथागत-समयसम्मव-वज्रसमाधिः, एतेषां समाधीनां क्रमाध्ययनम् तथा पञ्चमन्त्राणाम् वजधृक्, जिनधृक्, रत्नधृक् आरोलिक प्रजाधृक्, एषां मन्त्राणां ज्ञानम्। तथागतसमूहो भगवद्वैरोचनशरीरादुत्पन्नोजातः स्त्रीदेवता रूपेण परिणतः तासां नामानि-लोचना मामकी, पाण्डरवासिनी समयतारेति । एताश्च स्त्रीदेवताः पञ्चधातुरूपिण्योध्यानिनी बुद्ध-पञ्चशक्तिरूपाः। पञ्चबुद्धसमूहश्च पञ्चस्कन्धप्रतीकः।

(ङ) **प्रकरणे-**

भगवन्तः सर्वतथागताः भगवतः सर्वतथागतकायवाक्चित्ताधिपतेः पूजां कृत्वां किम् पप्रच्छुरिति निरूपणम्। तथागतेनोपदिष्टः, उत्पादः कीदृश, भावना कीदृशी, भावाःकीदृशाः, अभावाः किदृशाः,

इति निरूपणम् भावः कथं प्रगीयते, धर्मांकीदृशाः इति निरूपणम्, मैत्रेयप्रमुखैर्महाबोधिसत्वैः कृताया बोधिचित्तस्तुतेरुपस्थापनम् वज्रव्यूहसमाधिपटलस्य मूलमन्त्रः, बुद्धमण्डलभावनायाः निरूपणम्, बुद्धमण्डल-भावनानन्तरं बिम्बमध्यभावना निरूपणम्, अक्षोम्भमुद्रा भावना निरूपणम्, अमोघसिद्धि महामुद्राभावना निरूपणम्, रागवज्रिभावना निरूपणम्, बुद्धमण्डलभावना निरूपणम्, कामवान् चित्ताधिष्ठानमन्त्रनिरूपणम्, मासिकाग्रे भावनीयस्य निरूपणम्, रत्नभावनायां रत्नस्वरूप - निरूपणम्, वज्रमण्डल - चक्रमण्डल - भावना निरूपणम्, पद्ममण्डलरत्नमण्डलयोगमण्डलभावना निरूपणम् । सर्वतथागतैः भगवन्तं सर्वतथागतगुह्यकायवाक्चित्तवज्राधिपतिं- . प्रति प्रयुक्तस्य स्तोत्रराजस्य निरूपणम्, देशमण्डलभाषमण्डल-घोपमण्डलानां स्तुतिनिरूपणम्, चित्तमण्डलनिरूपणम्, चित्तमण्डलं कथं कुर्यादिति निरूपणम्, चित्तमण्डालाभ्यन्तरतः परिमण्डल-भावना । वज्रस्वरूपनिरूपणम्, तल्लेखनञ्च कुत्रेति निरूपणम्, महाचक्रलेखनम् महारत्नलेखनम्, महापद्मलेखन महाखड्गलेखनम्, कस्यां कस्यां दिशीति निरूपणम् पूर्वकोणे लेख्यस्य, दक्षिणे लेख्यस्य, पश्चिमेन लेख्यस्य, उत्तरेण लेख्यस्य निरूपणम्, मामकी संज्ञकाया षोडशब्दिकायाः पूजननिरूपणम्, देवतानां निवेदनीयवस्तु निरूपणम्, चित्तवज्रधरेण भाषितम् चर्यलक्षणा, महायाने चण्डालवेणुकाराद्याः सिद्ध्यन्ती निरूपणम् बुद्धयाने महापापकृतोऽपि सिद्ध्यन्ति, महायानमार्गस्य महत्व निरूपणम्, तेन च सर्वेषाम् आश्चर्यप्राप्ति तत्र बुद्धस्योत्तरेण सर्वेषां बोधिसत्वानां मूर्च्छना । सर्वतथागतेन भगवन्तं सर्वतथागतवाक् चित्ताधिपतिं प्रति उत्थापयतु भगवन्नेतान् महाबोधिसत्वान्नितिकृता प्रार्थना । भगवान् सर्वतथागतवाक्-चित्तवज्रस्तथागतः समाधिं आकाश-समतारूयवज्रनामकं समाधाय प्रभया सर्वान् स्पृष्टवान्, सर्वे तथागताः स्पृष्टमात्रा स्वेषु स्वेष्वासनेषु स्थिता अभूवन् इति निरूपणम्, सर्वैस्तथागतै कृतस्य धर्मघोषस्य चतुभिःश्लोकै निरूपणम् । चित्ताधिष्ठानमन्त्रः, कामाधिष्ठानमन्त्रः, वागर्धिष्ठानमन्त्रः, अनुरागमन्त्रः, पूजामन्त्रः, सर्वतथागतमन्त्रः स्तेषां मन्त्राणां कृते समाधयः, चन्द्रमण्डल-सूर्यमण्डल-चक्रमण्डल-रत्नमण्डल-पद्ममण्डल-रश्मिमण्डलानां भावना, पञ्चशूलचिन्तनम्, महामांस हस्तिमांसादि विचारश्च ।

४. पाठ्यग्रन्थौः-

(१) महामायातन्त्रम् (२) गुह्यसमाजतन्त्रम्

५. सहायकग्रन्थाः-

(१) बौद्धदर्शनमीमांसा - बलदेव उपाध्याय (२) बौद्धदर्शन और अन्य भारतीय दर्शन- भरतसिंह उपाध्याय (३) बौद्धधर्मदर्शन - आचार्य नरेन्द्रदेव

६. शिक्षणपद्धतिः-

(१) पूर्वज्ञानोत्पादनम्, पाठोपस्थापनम्, प्रवचनेन पाठ्यांशाशयोपस्थायनम्
प्रश्नोत्तररूपेण बोधोत्पादनम्, पारिभाषिकशब्दानां श्यामपट्टप्रयोगेण,
बोधोत्पादनम् गृहकार्यप्रदानञ्च ।

७. मूल्याङ्कनयोजनाः-

प्रकरणानि	प्रश्नप्रकाराः	प्रश्नसंख्या	अङ्काः

		प्रष्टव्याः	समाधेयाः	
	विवेचनात्मकौ	२	१	२०
	तुलनात्मकौ	२	१	२०
	व्याख्यात्मकौ	२	१	२०
	संक्षिप्तोत्तरापेक्षिणः	६	४	४०
योगः		१२	७	१००

नवमम् पत्रम्

पाठ्यांशनाम- स्वशास्त्रस्वशास्त्रकारेतिहासव्युत्पत्तिनिबन्धतुलनात्मकमध्ययनम्

१. पाठ्यांशस्योद्देश्यम्

बौद्धदर्शनस्योत्पत्तिबोधनम्, बौद्धदर्शनस्य विकासस्य बोधनम्, बौद्धसंगीतीनामितिहासोप-स्थापनम्, बौद्धन्यायविकासस्येतिहासबोधनम्, महायानहीनयानयोरितिहासबोधनम्, माध्यमिक-योगाचारसौत्रान्तिकवैभाषिक-सम्प्रदायानां ज्ञानोत्पादन-बुद्धस्यवसुबन्धोः संघमद्रस्य धर्मकीर्ते-रार्मदेवस्यशान्तरक्षितस्य कमलशीलस्य दिङ्नागस्य, स्थिरमतेरसङ्गस्य मैत्रेयस्य धर्मपालस्य नागार्जुनस्य, बुद्धपालितस्य, अश्वघोषस्य, आर्यशूरस्य तथा न्येषा बौद्धदर्शनाचार्याणामितिहास बोधनम्, आर्यसत्यार्थाष्टाङ्गिकमार्य अभिधर्मासंस्कृतारूपधातुत्वप्रतिसंख्य निरोधालयविज्ञान पञ्चस्कन्धोच्छेदवाद क्लिष्टमनोविज्ञान, निर्माण्यकाय, निर्वाणपञ्चशीलप्रतिसंख्यानिरोध प्रज्ञापारमिता प्रतीत्यसमुत्पाद शून्यविज्ञान दिवादस्वलक्षण क्षणभङ्गादि पारिभाषिकशब्दानां-मर्थाशयबोधनम्, स्थविरवाद-शून्यवाद बाह्यर्थानुमेयबाद, बाह्यार्थवाद, माध्यमिक सौभान्तिक योगाचार वैभाषिकमध्यममार्ग, क्षणभङ्गवादादिविषये निबन्धलेखन-सामर्थ्योत्पादनम्, संसारस्य सत्यत्वमसत्यत्वं वा, निर्वाणस्यसक्तत्वमसत्यत्वं वा, विज्ञानशून्यवादयो स्तोलनम्, वैभाषिकसौभान्तिकमतयो र्निर्वाणस्वरूपम्, नैयायिकमुक्ते बौद्धमुक्तेश्च तुलनात्मकमध्ययन मित्यादिविषयेषु तुलनात्मकमध्ययनज्ञानोत्पादनञ्च ।

२. प्रकरणविभागः

प्रकरणानि	पाठ्यांशविषयाः	पाठघरिया	अङ्काः
क. प्रकरणम्	स्वशास्त्रेतिहासः	३६	२०
ख. प्रकरणम्	स्वशास्त्रकारेतिहासः	३६	२०
ग. प्रकरणम्	स्वशास्त्रीयाव्युत्पत्तिः	३६	२०
घ. प्रकरणम्	स्वशास्त्रीयोनिबन्धः	५४	३०
ङ.प्रकरणम्	तुलनात्मकमध्ययनम्	१८	१०

३. पाठ्यवस्तुविवरणम्

(क) प्रकरणे-

बौद्धदर्शनस्योत्पत्तिः कदाजातेति निरूपणम्, वेदेषु (उपनिषत्सु) बौद्धदार्शनिक विचाराणामुपलब्धि पुराणेषु बौद्धदर्शनोपलब्धिः भगवतो बुद्धस्य जन्मकाले दार्शनिकी स्थितिः बुद्धेन कृतम् बौद्ध धर्मस्य प्रवर्तनम्, बुद्धानन्तरस बौद्धदर्शने जातस्यानवस्थिते रपनयनाय-बौद्ध-संगीतानां संघटनम् । चतसृणां संगीतीनामितिहासोपस्थापनम्, हीनयानमहायानयोः परिचयः स्थिरवादस्य परिचयः,

बौद्धन्यायशास्त्रस्येतिहासो-पस्थापनम्, महाविभाषाशास्त्रस्येतिहासः, बौद्धतन्त्रशास्त्र-स्येतिहासः, वैभाषिक-सौत्रान्तिक-योगाचारमाध्यमिकशास्त्राणामितिहासः ।

(ख) प्रकरणे-

बुद्धस्यचरितम्, अश्वघोषदृष्ट्या बुद्धचरिताध्ययनम्, वसुबन्धोश्चरितम् ग्रन्थाश्च, धर्मकीर्तेरितिहासोग्रन्थाश्च आर्यदेवस्य ग्रन्थाः इतिहासश्च, दिङ्-नागस्येतिहासो कृतयश्च असङ्गस्य कृतयः मैत्रेयस्य कृतय, नागार्जुनस्येतिहासः कृतयश्च आर्यशूरस्येतिहासः कृतयश्च, कमलशीलस्येतिहासः कृतयश्च, शान्तरक्षितस्येतिहासः कृतयश्च, असङ्गस्येतिहासः कृततयश्च बुद्धपालितस्येतिहासः कृतयश्च, कुमारजीवस्येतिहासः कृतयश्च, स्थिरमतेरितिहासः कृतयश्च, कात्यायनीपुत्रस्येतिहासः कृतयश्च, चन्द्रगोमेरितिहासः कृतयश्च, धर्मोत्तरस्येतिहासः कृतयश्च, धर्मकीर्तेरितिहासः कृतयश्च, बिनीतदेवस्यपरिचय कृतिश्च, शारिपुत्रस्येतिहास कृतिश्च, भावविवेकस्य परिचयः कृतिश्च, शाक्यमुनेरितिहासः कृतयश्चं ।

(ग) प्रकरणे-

आर्यसत्यानि, आर्याष्टाङ्गिकोमार्गः, अभिधर्मः, असंस्कृतम्, अक्रियावादः, अधिपतिप्रत्ययः, अप्रतिसंख्यानिरोधः, अर्हत्, आयतनम्, आलयविज्ञानम्, आलम्बन प्रत्ययः, उन्मनीभावः, उपादानम्, उपायः, क्लिष्टमनोविज्ञानम्, चित्तभूमिकधर्मः, चित्तविप्रमुक्तोधर्म, ध्यानपारमिवनिर्माणकायः, निर्माणम्, पञ्चशीलम्, पारमिता पुद्गलः, पुद्गलनैरात्म्यम्, प्रज्ञापारमिता, प्रतिसंख्यानिरोधः, प्रतीत्यसमुत्पाद, बोधिसत्व, यामलम् वज्रधातुरूपधातु वज्रयानम्, वज्राचार्य, पञ्चस्कन्धाः, शीलपारमिता, शून्यम्, शून्यवादा षडायतनम्, सकृदागामी, संस्कृताधर्म्म, संस्कृतम् सत्कायदृष्टिः, संभोगकायः, समाधिः स्वलक्षणम् स्रोतापत्रः, हेतुप्रत्ययः, एतेषां पारिभाषिकशब्दानामर्थ-प्रकाशनपूर्वकमाशयोपस्थापनम् ।

(घ) प्रकरणे-

स्थविरवादः, महायानम्, हीनयानम्, शून्यवाद स्वलक्षणम्, वैभाषिकवादः सौन्त्रान्तिकवाद (बाह्यार्थ्यानुभेदवादः) योगाचारः (विज्ञानवाद) माध्यमिकवादः (शून्यवादः) क्षणभङ्गवादः, विवर्तवादः, परिणामवादः एतत्सदृशेषु कोषुचिदन्येषु वा विषयेषु प्रौढनिबन्धरचना ।

(ङ) प्रकरणे-

शून्यवादविज्ञानवादयो स्तुलनात्मकमध्ययनम्, बाह्यार्थप्रत्यक्षवाद-बाह्यार्थानुमेयवाद-योस्तुलनात्मकमध्ययनम्, निर्वाणस्य सत्यत्वस्य निर्वाणासत्यत्वस्य च तुलनात्मकमध्ययनम् । संसारसत्यत्वस्य संसारासत्यत्वस्य च तुलनात्मकमध्ययनम्, वैभाषिक-सौत्रान्तिकमतयो र्निर्वाणस्वरूपस्य तुलनात्मकमध्ययनम्, नैयायिकमुक्ते बौद्धमुक्तेश्च तुलनात्मकमध्ययनम्, ब्रह्माद्वैतवाद शून्याद्वैतवादयोस्तुलनात्मकमध्ययनम्, एतत्सदृशेषुं केषुचिदन्येषु विषयेषु तुलनात्मकमध्ययनम् ।

४. पाठ्यग्रन्थाः-

(१) उत्तरमध्यमाकक्षात आरयाचार्यकक्षान्तं नियताःबौद्धदर्शनविषये सर्वेग्रन्थाः, तथाऽन्ये-

५. सहायकग्रन्थाः-

(१) बुद्धचरितम् अश्वघोषकृतम् (२) भारतीयदर्शनम् - श्री बलदेवोपाध्यायस्य

(३) भारतीयदर्शनम् - डा. उमेश मिश्रस्य (४) दर्शनकौस्तुभ - प्रा. चूडानाथ भट्टराय

(५) दर्शनसमुच्चय - प्रा. चूडानाथ भट्टराय (६) बौद्धदर्शनमीमांसा - पं. बलदेवोपाध्याय

(७) बौद्धदर्शन और अन्य भारतीयदर्शन - भरतसिंह उपाध्याय (८) बौद्धधर्मदर्शन - आचार्य नरेन्द्रदेव (९)संस्कृतवाङ्मयमन्थनम् - भगीरथ प्रसाद (वागीशशास्त्री)

६. शिक्षणपद्धतिः-

(१) पारिभाषिकशब्दानां श्यामपट्टे लेखनेन भावार्थाशयप्रतिपादनम्- (२) प्रवचनेन बौद्धज्ञानोत्पादनम् (३) प्रश्नोत्तररूपेणबोधपरीक्षा (४) गृहकार्यप्रदानेन पाठद्रढीकरण

७. मूल्याङ्कनयोजनाः-

प्रकरणानि	प्रश्नप्रकाराः	प्रश्नसंख्या		अङ्काः
		प्रष्टव्याः	समाधेयाः	
	विवेचनात्मकौ	२	१	२०
	तुलनात्मकौ	२	१	२०
	व्याख्यात्मकौ	२	१	२०
	संक्षिप्तोत्तरापेक्षिणः	६	४	४०
योगः		१२	७	१००

दशमम् पत्रम्

पाठ्यांशनाम-विशिष्टाध्ययनम् (बौद्धदृष्ट्या जैनत्रैकाल्यचार्वाकबाह्यार्थ श्रुतिस्वतः प्रामाण्यातीन्द्रियार्थदर्शिपरीक्षा)

१. पाठ्यांशस्योद्देश्यम्

जैनानां सर्वमेववस्तु सामान्यविशेषात्मकत्वेनैकानेकात्मकम् इतिमतमुपस्थाप्यखण्डनम्, भावानां नरसिंहादीनामिव द्वैरूप्यं भवतीत्यादीनां खण्डनम्, भावोभावान्तुरतुल्य इत्यस्य खण्डनम्, त्रैकाल्यवादिमतोपस्थापनपूर्वकं खण्डनम् चार्वाकमतोपस्थापनपूर्वकं खण्डनम् बाह्यार्थसत्वसाधनम् तत्खण्डनञ्च । श्रुतेरपौरुषेयत्वसाधनम् वेदाऽप्रामाण्यखण्डनपूर्वकं वेदप्रामाण्यसाधनम् पूर्वपक्षरूपेण । शब्दनित्यत्वसाधनम्, शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वसाधनम्, श्रुतेरपौरषेयत्वस्य खण्डनम्, पौरुषेयत्वसाधनञ्च वेदप्रामाण्य-खण्डनपूर्वकं वेदाप्रामाण्य. साधनम्, शब्दानित्यत्वसाधनम्, पदनित्यतानिरसनम्, वाक्यनित्यता खण्डनम्, स्वतः प्रामाण्यवाद-खण्डनम् वेदवाक्यतोबुद्धवाक्यस्य वैशिष्ट्य प्रतिपादनम्, ब्राह्मणत्वादिजातिखण्डनम् ।

२. प्रकरणविभागः

प्रकरणानि	पाठ्यांशविषयाः	पाठधरिया	अङ्काः
क. प्रकरणम्	स्याद्वादत्रैकाल्यलोकायतमतानामुपस्थापनं खण्डनञ्च	३६	२०
ख. प्रकरणम्	बाह्यार्थपरीक्षाप्रकरणम्	३६	२०
ग. प्रकरणम्	श्रुतेःप्रामाण्योपपादनम्	३६	२०

घ. प्रकरणम्	श्रुतेरप्रामाण्योपपादनम्	३६	२०
ङ प्रकरणम्	स्वतःप्रामाण्यखण्डनम् अतीन्द्रियार्थदर्शिपरीक्षा च	३६	२०

३. पाठ्यवस्तुविवरणम्

(क) प्रकरणे-

चोद्यविषयोपस्थापनम, सर्वमेववस्तु सामान्यविशेषात्मकत्वेनैकानेकात्मकमिति-प्रतिपादनम्, भावोभावान्तरतुल्य इति प्रतिपादनम् तस्य खण्डनञ्च । पुनःस्याद्वादमतोत्थापनम्, सर्वस्यैवैकस्वभावत्वेऽपि धर्मभेदोऽत्र सिद्ध्यतीति प्रतिपादनम् तत्खण्डनञ्च, भावानां नरसिंहादीनामिव द्वैरूप्येसंभवतीति मतखण्डनम्, कौमारिलमतमाश्रित्यानैकान्तवादोद्भावनं तत्खण्डनञ्च, अनेकान्तास्वीकारे वस्तुतत्वानुपपत्तिरिति शङ्का तत्परिहारश्च, सुमतेः शङ्कातत्परिहारश्च, नाशं विना शोमोंन, उत्पादेन विना सुखं न स्थितिं विना माध्यस्थं न तस्मात् सामान्यस्य नित्यतेति कुमारिलमतेनानेकान्तवादसमर्थनम् तत्खण्डनञ्च । त्रैकाल्यवादोपस्थापनम्, वस्तुतः सत्ताप्रतीयतेऽतो वस्तु बाह्यरूपेण सदेवेति प्रतिपादनम् तत्खण्डनञ्च, अर्थक्रियासामर्थ्येन वस्तुतः सत्तासाधनम् तत्खण्डनञ्च, विस्तरेणभावानां त्रैकाल्यनिरसनम्, अतीतादिसाधनम्, प्रमाणानां निरसनम् । चार्वाकमतोपस्थापनम्, देहातिरिक्त आत्मानास्तीति प्रतिपादनम्, अतीतजन्म निषेधः, अनागतजन्मनिषेधः, कायादेव चित्तत्वोत्पत्ति, चार्वाकखण्डनम्, अतीतजन्मसाधनम्, अनागतजन्मसाधनम्, विज्ञानसन्तानप्रतिक्षेपकप्रसङ्ग निराकरणम्, कललादिषु विज्ञानसन्तानान्वयो भवतीति प्रतिपादनम् । स्वापादिषु विज्ञानसन्तान्वयो भवतीति प्रतिपादनम्, विज्ञानस्य देशनाश्रितत्व-समर्थनम् । देहसम्बन्धं विनाऽपि सन्तानान्वयो भवतीति प्रतिपादनम्, भिन्नदेह-सम्बद्धानां विज्ञानानामन्वयो भवतीति प्रतिपादनम्, परलोकसिद्धौ युक्ति प्रदर्शनम् । शिशोः प्रथमा (दुग्धपानादौ प्रवृत्ति अभ्यासपूर्विका, इहजन्मन्यन्याभ्यासवदित्यस्य खण्डने प्रयत्नस्तन्निरसनञ्च) ।

(ख) प्रकरणे-

ज्ञानातिरिक्तं भूतचतुष्टयं नास्तीति मतस्य खण्डनपूर्वकं बाह्यार्थ-सत्तासाधनम् तत्खण्डनञ्च, शुभगुप्तमतोत्थावनम् खण्डनञ्च । सुमतिदिगम्बरमतोत्थापनम् तत्खण्डनञ्च, कुमारिलमतम् तत्खण्डनञ्च, अणूनां प्रमाणतः सिद्धिर्मस्तु परन्तेषामभावनिश्चयः कथं भवेदित्याशङ्का तत्समाधानञ्च, बाह्यार्थस्यानेक-स्वभावरहितत्वम्, बाह्यार्थस्यैक स्वभावरहितत्वम् । विज्ञानस्य स्वसंवेदनरूपत्व प्रतिपादनम्, कुमारिलशङ्का तदुत्तरञ्च नीलाद्याकारतद्धियोरभेदसाधनम् । बाह्याकारस्य मिथ्यात्वसाधनम्, मदन्तशुभगुप्तमतोत्थापनम् निराकरणञ्च, बाह्यार्थसाधकप्रमाण-खण्डनम्, उद्योतकर-कुमारिलमतोत्थापनम् खण्डनञ्च । बाह्यार्थसाधने कुमारिलाभिमतप्रमाणानि तेषां खण्डनञ्च, मीमांसकै सिद्धसाधनदोषोद्भावनम् तत्खण्डनञ्च, हेतोग्राह्यग्राहकभावसमर्थनम्, शुभगुप्तमतखण्डनम् ।

(ग) प्रकरणे-

श्रुतेरपौरूषेयत्वे जैमिनिमतोपस्थापनम्, वेदाप्रामाण्यस्य खण्डनम्, शब्दनित्यत्व- साधनम् । शब्दस्याभिव्यक्तिर्भवति नतूत्पत्तिरित्यत्रशङ्का तत्समाधानञ्च । शब्दनादयो व्यङग्यव्यञ्जन-भावोपपादनम् । ध्वनयोऽधिष्ठाने देशमिन्द्रियं वा संस्कुर्वन्ति संस्कारेणा शब्दोपलब्धिरिति नित्यस्याऽपि शब्दस्य सर्वत्र सर्वदा नोपलब्धिरिति कथने कस्य संस्कार इति शङ्का उभयो संस्कार इत्युत्तरे दोषद्वयप्रदर्शनं तन्निरासश्च । आदित्योदाहरणेन दोषनिरसनम् । एकस्यैव शब्दस्यानेकधाऽनेकत्र कथं ग्रहणमित्याशङ्काया निरसनम् । देशभेदेन शब्दभिन्नत्वस्य खण्डनम् । कालभेदेन भेदस्य खण्डनम् । शब्दस्य वाचकसामर्थ्यं शाब्दज्ञानानुपपत्या सिद्धम् तदपि सामर्थ्यं शब्दनित्यत्वमन्तरेणा उपन्नमित्यनेनाऽपि शब्दनित्यत्वसिद्धिः । सम्बन्धकथनानुपत्या

शब्दनित्यत्वसाधनम्, सामयिकः शब्दादर्थ प्रत्यय इत्यस्य विवेचनम्, वर्णानुपूर्वीपदमिष्टम् न स्फोटः तस्याश्चानुपूर्व्याः पुरुषेच्छाधीनत्वादनित्यत्वमिति वर्णानामप्यनित्यत्वमित्याशङ्कया निरासः । नचादृष्टर्थसम्बन्धः शब्दो वाचको भवति तस्मात् सम्बन्धस्यकृतकत्वाच्छब्दा-नित्यत्वमिति शङ्काया निरास, कःशब्द इत्याशङ्का तदुत्तरञ्च । पदपदार्थसम्बन्धनित्यत्वे साधितेऽपि वाक्यार्थप्रति प्रमाणत्वं नसिदध्यतीति शङ्काया विवेचनम् तदुत्तरञ्च ।

(घ) प्रकरणे-

वेदस्य पौरुषेयत्वसमर्थनम्, गुणाःसन्तिनसन्तीतिपौरुषेयेषु शङ्क्यते गुणाशङ्कैवनास्ति न अतः वेदानामानर्थक्यम् । तत्र (वेदे) सत्यमिथ्यात्वे न स्तश्चेदानर्थक्यमेव प्रसज्यत इति प्रतिपादनम्, सत्यत्र मिथ्यात्वद्वयाभाव-प्रतिपादनम् । किञ्चस्थितोऽपि वेदस्तावद्ज्ञानं न करोति यावद् दीपभूतैः पुरुषै न प्रकाशित इत्यनेनाप्यपौरुषयत्वं ज्ञानप्रकाशत्वमित्यादीकं बाध । अतीन्द्रियार्थ द्रष्टृत्वादिनाऽपि वेदस्य नित्यत्वसिद्धिरन्योन्यामुपादित्यादिना वेदस्य पौरुषेयत्वसाधनम्, किञ्च वेदार्थस्यातीद्रियो कश्चित्स्वातन्त्रेणविज्ञाता नरोनाऽभ्युपगतोऽतेव वेदस्यानर्थक्यम-प्रामाण्यञ्च । भ्रान्तज्ञानस्य निर्विषयत्व-प्रतिपादनम् । नादैः शब्दस्योत्पत्ति साधनम्, शब्दनादयो व्यंङ्ग्यव्यञ्जकभावखण्डनम् । अमस्कान्त-मणिप्रभा-दृष्टान्तेन वेदस्य निर्दोषत्वसाधनरूप शङ्कारस्वामि-मतखण्डनम्, ध्वनिगत तीव्रमन्दादे शब्दे आरोपः शब्दस्तु सदैकरूप इन्दुद्योतकरमत खण्डनम् । भिन्नाभानां मतीलमेन्द्रो विषय इति पक्षस्य खण्डनम् प्राप्यकारिणी चक्षुःश्रोत्रे वाह्येन्द्रियत्वात् इत्यनुमानस्य दूषण पूर्वकम् उद्योतकर-कुमारिलमतखण्डनम्, शब्दानित्यत्वे प्रमाणोपस्थापनम् आदित्यस्य नानात्मना ग्रहणस्य खण्डनम्, एकस्य (सतःसूर्यस्य) वा नादेशेषु युगपददर्शनमितिरीत्या शब्दस्यैकस्य नानाग्रहण-मित्यस्य खण्डनेन वर्णानामनित्यत्वसाधनम्, उभयसंस्कारपक्ष खण्डनम्, देशभेदेन भेदः कालभेदेन भेद इत्यस्य साधनम् । अर्थशब्दयोर्वाच्यवाचकभावे बौद्धदृष्ट्या विचारः । समयसम्बन्धदोष निरासोबौद्धमतेन । आनुपूर्व्या अनित्यत्वेन पदानामनित्यत्व प्रतिपादनम् । स्फोटवाद खण्डनम् ।

(ङ) प्रकरणे-

मीमांसकानां स्वतःप्रामाण्यवादः, स्वतः प्रामाण्यनिरसनम् अप्रामाण्यस्या स्वतस्त्व प्रतिपादनम्, प्रकारान्तरेण वेद-प्रामाण्यप्रतिपादन-तन्निरसनञ्च, कुमारिलस्य प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वप्रतिपादनस्य निरसनम् । अतीन्द्रियार्थदर्शिनोऽनामासेनैव सिद्धिर्भवतीति प्रतिपादनम् । बुद्धस्य सर्वज्ञत्वस्य मीमांसकेन कृतं खण्डनम् सामटयज्ञटमतमाश्रित्य सर्वज्ञत्वस्य खण्डनम्, मीमांसकमतखण्डनपुरःसरं बुद्धस्य सर्वज्ञत्वस्य समर्थनम् । सर्वज्ञ सद्भावसाधक प्रमाणोपस्थापनम् सौत्रान्तिकमतोपस्थापनम् । वेदवाक्यतो बुद्धवाक्यस्य वैशिष्ट्यम् वेदाध्यायितो बुद्धवाक्याध्यायिनो वैशिष्ट्यम् । बुद्धस्य सर्वज्ञत्वे वेदस्याऽपि सम्मतिरिति प्रतिपादनम् । ब्रह्मादीनां वेददेहत्वखण्डनम् ब्राह्मणत्वादिजातिखण्डनम् । सामटयज्ञटमतखण्डनम् । स्वेच्छासर्वज्ञमत समर्थनम् ।

४. पाठ्यग्रन्थाः-

(१) तत्वसंग्रहः कमलशील-पञ्जिकोपेत स्यादवादपरीक्षात आरभ्यातीन्द्रियार्थदर्शिपरीक्षा प्रकरणान्तम् (१७०८ कारिकातः ३६४५ कारिकान्तः (द्वितीयोभागः)

५. सहायकग्रन्थाः-

(१) बौद्धदर्शनमीमांसा - बलदेव उपाध्याय (२) बौद्धदर्शन और अन्य भारतीय दर्शन- भरतसिंह उपाध्याय (३) बौद्धधर्मदर्शन - आचार्य नरेन्द्रदेव ।

६. शिक्षणपद्धतिः- (१)अन्यदर्शन परिचय प्रदानेन पूर्व ज्ञानोत्पादन (२) पाठ्यग्रन्थोपस्थापनम् (३) प्रवचनेन पाठ्यांशबोधज्ञानोत्पादनम् (४) प्रश्नोत्तररूपेण बोधपरीक्षा (५) गृहकार्य प्रदानेन पूर्णज्ञानोत्पादनम् । (६) श्यामपट्टप्रयोगेण पारिभाषिकशब्दानामर्थबोधनम्

७. मूल्याङ्कनयोजनाः-

प्रकरणानि	प्रश्नप्रकाराः	प्रश्नसंख्या		अङ्काः
		प्रष्टव्याः	समाधेयाः	
	विवेचनात्मकौ (निबन्धात्मकेषु)	२	१	२०
	तुलनात्मकौ (निबन्धात्मकेषु)	२	१	२०
	व्याख्यात्मकौ (निबन्धात्मकेषु)	२	१	२०
	संक्षिप्तोत्तरापेक्षिणः	६	४	४०
योगः		१२	७	१००

अथवा

शोध प्रबन्धः

समाप्त

●●●

स्वास्थ्य चर्चा

औलोबाट बच्ने उपाय

औलो एक प्रकारको सरुवा रोग हो । यो रोग लामखुट्टेको टोकाइबाट एक मान्छेबाट अर्को मान्छेमा सर्छ ।

साधारणतः नेपालमा यो रोगका परजीवीहरु २ थरीका हुन्छन् ।

प्लाज्मोडियम फाल्सिपेरम

प्लाज्मोडियम भाइभेक्स

त्यसमध्ये प्लाज्मोडियम फाल्सिपेरम जातको औलो परजीवी बढी घातक र यसले मस्तिष्क ज्वरो गराउँछ । औलोबाट मृत्यु हुने प्रमुख कारण पनि यही नै हो । एनोफिलिज जातको दूषित पोथी लामखुट्टेले स्वस्थ मानिसलाई टोक्यो भने, लामखुट्टेहरुको र्‍यालसँगै औलोको परजीवीहरु रगतको प्रवाहमा प्रवाहित भई सर्छ ।

औलोको मुख्य लक्षण ज्वरो आउनु हो ।

ज्वरोः- केही समय बिराई वा नियमित रुपले आउनु ।

एनिमिया :- शरीरमा रगतको कमी भई फुस्रो देखिनु ।

फियो बढनु र धेरै समय बितिसकेपछि फियोको आकारमा निक्कै बृद्धि हुनु ।

यसका साथै औलोबाट हुने मस्तिष्क ज्वारोमा बिरामीको मस्तिष्क कार्य प्रणालीमा बाधा भई बेहोस अवस्थामा जाने र समयमा उपचार नपाएमा मृत्युसमेत हुने गर्छ ।

औलोको शंका लागेमा अविलम्ब नजिकको स्वास्थ्य संस्था, ग्रामीण स्वास्थ्य कार्यकर्ता वा औलो स्वयंसेवक कहाँ विरामी स्वयं गई औलो परिक्षणको लागि रगतको थोपा दिने र निःशुल्क औषधीप्राप्त गरी स्वास्थ्य कार्यकर्ता वा औलो स्वयंसेवकको सल्लाहअनुसार औलोको औषधी सेवन गर्ने ।

लामखुट्टेको टोकाइबाट बच्नको लागि सुत्दा झुलको प्रयोग गर्ने । घरको झ्याल-ढोकामा जालीको प्रयोग गर्ने र त्यस्तो व्यवस्था हुन नसक्ने टाउँमा लामखुट्टे भगाउने धूपको प्रयोग गर्नुपर्छ । घर बाहिर लामखुट्टे लाग्ने ठाउँतिर जाँदा शरीरको खुल्ला भागमा नीमको तेल वा मस्किटो रिपेलेन्टको प्रयोग गर्ने ।

लामखुट्टेको नियन्त्रण गरेर व्यक्ति वा समुदाय औलोबाट बच्न सकिन्छ । यसका लागि श्री ५ को सरकारको तर्फबाट बेलाबेलामा कीटनाशक औषधी छर्कन आउने टोलीहरुलाई पूर्ण मद्दत दिई आ-आफ्नो घर गोठमा किटनाशक छर्कन लगानुपर्छ । किटनाशकको असरले लामखुट्टेहरु ३ देखि ६ महिनासम्म पनि मर्ने गर्दछन् । यसरी किटनाशक छर्केको भित्तामा कम्तीमा ३ महिनासम्म लिपपोत गराउन हुन्न ।

लामखुट्टे हुर्कने ठाउँ कम गरेर लामखुट्टेको वृद्धिमा नियन्त्रण गर्न घर आँगन वरिपरि रहेका खाल्टाखुल्टिहरुलाई पुरी पानी जम्न नदिने, पोखरी छेउछाउको घाँसलाई राम्ररी सफा गरिदिने, नहर कुलो बगेको ठाउँ छ भने त्यहाँ पानी जम्न नदिने र जमेको पानीलाई बगाई दिने गर्नुपर्छ पानीको आवश्यक नपर्ने ठाउँमा पानी सोस्ने खालका रुखहरु पानीको सतह वरपर रोप्नु अत्यन्त लाभदायक हुन्छ । जामुन, सिमल, मसला आदिका रुखहरु पानी सोस्ने खालका रुख हुन् ।

लामखुट्टेले खास गरी जमेको पानीमा फुल पारी बच्चा जन्माउने भएकोले त्यो देखिएमा तुरुन्तै खाल्डो पुरिदिएमा लामखुट्टेको बच्चाहरु तुरुन्तै मर्दछन । अर्को उपाय -लामखुट्टेका बच्चा खाने माछा पाल्नु हो । तसर्थ गाउँको पोखरी, दह तथा नालाहरुमा साना खालका यस्ता माछाहरु पालिएमा लामखुट्टेको संख्यामा कमी ल्याउन सकिन्छ ।

औलो रोगीलाई लामखुट्टेले टोकेपछि उसको रक्तकणमा रहेको परजीवीले अर्को स्वस्थ्य मानिसमा सार्दा उसलाई टोकोको केही दिनपछि ज्वरो आउँछ । तसर्थ मानिसको रक्तकणमा रहेको पजीवीलाई नाश गर्नु अत्यन्त आवश्क छ । अतः ज्वरो आउनासाथ रगत जाँच गराई औलो रहेछ भने औषधी उपचार गराई हाल्नु पर्दछ ।

औलो समुदायमा हुने रोग भएकोले यो महामारीको रुपमा पूरा समुदाय, गाउँ र सम्पूर्ण जिल्लामा नै महामारीको रुपमा फैलिन सक्छ । अतः यसमा प्रत्येक व्यक्ति, समाज र गाउँ जिल्लाका प्रत्येक बासिन्दाको समानरुपले जिम्मेवारी छ । तसर्थ यस रोगको नियन्त्रणप्रति सबैको सहयोग र सहभागिताको अत्यन्तै महत्व छ । यसको रोकथाममा कोही कसैलाई केही शंका, उपशंका भएमा जाने, बुझेकोले नजानेकालाई सम्झाईबुझाई गरिदिनु राम्रो हुन्छ ।

औलो ग्रसित क्षेत्र वा ती क्षेत्रबाट आएका आफ्ना परिवारका कुनै सदस्यलाई ज्वरो आएमा औलो ज्वरोको शंका गरी अविलम्ब नजिकको स्वास्थ्य संस्थामा लगी स्वास्थ्य जाँच गराऔ र दिइएका औषधीहरु सल्लाहअनुसार नियमितरुपमा खुवाऔ ।

-औलो ग्रसित क्षेत्र वा ती क्षेत्रबाट आफ्नो समुदायमा आएका कुनैव्यक्तिलाई ज्वरो आएमा तुरुन्त नजिकको स्वस्थ्य संस्थामा लगी औलोको जाँच गराई तुरुन्त उपचार गराऔ

-औलो ग्रसित क्षेत्रमा ज्वरोको महामारी फैलिएमा अविलम्ब नजिकको स्वास्थ्य संस्था र जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालयलाई खवर गरौ ।

-बाहिरबाट सहयोगका लागि खटिई आउने कर्मचारीहरुलाई आवश्यक सहयोग गरी सम्पूर्ण समुदायमा सेवा प्रदान गराऔ ।

-नियमितरुपमा घर वरिपरि तथा सडक वरिपरिका खाल्टाखुल्टी पुर्ने तथा पोखरी, इनार र कुलोको वरिपरिका घाँसपात सफा गर्ने अभियान चलाऔ ।

स्रोत स्वास्थ्य मन्त्रालय

"बोधिचर्यावतार" ग्रन्थ परिचय

खगेश्वर गौतम
आचार्य प्रथम, वाल्मीकि विद्यापीठ

सातौं शताब्दीका प्रसिद्ध आचार्य शान्तिदेववाट बोधिचर्यावतार नामक ग्रन्थ रचना गरिएको हो। वौद्धधर्मको दृष्टि र चर्यालाइ वडो सुन्दर ढंगले यो ग्रन्थमा प्रस्तुत गरिएको छ। यो ग्रन्थ संस्कृत काव्य धारामा वर्णित छ। वुद्धधर्म विशेष गरेर महायान वुद्धधर्ममा यो ग्रन्थको अत्यन्तै महत्व छ। आचार्य शान्तिदेवले यो ग्रन्थमा दान, शील, क्षान्ति, वीर्य, ध्यान र प्रज्ञा गरी जम्मा छ वटा पारमिताहरुको अभ्यास गर्ने तरिकालाइ अति मार्मिक ढंगले उपदेश गर्नुभएको छ। वुद्धत्वप्राप्त गर्न आवश्यक पर्ने उक्त अभ्यासहरु अत्यन्तै व्यवहारिक र मार्मिक भएकाले महायान वुद्धधर्ममा यी कुराहरुको विशेष भूमिका रहेको छ। महायान वुद्धधर्ममा यो वोधिचर्यावतार ग्रन्थ नै जडी ग्रन्थको रुपमा आउँछ। जुन कुरा तिव्वत, नेपाल, भारत, भुटान आदि देशका अधिकांश हिमाली भेगका सवै महायान परम्पराहरुमा यसको व्यापक रुपमा उपयोग हुनु, प्रतिभा सत्रय, सद्धर्म चिन्तामणि, मोक्ष रत्नालङ्कार जस्ता अभ्यासकै उपदेशहरुले भरिएका ग्रन्थहरुमा अभ्यासको मूल आधार यही वोधिचर्यावतारलाई नै वनाइनुवाट पुष्टि हुन्छ। यस ग्रन्थमा वोधि चित्त उत्पाद गर्नुपर्ने कुराको पृष्ठभूमि र महत्वसित वोधि चित्त उत्पाद गर्ने विधि एवं उत्पाद गरिसकेपछिको आत्मभाव, पञ्च स्कन्ध सन्ततीलाई रक्षा, सुद्धि र वृद्धि गरी सर्व सत्वहरुको हित र सुख सम्पादन गर्न योग्य एवं सक्षम कसरी वनाउने भन्ने कुराको गहिरो उपदेश सार संक्षेपमा दिइएको छ। यही कुरा नै वोधिचर्यावतारको मूल विषयवस्तु हो।

ईशाको आठौं शताब्दीमा वोधिचर्यावतारलाई संस्कृत भाषामा अनुवाद गरिएको हो। संस्कृत भाषामा अनुवाद गर्ने भारतीय 'सर्वज्ञदेव' हुन भने तिव्वती भाषामा अनुवाद गर्ने 'लोक चक्षुपाद' हुन। एघारौं शताव्दीमा भारतीय पण्डित धर्मश्रीभद्र तथा तिव्वती लोकचक्षुपाद रिन्छेन साङ्पोले 'मगध' मा पाइएको ग्रन्थ भाषाको आधारमा पुनअनुवाद गर्नुभएको थियो। त्यसपछि भारतीय पण्डित सुमतिकीर्ति र तिव्वती लोक चक्षुपाद लोडेन शेरावले सम्पादन गरेर अन्तिम रुप दिनुभएको हो। तिव्वतमा यस ग्रन्थको १४० वटा भाष्यहरु तयार पारिसकिएका छन् र चिनीया भाषामा पनि अनुवाद भैसकेको छ।

नेपालमा पनि यो वोधिचर्यावतार ग्रन्थको धेरै नै प्रचार प्रसार भैसकेको पाइन्छ। १४ औं शताब्दी तिर लेखिएको वौद्ध ग्रन्थ 'गुण कारण्ड व्यूह' मा यसका धेरै श्लोकहरु समावेश गरिएको छ। 'गुण कारण्ड व्यूह' को आठौं अध्यायमा यो वोधिचर्यावतार ग्रन्थका १४० जति श्लोकहरु उपदेशको रुपमा समाविष्ट गरिएको पाइन्छ। आचार्य शान्तिदेवका केही हस्त लिपीहरु काठमाडौंमा नै फेला पर्नुले पनि यसको महत्व नेपालमा अझ वढी छ।

यो वोधिचर्यावतार नामक ग्रन्थको पूरा नाम 'वोधिसत्वचर्यावतार' हो। "वोधिसत्वको चर्यामा प्रवेश गर्ने द्वार" यसको अर्थ हुन्छ। वोधि सत्व भनेको त्यो व्यक्ति हो जसले या त वोधिसत्वयानवाट दर्शनमार्गमा प्रवेश गरेर प्रथम भूमिस्थ आर्य वन्नको लागि वोधिचित्त उत्पाद गरेर अभ्यास गर्दैछ वा दर्शन मार्गमा प्रवेश भइसकेर द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ भूमि हुँदै दशौं भूमिसम्म पार गरी अन्तमा वुद्ध वन्न अभ्यास गर्दैछ। अनि 'चर्या' भनेको उसको अभ्यास या उसले के गर्नु पर्दछ र के गर्छ भन्ने कुरा हुन्।

यो वोधिचर्यावतारमा दश परिच्छेदहरु छन् जसले वोधि सत्वमार्गका तीन पक्षहरुलाई वयान गर्दछन्। वोधिचित्तोत्पाद, वोधिसत्व मार्गको साधना (चर्या) र परिणामना। प्रथम, द्वितीय र तृतीय परिच्छेदमा वोधिचित्तनुशंसा पाप देशना, र वोधिचित्त परिग्रहलाई व्याख्या गरेर प्रथम विषय अर्थात् वोधिचित्त उत्पादसंग सम्वन्धित कुराहरुलाई झल्काइएको छ। जस्तैः-

प्रथम परिच्छेदमा वोधिचित्तको अनुशंसा अर्थात् वोधिचित्तको महत्व, गुण, विशेपता आदि वताइएको छ। जसले गर्दा भर्खर शुरुगर्ने सिकारुले नी महत्व र गुण वुझोस अनि मार्गमा प्रवेश गर्ने तिव्र इच्छा उत्पन्न गरोस्। "सवै प्राणीहरुलाई उद्धार गर्नको लागि वुद्ध वन्नेछु" भन्ने अत्यन्त वलियो चेतना उत्पन्न गर्नु नै वोधिचित्तोत्पाद हो। "वोधिसत्वको लागिं गोत्र नै वदल्नु पर्दछ नत्र भने उ दर्शन मार्गमा प्रवेश नै गर्न सक्दैन"। गोत्र परिवर्तन भनेको पूर्णरुपमा मानसिक प्रवृत्ति वदल्नु हो अर्थात् वोधिचित्तसंग सम्वन्धित अभिवृत्तिका सन्दर्भमा वलियो चेतना उत्पन्न गर्नु हो। वास्तवमा त्यस्तो वलियो चेतना उत्पन्न गर्नु नै वोधिचित्तोत्पाद हो जुन गोत्र वदल्नु सरह नै हो। त्यसैले आचार्य शान्तिदेवले पहिलो परिच्छेदमा नै वोधिचित्तानुशंसावाट शुरु गर्नुभएको छ। जव वोधिचित्तोत्पादको महत्व वुझिन्छ

9841943525 - महाबिराज दाहाल
माथिको दाई
शुभरिथा

तब आफूले पहिले गरेका अकुशलहरुवाट चित्तलाई मुक्त गराउन पापको प्रायशिचत गर्नुपर्ने हुन्छ । जुन कुरा दोश्रो परिच्छेदको 'पापदेशना' मा सविस्तार वर्णन गरिएको छ । जवसम्म कुशल, अकुशल शील इत्यादिको विषयमा आफूलाइ स्पष्ट हुँदैन र अकुशल भनेको त्यागै पर्ने कुरा हो भन्ने ज्ञान हुँदैन तवसम्म त्यो वोधिचित्त भन्ने चेतना उत्पन्न गर्नुको कुनै औचित्य नै रहदैन । पापदेशना साच्चिकै हुनको लागि आफूले गरेका सवै अकुशलहरु अकुशल नै हुन भन्ने रुपमा महशुस गर्नुपर्दछ र प्रायशिचत गर्नु पर्दछ । चित्तले आफ्ना पहिलेका अकुशलप्रति सचेत भई ती गलत नै रहेछन् भन्ने कुरा पूर्णरुपमा होशसहित महसूस गरेपछि तिनीहरुको प्रभाववाट चित्तलाई मुक्त पार्ने चाहना गर्दै बोधिचित्त कसरी ग्रहण गर्ने भन्ने विषयमा जान्नु आवश्यक हुन्छ । यसैलाई नै तेश्रो परिच्छेदमा बोधिचित्त परिग्रह भनेर दिइएको छ । यो वोधिसत्व सम्वरलाइ ग्रहण गर्ने औपचारिक विधि हो र यसमा शरणागमन र पञ्चशील आदि स्वत: अन्तर्निहित हुन्छन् ।

वोधिचित्त अप्रमाद, सम्प्रजन्य रक्षण र क्षान्ति पारमिता नामक अध्यायहरुलाई वोधिचित्तलाई अक्षय बनाउने विषयसँग सम्वन्धित गरेर चतुर्थ, पञ्चम र षष्ठ परिच्छेदमा वर्णन गरिएको छ । बोधिचित्तलाई चर्यामा उतार्ने या आचरणमा ल्याउने, साधना गर्ने या अभ्यास गर्ने विषयमा उपरोक्त परिच्छेदमा वर्णन गरिएको छ जसमा षट्पारमिताहरुको कुरा आउँछ र त्यही नै वोधिसत्वको चर्या हो । चतुर्थ परिच्छेदमा 'अप्रमाद' र पञ्चम परिच्छेदमा 'सम्प्रजन्य रक्षण' को विषयमा वयान गरिएको छ । अप्रमाद र सम्प्रजन्यको परिभाषाले नै जनाउँछ कि यो न कुशलको रक्षा गर्ने र अकुशल उत्पन्न हुन नदिने अभ्यास हो, जुन शीलकै व्यवहारिक पक्ष हो । यिनीहरुको अभ्यासवाटै शीलको रक्षा र वृद्धि हुन्छ । क्षान्तिको अभ्यास क्षमाशील वन्दैजाने नै हो ।

वीर्यपारमिता, ध्यान पारमिता र प्रज्ञा पारमिता नामक अध्यायहरुलाई उत्पाद गरिएको बोधिचित्तको उत्तरोत्तर विकाससँग सम्वन्धित गरेर सातौं, आठौं र नवौं परिच्छेदमा वर्णन गरिएको छ । क्षान्ति पारमितको अभ्यास वाट क्षमायुक्त भएपछि वीर्य पारमिताको अभ्यास गर्नुपर्दछ । वीर्य भनेको कुशल कर्ममा उत्साह हुनु हो । कुशल कर्म भनेको दान, शील, क्षान्ति आदि पारमिता का अभ्यास हुन । यिनिहरुलाई पूरा गर्ने र धर्मश्रवण, चिन्तन र भावना गर्ने काममा भएको उत्साह, जोश जागर नै वीर्य पारमिता अर्थात् कुशल उत्साह हो ।

ध्यान पारमिता भन्नाले 'समथ'लाइ नै भनिएको छ र समथका कर्मस्थानहरुमा बोधिसत्वले अभ्यास गर्ने आलम्वन प्रचलित ४० कर्मस्थान भन्दा पनि 'परात्म समता' र 'परात्मपरिवर्तन' भावनालाई नै बताइएको हुन्छ । आफ्नो चित्तलाई समाधिको अभ्यासमा संलग्न गराउनु नै ध्यान पारमिता हो । समाधि भनेको एकाग्र हो । एउटै आलम्वनमा मनलाई राख्नु एकाग्रता हो ।

नवौं परिच्छेद प्रज्ञा पारमिता यो ग्रन्थको सवैभन्दा गहकिलो अध्याय हो । यसमा महायान विपष्यनामा प्रयोग गरिने सम्यकदृष्टिको वयान छ । छ पारमिता मध्ये दान, शील, क्षान्ति, वीर्य र ध्यान चाहिँ पुण्य सम्भारका अभ्यास हुन र यिनीहरु मार्फत नै करुणा साउपायको अभ्यास भइरहेको हुन्छ भने छैठौं प्रज्ञा पारमिता स्वयं ज्ञान सम्भारको अभ्यास हो । यी दुवै सम्भार पूर्ण भए भनेमात्र बुद्धत्व लाभ हुन्छ । प्रज्ञा भनेको वस्तुहरुको यथाथ स्वरुपलाई जे को त्यही जान्नु हो । यहाँ वस्तु भन्नाले जड र चेतन सवैलाइ जनाउँदछ । धर्महरुको सामान्य लक्षण या यथाभूत लक्षण भनेकै नि:स्वभावता अथवा 'शुन्यता' भएको हुनाले त्यो जान्नु नै 'प्रज्ञा' हो ।

दशौं वा अन्तिम परिच्छेदमा 'परिणामना' सम्पूर्ण ग्रन्थको पूण्य परिणामना गरिएको छ । "यो वोधिचर्यावतारको चिन्तन, मनन र रचना गर्ने कार्य ले मेरो जुन पुण्य आर्जन भएको छ त्यसले सवै मानिसहरु वोधिसत्वचर्याद्वारा विभूषित वनुन" भन्दै आचार्यले सम्पूर्ण ग्रन्थको पूण्य परिणामना गर्नुभएको छ । यसरी यो ग्रन्थमा वोधिचित्तको उत्पाददेखि परिपूर्णतासम्मको मार्ग दर्शाइएको छ ।

भारत भुटान तथा पश्चिमका धेरै विद्वानहरुले वोधिचर्यावतारको प्रज्ञापारमिता परिच्छेदको मात्र व्याख्यामा धेरै रुची देखाएका छन् । शान्तिदेवले प्रासंगिक माध्यमिक मतलाई स्थायित्व गर्न भर मग्दुर प्रयास गर्नुभएको छ । प्रज्ञा पारमिता सुत्रहरुमा देशना गरिएको शुन्यतालाई आर्यनागार्जुन ले मूल माध्यमिक कारिका आदि ग्रन्थहरुमा व्यास्थित गर्नुभएको छ भने आचार्य चन्द्रकीर्तिले अझ व्यवस्थित पार्नुभएको छ । वोधिसत्वको अभ्यासमा ६ पारमिताहरुको धेरै महत्व दर्शाइएको छ । जसमा दान, शील, क्षान्ति, वीर्य र ध्यान पारमिताहरुलाई उपायपक्षको रुपमा लिइन्छ भने प्रज्ञापारमितालाई प्रज्ञा पक्षको

रुपमा लिइन्छ । 'उपाय र प्रज्ञा' रुपि दुवै पाङ्ग्रा भएमा मात्र वोधिमार्गमा यात्रा गर्न सकिन्छ । दृष्टिको समन्वय भएमा मात्र सही वौद्ध अभ्यास हुन्छ । उपाय अर्थात चर्याविनाको दृष्टिमात्र भएको अभ्यासलाइं लङ्गडो मानिससंग तुलना गरिन्छ, भने दृष्टि विनाको चर्यालाइं अन्धो व्यक्तिसंग तुलना गरिन्छ ।

आचार्य शान्तिदेवले यी दुवै पक्षलाइं सन्तुलित रुपमा प्रस्तुत गर्नुभएको छ । वोधिसत्वले गर्नुपर्ने चर्याका पक्षलाइं राम्ररी वुझ्न सकेमा वोधिपथ अंगाल्न सजिलो पर्ने छ ।

अमूल्य वोधिचित्त रत्नलाई यो सम्यक ग्रन्थको अध्ययन चिन्तन र भावनावाट वोधिचित्त उत्पाद र अभ्यासगर्न सजिलो होस् भन्ने प्रणिधान सहित आचार्य शान्तिदेवले यो 'वोधिचर्यावतार' नामक ग्रन्थलाई प्रस्तुत गर्नुभएको हो । ✵✵✵

श्री ५ महाराजधिराज

ज्ञानेन्द्र वीर विक्रम शाहदेव सरकारको

५६ औं शुभ-जन्मोत्सवको सुखद

उपलक्ष्यमा मौसूफप्रति हार्दिक

शुभ-कामना चढाउँदै मौसूफको

सुस्वास्थ्य, समृद्धि तथा सुशासनका

लागि श्रीपशुपतिनाथसँग

प्रार्थना गर्दछौं ।

तिलक रावल
गभर्नर तथा
नेपाल राष्ट्र बैंक परिवार ।

C. D. O. REG. NO: 80/05?/56 K.

सूचना

Computer Type: Durga ... Dipa ... SEED-SOUTH ASIA
Type-setting: Ved Raj Ghimire
Printed at: Cone Off... Press, Balaju, Kathmandu